

ISSN 1829-0523

ԽՆԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

АРМЯНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ Х.АБОВЯНА

ARMENIAN STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY AFTER KH. ABOVYAN

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК
SCIENTIFIC BULLETIN
N 2 (49)

ԵՐԵՎԱՆ
ЕРЕВАН 2025 YEREVAN

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ

Խմբագրական խորհրդի նախագահ

Մարիամ Իսպիրյան - Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի ուսումնագիտական գծով պրոռեկտոր, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Էլ. հասցե՝ ispiryanmariam@aspu.am

Գլխավոր խմբագիր

Վլադիմիր Կարապետյան - հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Էլ. հասցե՝ vladimir.s.karapetyan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7913-2556>

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ

Աշոտ Գալստյան - Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Էլ. հասցե՝ galstyanashot42@aspu.am

Պատասխանատու քարտուղար

Մարիաննա Ամիրադյան - Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի դոցենտ, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու

Էլ. հասցե՝ amiraghyan.80@mail.ru

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, «Գիտական տեղեկագիր»,
№ 2 (49), Երևան 2025թ., 141 էջ

Կայք՝ <http://scientificnews.aspu.am/>

Համարի ձևավորումը և համակարգչային
շարվածքը՝ Մ. Ջ. Ավագյանի
Էլ.հասցե՝ melinescientific@aspu.am

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Председатель
редакционного совета** **Мариам Испирян** – Проректор по учебно-научной работе Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, кандидат педагогических наук, доцент
эл. адрес: ispiryanmariam@aspu.am
- Главный редактор** **Владимир Карапетыан** - доктор психологических наук, профессор
эл. адрес: vladimir.s.karapetyan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7913-2556>
- Заместитель редактора** **Ашот Галстян** - Декан филологического факультета Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, доктор филологических наук, профессор
эл. адрес: galstyanashot42@aspu.am
- Ответственный
секретарь** **Марианна Амирагян** - Доцент Армянского государственного педагогического университета им. Хачатура Абовяна, кандидат педагогических наук
эл. адрес: amiraghyan.80@mail.ru

EDITORIAL BOARD

- Chairman of the Editorial Board** **Mariam Ispiryan** - Vice-rector for Science of Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University. PhD in Pedagogy. Associate Professor
e-mail: ispiryanmariam@aspu.am
- Chief editor** **Vladimir Karapetyan** - Doctor of Psychology, Professor,
e-mail: vladimir.s.karapetyan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7913-2556>
- Deputy Editor** **Ashot Galstyan** - Dean of the Faculty of Philology of the Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University. Doctor of Philology, Professor,
e-mail: galstyanashot42@aspu.am
- Responsible Secretary** **Marianna Amiraghyan** - Associate Professor of the Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University, PhD in Pedagogy. **e-mail:** amiraghyan.80@mail.ru

**ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

ԳԱԳԻԿ ԴՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԹՎԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՉԱՓՄԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ,
ՎԱԹՍՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ 7

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՈՒ ՀԱՎԵՐԺԻ Ծ.....41

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

**ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՏՅԱՆ,
ՆԱԻՐԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ՌՈՒԶԱՆ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ, ՄԱՐԻԱՆՆԱ ԱՄԻՐԱԴՅԱՆ**
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ՝ ՄԻՋՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐԺԵՔՈՎ.....57

ԱՐՄԻՆԵ ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՄՆ-Ի ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1991-2000 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 71

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱ

ԱՆՆԱ ՓՈԼԱԴՅԱՆ

«ԼԵԳՈ ԼՈՒՐՋ ԽԱԴ»-Ի ՄԵԹՈԴԸ ԲՈՒՀԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԵՋ.....99

ՄԱՆԵ ԲԱՐԵՂԱՄՅԱՆ

ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՈՒՄԸ ԵՐԳՉԱԿԱՆ ՁԱՅՆԻ
ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՅՈՒՄ.....109

ՌԱՅԱ ՄԵԼՔՈՍՅԱՆ

«ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԴԵՌԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄՈՏ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄՈՏԻՎԱՅԻԱՆ
ԴԱՍԻՆ.....121

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԻԱՄ ԻՍՊԻՐՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՊԱԳԱ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԸՆԿԱԼՈՂԱԿԱՆ ԿՈՄՊԵՏԵՆՏՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ.....129

**СОДЕРЖАНИЕ
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
АРМЕНОВЕДЕНИЕ**

ГАГИК ПОГОСЯН

АРМЯНСКИЕ НАЗВАНИЯ ЧИСЕЛ, ДРЕВНЕЙШИЕ ЕДИНИЦЫ ИЗМЕРЕНИЯ,
ПРОИСХОЖДЕНИЕ ШЕСТИДЕСЯТЕРИЧНОЙ СИСТЕМЫ.....7

ЕВА МНАЦАКАНЯН

ОВАНЕС ТУМАНЯН: ПУТЕШЕСТВИЕ ПО ЗЕМНОМУ ВРЕМЕНИ И ВЕЧНОСТИ.....41

ИСТОРИЯ

**АЭЛИТА ДОЛУХАНИЯН, ВЛАДИМИР КАРАПЕТЯН, АШОТ ГАЛСТЯН, НАИРА
ХАЧАТРЯН, РУЗАН ДОЛУХАНИЯН, МАРИАННА АМИРАГЯН**
СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПУТЕШЕСТВИЯ, ИМЕЮЩИЕ КРОСС-КУЛЬТУРНУЮ
ЦЕННОСТЬ.....57

АРМИНЕ АЛАВЕРДЯН

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ США НА ЮЖНОМ
КАВКАЗЕ (1991–2000).....71

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

АННА ПОЛАДЯН

МЕТОД «LEGO SERIOUS PLAY» В УНИВЕРСИТЕТСКОМ ОБУЧЕНИИ.....99

МАНЕ БАРЕГАМЯН

УЧЁТ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЕТОДИКЕ
СОХРАНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЕВЧЕСКОГО ГОЛОСА.....109

РАЙЯ МЕЛКОМЯН

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТА «ТЕХНОЛОГИЯ» У ПОДРОСТКОВ И ИХ
МОТИВАЦИЯ НА УРОКЕ.....121

ПСИХОЛОГИЯ

МАРИАМ ИСПИРЯН, ВЛАДИМИР КАРАПЕТЯН

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В УСЛОВИЯХ ВУЗА.....129

CONTENT
CULTURAL STUDIES
ARMENIAN STUDIES

GAGIK POGHOSYAN

ARMENIAN NAMES OF NUMBERS, OLDEST UNITS OF MEASUREMENT, ORIGIN OF THE SEXAGESIMAL SYSTEM.....7

YEVA MNATSAKANYAN

HOVHANNES TUMANYAN: JOURNEY THROUGH EARTHLY TIME AND ETERNITY 41

HISTORY

AELITA DOLUKHANYAN, VLADIMIR KARAPETYAN, ASHOT GALSTYAN, NAIRA KHACHATRYAN, RUZAN DOLUKHANYAN, MARIANNA AMIRAGHYAN
MEDIEVAL TRAVELOGUES WITH CROSS-CULTURAL VALUE.....57

ARMINE ALAVERDYAN

THE MAIN DIRECTIONS OF U.S. REGIONAL POLICY IN THE SOUTH CAUCASUS (1991-2000).....71

PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

ANNA POLADYAN

THE "LEGO SERIOUS PLAY" METHOD IN UNIVERSITY TEACHING.....99

MANE BAREGHAMYAN

INCORPORATING PHYSIOLOGICAL FACTORS IN THE PEDAGOGICAL METHODOLOGY FOR THE PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF THE SINGING VOICE 109

RAYA MELKOMYAN

FEATURES OF STUDYING THE SUBJECT "TECHNOLOGY" AMONG ADOLESCENTS AND THEIR MOTIVATION IN THE CLASSROOM.....121

PSYCHOLOGY

MARIAM ISPIRYAN, VIADIMIR KARAPETYAN

FEATURES OF THE FORMATION OF SOCIAL-PERCEPTIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION..... 129

ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԹՎԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՉԱՓՄԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ,
ՎԱԹՍՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ**

ԳԱԳԻԿ ԴՈՂՈՍՅԱՆ

ԻՍ. Աբովյանի անվան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարան, ՀՀ, Երևան
Էլ.հասցե՝ gagikpghsn@gmail.com

DOI: DOI: 10.24234/scientific.v2i49.214

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Վաթսունական թվային համակարգի ուսումնասիրությունները, որոնք կատարվել են մինչ այժմ, այդպես էլ չեն տվել համոզիչ պատասխաններ առ այն, թե ի՞նչն էր պատճառը հենց այդ հաշվարկի համակարգով հաշվումներ կատարելու: Պատասխաններ չեն տրվել հարցերին, թե ինչու է որպես բազիս ընտրվել մի թիվ (60-ը), որը բնության մեջ համենայն դեպս ակնհայտ դրսևորումներ չունի: Այս ուսումնասիրությամբ առաջ է քաշվում 60-ական համակարգի ծագման վերաբերյալ համոզիչ վարկած, որի բանալին հնարավոր էր գտնել միայն Հայոց կենդանի լեզվի և մշակույթի շրջանակներում: Ցույց է տրված, որ 60-ական համակարգն առաջացել է առաջին մշակույթի հացահատիկը՝ հաճարը, հաշվարկի հիմք վերցնելու արդյունքում: Ցույց է տրված, որ 60-ական համակարգը ստեղծված և կոչված էր ոչ թե սոսկ կենցաղային մաթեմատիկական հաշվարկներ անելու համար, որի համար ավելի հարմար էր 10-ական համակարգը, այլ մարդասիրական մի համակարգ էր, որ կոչված էր մարդկանց ուսուցանելու, թե ինչպես գյուղատնտեսությամբ զբաղվել, հաց մշակել, և այն սպառել, այսինքն այդ համակարգում ամփոփված էր հանապազորդ հաց ստեղծելու գրեթե բոլոր գաղտնիքները:

60-ական համակարգի հայկական ծագման նշված վարկածը հաստատվում է նաև մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի մինչև առաջին կեսն ընկած ժամանակաշրջանում օգտագործված չափման միավորների՝ հողվածում իրականացված վերլուծությամբ, ինչի արդյունքում դուրս են բերված հին մշակույթի վերաբերյալ հետաքրքրական մանրամասներ:

Հողվածում ուսումնասիրված են նաև հայերենի հիմնական թվանվանումներն ու չափման միավորները, տրված է նրանց ծագման տրամաբանության մեկնաբանությունը:

Բանալի բառեր` մե, թիվ, վաթսուներկան համակարգ, հաց, հաճար, մայթեմատիկա, Հայկական Բարձրավանդակ, Հայոց լեզու, շումերերեն:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

60-ական թվային համակարգի ստեղծման պատճառների վերաբերյալ, չնայած գիտության պատմության զարգացման ընթացքում առաջ քաշված բազմաթիվ վարկածների, չկա դեռևս որևէ սպառիչ պատասխան: Այս հարցի պատասխանը գտնելը վերջին 2000-3000 տարվա ընթացքում միշտ էլ արդիական է եղել: Հետազոտողները փորձել են մեկնաբանել 60-ական համակարգի ծագումը, ելնելով նրանից, որ այն սկիզբ է առել վաղուց մեռած մշակույթներում, սակայն որևէ փորձ, այս համակարգի ստեղծումը դիտարկելու հայերենի և հայկական մշակույթի տեսանկյունից չի արվել: Այս աշխատանքի նպատակը 60-ական համակարգի ստեղծման գաղտնիքը գտնելն է հայերեն և շումերերեն (եթե իհարկե այն հենց հայերեն չէր) թվականների և չափման միավորների համար կիրառվող եզրույթների համեմատական վերլուծության միջոցով: Այս համակարգի ստեղծման պատճառները բացահայտելը նոր լույսի տակ ցույց կտա դրա ստեղծման ժամանակաշրջանում գործող բարքերը տարածաշրջանում:

Դատելով մ. թ. ա. 3-րդից 1-ին հազարամյակների վերաբերյալ առկա հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունների արդյունքներից` Հայոց լեզվի, մշակույթի և գիտության վերաբերյալ թյուր պատկերացում կարելի է կազմել, թե մեզ մոտ ամեն ինչ փոխառնված է որևէ մեկից և սեփական ոչինչ չենք ունեցել, սակայն այս հոդվածում պետք է ցույց տանք, որ 60-ական համակարգը ստեղծվել է Հայկական Բարձրավանդակում, իսկ այդ համակարգում էական դեր զբաղեցնող եզրույթների, չափման միավորների գերակշիռ մասը հնչել և հնչում է հայերեն:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտությունն իրականացվել է գիտամեթոդական գրականության համեմատական վերլուծության և համադրման մեթոդների կիրառմամբ: Օգտագործվել են ոլորտի առաջատար գիտնականների կողմից անցկացված դիտումների, տեղեկատվության հավաքման և մշակման միջոցով ստացված արդյունքները:

Հետազոտությունն իրականացված է շումերերենի, աքքադերենի, հայերենի և այլ բառարանների, լեզվաբանական, պատմական բազմագործոն վերլուծության և համադրման միջոցով:

ՔՆՆԱԲԿՈՒՄ

60-ական թվային համակարգի ծագման պատճառների վերաբերյալ տեսակետները կարելի է բաժանել հետևյալ պայմանական խմբերի` աստղագիտական, անտրոպոմորֆ, սինթետիկ և կենցաղային: Աստղագիտական տարբեր վարկածները, այդ թվում և Մ. Կանտորի առաջ քաշածը, չդիմացան ժամանակի քննությանը, հատկապես

շումերագիտության զարգացմամբ պայմանավորված: Մի կողմից, օրըստօրե շատացող հնագիտական պեղված նյութն ու դրանց վերծանումները ցույց տվեցին, որ վաթսուներկական համակարգը սկսել է կենցաղային, առևտրական, հաշվապահական գրառումներում կիրառում ստանալ շատ ավելի վաղ, քան այն սկսել է կիրառվել աստղագիտական հաշվարկներում, իսկ մյուս կողմից հայտնի դարձավ, որ տարվա օրերի քանակը ճշգրտորեն հաշվվել է անհիշելի ժամանակներից:

Անտրոպոմորֆ տեսակետը, որն առաջ էր քաշել Օ. Նեյգերաուերը, որպես բացատրություն նույնպես համոզիչ չէ: Ըստ այդ մոտեցման մարդու 4 մատների՝ ճկույթից մինչև ցուցամատ, հողերի ընդհանուր քանակը՝ 12-ը, մի ձեռքի մատների թվին բազմապատկելու արդյունքում է ստացվել 60, որն էլ հիմք է վերցվել, որպես համակարգի բազիս: Ոչ միայն մեր այլ նաև ժամանակակից այլ հետազոտողների կարծիքով սա քիչ հավանական վարկած է, քանի որ ոչ այնքան տրամաբանական է:

Հիմք ընդունելով 60 թվի ունեցած բաժանարարների քանակը՝ Բ. վան դեր Վարդենը առաջ էր քաշում վարկած, ըստ որի 60-ական համակարգը դիտարկվում էր որպես սինթետիկ կոնստրուկտ, ուսյալների մտավարժանքի արգասիք: Այս վարկածը սակայն ժամանակակից գիտության կողմից ևս հավանական չի համարվում:

Ամենաընդունելի վարկածը ժամանակակից գիտության կողմից համարվում է Է. Ռոբսոնի և այլոց վարկածն առ այն, որ 60-ական համակարգին անցման պատճառը պետք է կենցաղային հենք ունենար, ինչը պետք է հեշտացներ կենցաղային և տնտեսական հաշվարկների իրականացումը:

10-ական համակարգի գոյությունը մինչև 60-ականի ի հայտ գալն ու տարածումը ապացուցված է և տրամաբանական, իսկ 60-ական համակարգի ստեղծումը պետք է պայմանավորված լիներ հեղափոխական մի գաղափարով, որը կենցաղային և արժեքանական գուցե նաև կրոնափիլիսոփայական կարևոր նշանակություն պիտի ունենար: Այս հետազոտությունն իրականացվել է հենց այս կանխավարկածից ելնելով:

Թվեր

Դիտարկելուց առաջ 1 թվի հայերեն անվանումները, նշենք որ 1-ը փիլիսոփայության մեջ ոչ այնքան թիվ է, որքան միավոր, որը սահմանում է, թե ի՞նչն է հաշվարկի առարկան, որպեսզի պարզ դառնա, թե ի՞նչը պիտի հաշվվի: Որպես 1 նշանի ընթերցում, հայերենում օգտագործում ենք **մեկ** բառը, սակայն Հր. Աճառյանի պնդմամբ՝ այն նախկինում մեր լեզվում կիրառություն չի ունեցել: Նա նշում է, որ **մեկը** հունարան դպրոցի նորամուծությունն է եղել, իբրև իգական, մինչդեռ բնիկ **մի** (բարբառներում՝ **մե**) տարբերակը կիրառվել է իբրև չեզոք, իսկ **եզը**՝ արական: Դիտարկենք նշված երկու բառերն առանձին-առանձին:

Մի(ե) բառն ունի իր գուգահեռը շումերերենում **me** նշանի տեսքով: Այս բառը հսկայական դեր է ունեցել շումերական քաղաքակրթության և մշակույթի մեջ: Ճիշտ է, ընդունված է այդ ժամանակաշրջանը համարել նախափիլիսոփայական, սակայն հասկացությունը հենց փիլիսոփայական և կրոնական պատկերացումներում կարևորագույն նշանակություն է ունեցել: Որպես բայ **me**-ն ունի **լինել** իմաստը, իսկ որպես գոյական՝ փիլիսոփայական կատեգորիա է, որի կրած իմաստների շուրջ մինչև այսօր էլ ընդհանրական կարծիքներ չկան:

Me հասկացությանն անդրադարձել է Տ. Յակոբսենը, որը նշում է այս բառի իբրև գոյական կիրառման երեք իմաստ: Նախ, **լինել** բայից նա բխեցնում է **գոյություն** իմաստը: Երկրորդը, որ այն ունի **նորմա (սահմանված կանոն, ընդհանուր կարգ)** իմաստը, մասնավորապես՝ վարվեցողության, գոյության ու գործունեության (modus operandi): **Նորմ** իմաստը նա հիմնավորում է այն հանգամանքով, որ **me-te** նշանակում է **պատշաճ, նորմին շատ մոտ** (այս առումով հայերենի **միթե** վերաբերականի հետ կա անալոգիա): Երրորդը, որ այն կիրառվում է նկարագրելու համար ֆունկցիաների ամբողջականությունը բարոյաէթիկական հարաբերություններում, ծեսերում և այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիք են կառավարումը, մասնագիտական գործունեությունը:

Չ. Կաստելինոն որպես **me**-ի առաջին իմաստ նշում է կատարյալ և անփոփոխ աստվածային օրենքը, որ կառավարում է աշխարհն ու նրա դրսևորումները, ինպես նաև կենսական ակտիվությունը: Որպես երկրորդ իմաստ նա նշում է կատարելությունը, եզակի և անկախ էությունը, որն առանձին առարկաներին կապ է հաղորդում իր գոյության ու բնության հետ:

Ս. Կրամերի տեսանկյունից **me**-ն ցանկացած մշակութային ֆենոմենի կամ գործունեության ասպեկտի հիմնադրությունների և կանոնների ամբողջականությունն է: Այն սպեկուլյատիվ միջոց է բացատրելու, թե ինչպես է կառուցված աշխարհը, ինչն է ստիպում յուրաքանչյուր առարկային դերակատարում ունենալ նրանում և ինչպես է այդ առարկայի դերն առնչվում աշխարհը ստեղծողի աստվածային ծրագրի հետ: Ընդհանուր առմամբ, ըստ Կրամերի, **me**-ն կանոնների ու ցուցումների համախումբ է՝ տրված յուրաքանչյուր տիեզերական միավորի ու մշակութային ֆենոմենի, դրանք ստեղծած աստվածային ծրագրերին համապատասխանությունն ապահովելու համար:

Դանիացի շումերագետ Բ. Ալստերը **me**-ի իմաստների վերաբերյալ նշում է, հետևյալ չորս բացատրությունները՝ 1. արխեստիպ կամ մշակութային նորմ, 2. դրանց արտաքին դրսևորումները, 3. գործընթաց, որի միջոցով ակտուալիզացվում է հասկացությունը, 4. ակտուալիզացվելու ունակության վերջնական խորհրդանիշ (սիմվոլ, insignia):

Ա. Կապիկոն եզրակցում է, որ եթե վաղ շրջանում **me**-ն կապված էր մարդու ինքնիդենտիֆիկացիայի հետ **me**-ն ինքնություն էր, որպես կենսական էներգիա, ապա հետագայում **me**-ն ձեռք է բերում գերբնական գոյություն (être surnaturel), աստվածային էություն (l'essance divine)՝ կապված կրոնի ինքնիդենտիֆիկացիայի հետ:

Չ. Կլեյնն առաջ է քաշում տեսակետ, ըստ որի **me**-ն ոչ թե լոկ աստվածային և վերացական հասկացություններ է բնութագրում, այլ նաև կոնկրետ առարկաներ՝ գենքեր, հագուստ և այլն:

Ամփոփելով՝ կարելի է պնդել, որ վաղ շումերական շրջանում **me**-ն յուրաքանչյուր հասկացության (լինի այն արստրակտ թե նյութական, շնչավոր թե անշունչ) իդեալական մոդելին բնորոշ դրսևորումների ամբողջականությունն էր և այս առումով այն կրում է **1** գաղափարի փիլիսոփայական ընկալման համար անհրաժեշտ իմաստը. **me**-ն սահմանում է, թե ի՞նչն է հաշվարկի առարկան՝ միավորը: Հայերենում **me** բառի հայերեն **մի** (**մե**) հնչողությունը հենց միավորն արտահայտող թվականի անվանումն էր: Հայերենի որոշ բառեր, որոնք այս կամ այն կերպ մեզ են հասել, կրում են հասկացության՝ հնում ունեցած սեմիոտիկ նշանակության դրոշմը: Օրինակ՝ **ճշմարիտ** բառի՝ որոշ բարբառների շնորհիվ մեզ հասած **ճշմի** ձևի բառակազմությունը: Այսինքն, **ճիշտ+մի՝ մի** իդեալական մոդելի հետ նույնական կամ գոնե նրան շատ մոտ: Մեկ այլ օրինակ է **միթե** վերաբերականը, որը հիշատակեցինք վերևում, որի իմաստը հասկացության իդեալական մոդելի հետ համապատասխանության վերաբերյալ կասկած է: **Մենք** (**մեք**) դերանունը, որպես հստակ նորմերի բավարարող մարդկանց հավաքականություն, նույնպես **մե** արմատի դրսևորում պետք է լիներ:

Այսպիսով՝ հայերենի **մի(ե)**, ներկայումս **մեկ** բառն իսկզբանե կրել է մաթեմատիկական միավորի փիլիսոփայական իմաստը. **մի**ն այն հատկանիշների և դրսևորումների համախումբն է, որ հատուկ է տվյալ հասկացությանը, ուստի այն բնորոշում է քննարկվող հասկացության իդեալական մոդելը՝ միավորը, ի դեպ, **միավոր** բառը կարելի է բացել որպես **մի** (տվյալ հասկացության համար անհրաժեշտ հատկանիշների և դրսևորումների ամբողջություն) **ունեցող**:

Անդրադառնալով **1** թվանշանի հին հայերենի **եզ** ընթերցմանը, հարկ է նշել, որ ժամանակին լայն կիրառման մեջ լինելով հանդերձ, այժմ առանձին գործածություն գրեթե չունի և արդի հայերենում հիմնականում հանդիպում է սահմանափակ թվով բառերում, օրինակ՝ **եզակի**, **եզերք**, **եզր** և այլն: Հարկ ենք համարում նշել, որ **1** նշանակող շումերական

➤ նշանն ըստ արքադական բառարանների վերծանումների ընթերցվել է հիմնականում իբրև **aš**, **az** և կրել հետևյալ 3 հիմնական իմաստները՝ ա. միավոր, մեկ, բ. միակ, եզակի, առանձին, գ. այլուրի ինչ-որ տեսակ, դ. հաց: Պետք է հաշվի առնել, որ արքադերենը ներքին

թեքման լեզու էր, որտեղ ձայնավորներն անճանաչելիության աստիճանի կարող էին փոխվել բառակազմությունների և խոնարհումների ընթացքում, ինչպես նաև չմոռանալ, որ աքքադական տրանսկրիպցիաները մեզ հասել են ընդամենը 15 բաղաձայնների միջոցով, հետևաբար **š** և **z** տառերի միջոցով կարող են հնչել հայերենի **ս, շ, գ, ջ, ճ, ջ, ձ, ծ, ց** հնչյունները:

Այժմ դիտարկենք հայերենում համանման հնչողություն ունեցող արմատներով կազմված բառերը, և ցույց տանք, որ շումերական հոմանիշի հետ գրեթե նույն իմաստներն են կրում.

Միավոր, մեկ, միակ, եզակի, առանձին

Բառը	Կազմությունը	Իմաստը
Եզ		մեկ, միակ, առանձին, միավոր
Եզր	եզ+ար	սահմանը, որն սրարում է՝ առանձնացնում է պատկերը կամ առարկան
Գեզ	𐎠𐎺 դե (կրել, բերել)+եզ	ի մի բերած
Ես		1-ին դեմքի դերանուն, որպես շրջակա միջավայրից առանձնացված սուբյեկտ
Աշոզի	աշ+ոզի	առանձին, հատուկ (սյուսեղից աշուղ)
Ասարար	աս+արար	վահան (միավորի շուրջը, միավորը պատտոլ)
հաշիվ, հաշվել		բառացի՝ միավորներով
Դաս	դա+աս	𐎠𐎺𐎠𐎠 - դա (գրելու տախտակ)+ 𐎠𐎺 աս(շ) (միս-կողմ), կալե տախտակի վրա միավորներ
Դաստիարակել	դաս+տի+ար+ակել	միավորների միջոցով մեծ դարձնել
աշակերտ(ել)		միավորները կամ արժեքները կերտ(ել)
միասին		մի միավոր դարձած

Աղյուսակ 1.

Հացահատիկ, հատիկ (ի տարբերություն շումերերնի ունենք նաև հատիկ, հացահատիկ իմաստները)

Բառը	Կազմությունը	Իմաստը
աշ		հաստիկ (ցորենի, կորիզի), նուշ
աշարայ		հաճար, աճառ
աշորս		հացահատիկի տեսակ
աժիկ		ծլած հացահատիկը
հասկ		
դաշտ	դա+աշ+տ	հարթ տարածք որտեղ հացահատիկ է աճում
երաշտ	թեր+աշ+տ	թեր (չոր, ցամաք), աշը, հացահատիկը թերի
աշուն		Շամանակը երբ հացահատիկը հասունանում է, Աշնան Շուներում հացահատիկի բերքը հովանավորող դիցուհի
աշմ		սաթ (հղում հացահատիկի գույնին)
աշխետ		կարմիր-դեղնավուն (հղում հացահատիկի գույնին)
աշտե		գեղարդ (հղում հացազգիների հասկի վեր տնկված կառուցվածքին)
աշտանակ		(հղում հասկի վեր տնկված կառուցվածքին)
աշտարակ		(հղում հասկի վեր տնկված կառուցվածքին)
աշխատել		հացահատիկը, հասկը հատել, կտրել

Աղյուսակ 2.

Այուր, հաց, սնունդ

Բառը	Կազմությունը	Իմաստը
աշ		աղացած, գարու այուր
հայս		ջրով շաղախած, չխմորված այուր
հաս, հես		գաթայի մեջ դրվող, այուրով շաղախված խորիզ
հաց		
ախաս		աղուհաց
ասպակ		հացի, ուտելիքի մնացորդ
աշտուն		ցամաք հաց
լավաշ		բառացի՝ լավ հաց
հաշտվել		հաց+տալ
աշխար	աշ+խար (վառված, խարույկ, խարազան)	ոդր, լաց, կոծ մարդու վիճակը, ում հացի պաշարն այրվել է
ասպա	աշ+պահ	բնակարան, բնակավայր, քաղաք, հացը պահելու վայրը
ասպատակել		բնակավայրը, քաղաքը տ(թ)ակել
ասպարեզ		քաղաքային հրապարակ (քաղաքի պարսպի ներսում եզակի)
ասպետ	աս+պետել (տնօրինել)	
սիպահ, սեպուհ, սպա	աս+պահ	ա-ն հետագայում ընկել է
ասպահապետ		սպարապետ՝ աս պահողների պետ

Աղյուսակ 3.

Աղյուսակներում բերված բառերից կարելի է հստակ հետևություն անել, որ **աւ, աշ** բառերը, որոնց հետ սերտորեն կապված են **ես, եզ** բառերը, ժամանակակից հայերենի բառապաշարում կրում են նույն իմաստները, ինչ կրել է շումերերենում:

Քանի որ վաղ շումերական շրջանի պատկերանշանը հստակ սեմիոտիկ կապ պետք է ունենար իրենով խորհրդանշվող հասկացությունների հետ, ուրեմն **աւ** բառի միջոցով արտահայտվող **միավորի** հիմքում պիտի ընկած լիներ հացահատիկը: Հաշվի առնելով, որ շումերերենում **մեն** կիրառում չի ունեցել իբրև թվականի միավոր, իսկ հայերենում ունի, կարելի է ենթադրել, որ մինչև հացահատիկի մշակման գյուտը որպես հաշվարկային միավոր կիրառվել է հենց **մեն**, իսկ **ասը** կիրառում է ստացել միայն հացահատիկի տնայնացումից հետո: Այսպիսով, **ասը և մեն** միավորներն են:

2

Հնդեվրոպական հայերենում **երկու(ս)** բառը, հնչյունաբանական որևէ առնչություն չունի հիմնական հնդեվրոպական լեզուների *two-անգլ.*, *due-իտ.*, *dos-իսպ.*, *deux-ֆր.*, *zwei-գերմ.*, *dwa-ժճա-սլավ.* ձևերի հետ:

Շումերերենը միջնորդ կհանդիսանա հասկանալու համար նաև այս հայերեն բառի բառակազմության տրամաբանությունը: **Երկու(ս)** բառի շումերերեն 𐎶𐎺 նշանի ընթերցումներն են՝ **mana, mina, man, min, men**: Որտեղ **mi+na – mi** (կին), + **na** (բնորոշ առանձնահատկություն) նկատի է առնվում կնոջ աչքի ընկնող առանձնահատկությունը՝ կուրծքը, այսինքն՝ 2 (եր-կուս). **mi – munus - nunus** (ավելի ուշ շրջանում **m>n**) և **na** (առանձնահատկություն): Նկատենք նաև, որ հնդեվրոպական լեզուների **diva** (*օպերային երգչուհի, հանրահայտ կին*), **дева** (*կույս*) բառերը, առաջացել է հին լատիներեն *deivā*, նախախտալերեն, *deiwā -դիցուհի*, բառերը շատ են նման այդ լեզուներում 2 թվի *two-անգլ.*, *due-իտ.*, *dos-իսպ.*, *deux-ֆր.*, *zwei-գերմ.*, *dwa-ժճա-սլավ.* ձևերին: Եթե հաշվի առնենք նաև պոլթազորական ուսմունքում 2 թվի ասոցիացումը իգական սկզբի հետ, ապա կստացվի, որ հիշատակված նմանություններն ուղղակի պատահականություններ չեն:

Եթե **երկու(ս)** բառը դիտարկենք որպես **եր և կուս բառերից** կազմված բարդ բառ, ապա կնկատենք, որ **եր** արմատը հայերենում բնորոշում է գոյականի յուրահատկությունը, առանձնահատկությունը. օրինակ՝ *երանգ – եր+ռանգ* (տվյալ գույնի առանձնահատկությունը համանման այլ գույներից), *երկն, երկունք, երկնչել* (կնոջ առանձնահատկությունը) և այլն: **Կուսը կույս** բառի արմատն է (կուսական, կուսանոց): Այսինքն՝ **երկուսը** կույսին (սեռահասուն աղջկան) յուրահատուկ, բնորոշող առանձնահատկությունն է՝ ի նկատի ունենալով ստինքի թիվը՝ 2-ը: Այսպիսով, հասկացության հայերեն անվանումը տեղավորվում է շումերերեն բառի ստեղծման

տրամաբանության մեջ: Նշված գաղափարի տրամաբանությամբ կարելի է բացատրել նաև **կրկին** = **կր** (կրել)+**կին** բառը, այսինքն՝ միևնույն ստինքի՝ 2-ի մասին է, որ կրում է կինը:

Մյուս կողմից **կուս** բառը, որն այսօր գործածական է *կողմ* իմաստով՝ քառակուսի, կուսակից, իր **կուս**, **կոշ ձևերով** որոշ բարբառներում պահպանվել է նաև որպես *թև*, այստեղից ձեռքով կատարվող **քսելը**, **քշելը**, **քաշելը**, **քշտելը** **կսմթելը**: Նույն տրամաբանությամբ **թև** բառն այսօր **ձեռք** նշանակությունից զատ կրում է կողմ իմաստը: Այսպիսով՝ **երկու(ս)** բառը նշանակում է նաև մարդու ձեռքերի առանձնահատկությունը՝ թիվը. **եր** (առանձնահատկություն) և **կուս** (թև): Նկատենք, որ հայերենի **թև** և **թիվ** բառերը հնյունային նմանություն ունեն **ճիվ** (վերջույթ) բառին: **Ճիվ** բառը հայերենում նշանակում է մարդու մարմնի որևէ անդամ՝ **թև** (ընդ որում նաև թռչունների դեպքում), **ոտք**, **մատ**, այդ թվում և արտաքին սեռական անդամները թե՛ տղամարդու, թե՛ կնոջ պարագայում, իսկ կենդանիների պարագայում **միաճիվ** նշանակում է սմբակավոր, իսկ կճղակավոր կենդանիներին կոչում ենք նաև **երկճիվ**:

Ստացվում է, որ հնում թվերն անվանակոչելիս հիմք են վերցրել մարդկային տեսակի կամ նրա գործունեության հետ առնչվող այնպիսի ակնհայտ երևույթներ (ճիվեր), որոնց մասին գիտեին կամ հարկ էր, որ իմանային բոլորը: Հետագա վերլուծություններում առաջնորդվելու ենք հենց այս տրամաբանությամբ:

3

Եր(ե) բառը հայերենում պետք է ունենար թռչուն իմաստը, սակայն ինչ-որ պահից գրավոր լեզվում բառի կապը բուն իմաստի հետ կտրվել է, և **երե** բառն այժմյան բառարաններում ներկայացվում է իբրև որսի ինչ-որ կենդանի: Սակայն եթե **եր(ե)** բառը չունենար թռչուն նշանակությունը, չէր կարող թռչունների խումբը **երամ** անվանվել, իսկ **երերայ-տատանվել** բառը, որ ուղիղ բնութագրում է թռչունների քայլքի, թռիչքի ժամանակ թևերի թափահարումից **երերալը**, գոյություն ունենալ չէր կարող: Ձիերի խմբի **երամակ** անվանումը ավելի ուշ շրջանում է տեղի ունեցել՝ ձիու ընտելացումից հետո, և արդեն կիրառվող **երամ** բառին ավելացնելով **ակ** վերջածանցը՝ ստեղծվել է նույնիմաստ, սակայն մեկ այլ հասկացություն բնորոշող բառային միավոր: Ի վերջո, Մշո և Վանի բարբառներում **երուն** թռչուններին էին անվանում: Հաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ **երեք** թվանվանումը կարող էր ստեղծվել որպես թռչնի՝ **երեի** առանձնահատկությունը մատնանշող հասկացություն: Վերոհիշյալ առանձնահատկությունը թռչունների շարժուն ու փետրավոր ճիվերի քանակությունն է, որով նկարագրվել է 3 հասկացությունը՝ ներկայացնելով պոչն իբրև թև: Ի օգուտ այս վարկածի խոսում է նաև այն հանգամանքը, որ հնդեվրոպական եզրույթները համահունչ են հայերենի **թիռ** արմատին:

Երեք բառի ծագումնաբանության մեկ այլ «բազմատեսանկյուն» նկարագրման տարբերակ է նաև **ի(ր)** (մի բան)+**եր** (այր, արու)+**եք** (հոգնակի) *երեք՝ բաներ, որ արուի մոտ են*: Ակնարկվում էին արական արտաքին սեռական օրգանները:

4

Տրամաբանական է, որ **չորսի** դեպքում էլ պետք է գործեր միևնույն մոտեցումը: Հայերեն **չորրեկ**, **չորքուսանի** բառերի տակ այսօր հասկանում ենք չորս ոտքերի վրա քայլող կենդանի, սակայն հայկական արեալում չկան և չեն եղել երկոտանի անասուններ, իսկ թռչունները որպես առանձին դաս են ընկալվել, իրենց ընդհանրական առանձին եզրույթներով (հավք, երու): Կարծում ենք, որ **չոր** բառը իր **կոշտ**, **կարծր** իմաստներով պետք է նշանակեր սմբակ, իսկ **չորրեկ** և **չորքուսանի** բառերը կիրառվեին մատնանշելու համար հենց սմբակավոր՝ միաճիվ կենդանիներին, ի վերջո մինչև պարսկերենից **սմբակ** բառի փոխառումը հայերենում չէր կարող հասկացությունն անուն չունենալ: **Չոր** (սմբակ) բառից պետք է ծագեր նաև **չորի** բառը՝ հաշվի առնելով ջ-ն-չ անցումների բնականությունը: Այսինքն **չորս** թիվն անվանվել է մատնանշելով սմբակավորների դասի **ճիվերի** քանակը:

5

Հինգ բառը պետք է առաջացած լիներ **(հ)ի+անգ** տրամաբանությամբ: **Հի** և **ի** բառերը երկուսն էլ նշանակում են *մի բան*, իսկ **անգ** արմատը հանդիպում է **գանգված**, **հանգ**, **հանգանակ**, **հանգույց**, **հանգուցյալ**, **անգամ** բառերում և ցույց է տալիս միասնականություն, **անգ-անկ-անկանիլ** (գործել հյուսել): Այսինքն, հինգ բառը ակնարկում է մի ձեռքի մատների միասնականությունը՝ դաստակը կամ բռունցքը, որի վրա հինգ մատ կա: **Հինգը**, դառնալով **(հ)ի**, ինչպես հնչել է ժամանակին շումերերենում՝ **ia, i, 60-ական համակարգում թվակազմական միավոր է** դառնում, որի միջոցով կառուցվում են այլ թվանվանումներ, օրինակ՝ **ինը**, **հիսուն**:

6

Վեց թվանվանման կազմությանն անդրադառնալուց առաջ նշենք, որ շումերերեն այն առաջացել է **ia** (5) + **aš** (1) ձևից: Հայերեն բառն այս տրամաբանությամբ պիտի կազմված լիներ **(հ)ի** (5) + **աս(ց)** (1) բանաձևով և հնչեր **հեց**: **F(1)** տառի մեկնաբանության մեջ Հր. Աճառյանը նշում է, որ ուշ շրջանի որոշ տաղաչափներ **F(1)** տառով բառեր ունենալու համար ձայնավորին նախորդող **h** տառով սկսվող որոշ բառերում **h**-ն փոխարինել են **F(1)**-ով: Տրամաբանական է, որ այս փոփոխությունը վերաբերել է նաև **հեց** բառին՝ դարձնելով այն **ևեց**, որն էլ արդյունքում վերածվել է **վեցի**: Հին հունարեն **ἕξ** [heks] ձևը պետք է փոխառություն լիներ հենց հին հայերենից:

7

Հայերեն **յոթ** բառը, այս տրամաբանությամբ կազմված է **հի** (5) + **ոտ(ն)** (*ոտք*) 5+2 բանաձևով՝ հղում անելով այս անգամ էլ մարդու ոտքերի թվին:

Ութ թվանվանումն այնքան կարճ է, որ պետք է ամբողջական բառ լինի: Եթե թվանվանումների կազմության գործում հիմնականում հիմք է վերցված եղել **ճիվերի** քանակը, ապա այդ ժամանակաշրջանի մարդուն հասկացությունը հասկանալի կարելի էր դարձնել որևէ երկնիվ կենդանու կնդակների քանակը մատնանշելով, իսկ կնդակավորների յուրաքանչյուր ոտքին կա գույգ **ճիվ**, հատկաբար դրանք ութն են: Այսինքն՝ ավելի վստահ կարող ենք նշել, որ **ճիվ** բառով է պայմանավորված հայերեն **թիվ** բառի ծագումը: Մեր համոզմամբ՝ **ութ** թվանվանման հիմքում ընկած է **օղի**: **Օղի** բառը հայերենում նշանակում է ոչխար, ավելի ճշգրիտ՝ նրա չընտելացված տարբերակը, շումերերեն՝ **udu** ընթերցմամբ: Չմոռանանք, որ ոչխարների խումբն էլ կոչում ենք **հոտ**, այնպես որ մեր **ութ** բառի ձևավորման տրամաբանությունը նույնպես գտանք, այն հղում է անում կնդակավոր կենդանիների 8 կնդակների թվին:

Ինը բառն ընթերցելիս, կարծես, հնչեցվում է մեկից ավելի **ն** հնչյուն, որն արտահայտվում է **իննսուն** թիվը գրելիս և դա պատահական չէ: Հայերեն **ինը** թվանվանումը ձևավորվել է **ի(5)+նին(2)+նին(2)** կամ **ի+նան+նան**, որտեղ **նին** կամ **նան** նշանակում է *կին* և մատնանշում է **երկուսի** գաղափարը, որպես հղում այն արտաքին տարբերություններին, որով կինը տարբերվում է տղամարդուց:

Հայերենում **տաս** թվանվանումը կազմվում է **թև** և **աս** (միավոր) բառերից: **Թև** բառը շումերերենում $\text{𒌶} \text{A}_2$ սեպագրի միջոցով ընթերցվում է նաև իբրև **tes** – թև, թե, թի, բայց նաև **տե** և **տի**: Հղում անելով թևերի մատների քանակին՝ **տասն** ունի **տե(ի)+աս** կազմությունը: **Տասը** հետագայում, արդեն իբրև նոր թվային միավոր, թվակազմության մեջ կրելու է **ու** անունը, ինչը արդի հայերենում արտահայտվում է **երեսուն** - երե+աս+ու+ն (3 միավոր տաս), քառ+աս+ու+ն (4 միավոր տաս), հի+աս+ու+ն (5 միավոր տաս) և այլ կազմություններում: Կարծում ենք, որ մեր լեզվաբանները սխալվում էին՝ պնդելով, որ երկնիշ թվերում **սուն** բաղադրիչը հենց **տասն** է, քանի որ շումերական անալոգը նույնպես հնչում էր **ու**: Շումերերենի $\text{𒌶} \text{u}$ նշանը 10-ին համարժեք թվանշանային միավորն էր, 5-ի պես, որով կառուցվում էին հետագա թվերը:

Կոտորակներ

Բացառությամբ՝ $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}$ կոտորակների, որոնք կառուցվում են առանց **-եր** հավելման, մնացած կոտորակները հնչեցնելիս՝ արդի հայերենում նշվում է համարիչի թիվը, ապա՝

հայտարարինը, որին ավելացվում են **եր** և **որդ** բառերը, օրինակ՝ **մեկ հինգերորդ** ($\frac{1}{5}$):
Կարծում ենք, որ ավելացող մասնիկներն ամբողջական բառեր են, իսկ դրանց ավելացումը պայմանավորված է **եր** (առանձնահատկություն) + **որթ(դ)** (*որթ-խաղող, քուրմ, որդ-թղթուր*) բանաձևով, այսինքն՝ **որթ(դ)ի**, յուրահատկությունը՝ մատնանշելով թրթուրների օղակների, կամ խաղողի ողկույզի գրեթե հավասար բաժանվածությունը:

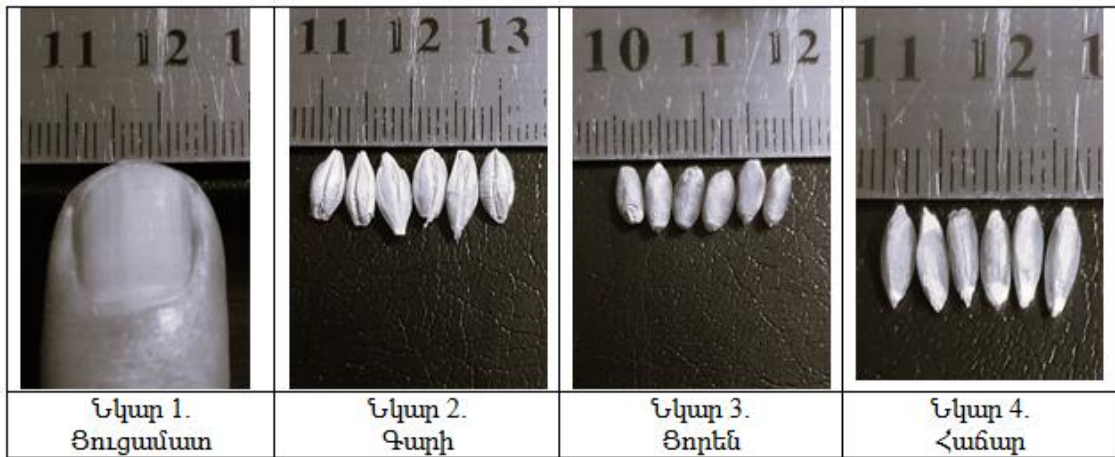
Շումերերենում $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{6}$ կոտորակներն առանձին անուններ ունեին, որոնք իրենց համանուն բառերն ունեն հայերենում:

$\frac{1}{2}$ կոտորակը գրվել է **𐎠𐎡𐎴** MAŠ նշանագրով, և ունեցել նաև **baš** ընթերցումը, հնչում էր ինչպես հայերենում՝ **մաս, բաժ(ին): Մաս** բառը, ինչպես արդի հայերենում, այնպես էլ շումերերենում, արտահայտում էր **տոկոս, բաժին, շահաբաժին** իմաստները:

$\frac{1}{3}$ կոտորակը շումերերենում **𐎶𐎵** ŠUŠANA նշանով էր գրվում, որն ընթերցվում էր հայերեն **շուշան** բառի պես:

$\frac{1}{6}$ կոտորակը շումերերենում գրվել է նույն նշանով, որով գրվում էր նաև 10-ը՝ **𐎶** u տարբերակով, այս նշանն աքքադերենի միջոցով մեզ է հասել **ha3, hu3, ušur5, šuš, su, šu, šil** ընթերցումներով:

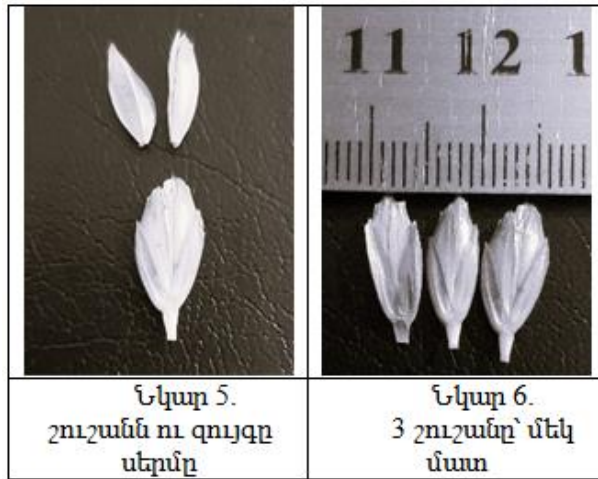
Հաշվի առնելով **թիվ** և **ճիվ** բառերի ընդհանրությունը, ինչպես նաև հայերենում հիմնական թվականների անվանումների նկարագրական կապը ճիվերի հետ՝ բնական կլիներ, որ առանձին անուններ ունեցող վերը նշված կոտորակները իմաստաբանական կապ ունենային միավոր **ճիվի**՝ մեկի հետ, այսինքն կազմեին մատի տվյալ մասը: Եթե հաշվի առնենք նաև, որ շումեր-աքքադական մշակույթներից մեզ հասած չափման միավորների համակարգերում **մատը** որպես չափման միավոր կազմում էր ներկայիս 1,(6) սմ, իսկ **սերմի** (աղբյուրներում հիմնականում նշվում է գարեհատը) չափը 0.2(7) սմ, ապա կարելի է եզրակացնել որ այդ «գարեհատն» էլ հանդիսացել է մատի $\frac{1}{6}$ -ը և կարող էր հանդիսանալ հաշվարկի համակարգի հենքը:

Աղյուսակ 4.

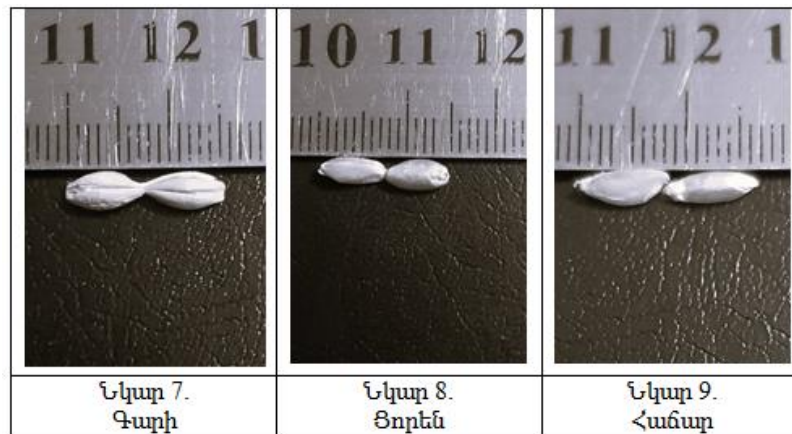
4-րդ աղյուսակում պատկերված է 185 սմ հասակով տղամարդու ցուցամատ (մեր հետազոտությունները ցույց են տվել, որ հայերեն լեզվակիրների մոտ անգլիտակցական ընկալումներում **մատ** բառը ասոցիացվում է հատկապես ցուցամատի հետ), որի լայնքը վերջավորության՝ եղունգի հատվածում կազմում է մոտ 1,(6) սմ: Մյուս՝ 2-րդից 4-րդ նկարներից հստակ երևում է, որ չափման համակարգերում նշված հարաբերություններին բավարարում է միայն հանարը: Հետևաբար 1/6-ն արտահայտող շումերական $\langle u \rangle$ նշանի **a**, **ha3**, **hu3**, **un**, **ušur5** ընթերցումները պետք է որ հնչեցնեին հայերեն **աշ(ս)**, **հաց**, **հունդ**, **ունդ** և **հանար** (անար, աշարա) բառերը, իսկ **šil**, **šu**, **šuš** ընթերցումները՝ **ծիլ**, **սաղմ**, **սերմ**, **շիլ**, **շո(լ)շ** (ծիլ), բառերը, չնայած այն հանգամանքին, որ այս նշանի՝ մեզ հասած իմաստներում բացակայում են մեր նշված նշանակությունները: Ամենայն հավանականությամբ սեմական արաբերենի 6 թվի [**sittah**], եբրայերենի [**shesh**] հնչողությունները, հնդեվրոպական ֆրանսերենի **sis**, անգլերենի **six** և ռուսերենի **шесть** բառերը ձևավորվել են **սերմ**, **հունդ** բառերի **շոշ** հոմանիշից, որը ժամանակակից հայերենում ընկալվում է որպես **բողբոջ**, **ծիլ**: Այսինքն՝ թվային ևս մեկ միավոր է ի հայտ գալիս՝ **հացը** հանարը (հանարի սերմը): Ընդգծենք, որ 6 հանարի հատիկն է կազմում մեկ մատ, և ոչ թե մեկ այլ հացազգու, մասնավորապես գարու սերմը, ինչպես նշվել է զանազան աղբյուրներում, մինչ օրս: Գարեհատով չափումները պատմության ընթացքում 60-ական համակարգի հիմքում դրված իմաստների հետ կապի խզման և աղավաղման արդյունքում են ի հայտ եկել:

Հանարը բավարարում է նաև $\frac{1}{3}$ կոտորակի **շուշան** անվանը: Հանարի սերմերն աճում են շուշանի տեսք ունեցող պատիճներում, յուրաքանչյուր այդպիսի շուշանում՝ երկուական սերմ: 5-րդ աղյուսակի նկարներում հստակ երևում է, որ շուշանը մատի՝ 1.(6) սմ-ի $\frac{1}{3}$ -ն է:

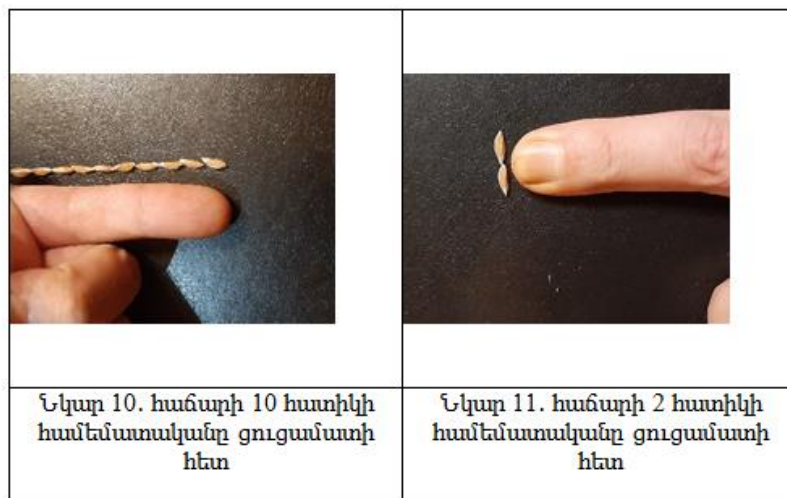

Աղյուսակ 5.

Իսկ այն, որ հաճարը մատի 1,(6) սմ-ի $\frac{1}{2}$ -ն է՝ **մատը**, հստակ երևում է արդեն 6-րդ աղյուսակի նկարներից, չնայած այս պարագայում գարու և ցորենի 2 հատիկների երկարությունները մոտ են նույն արժեքին:

Աղյուսակ 6.

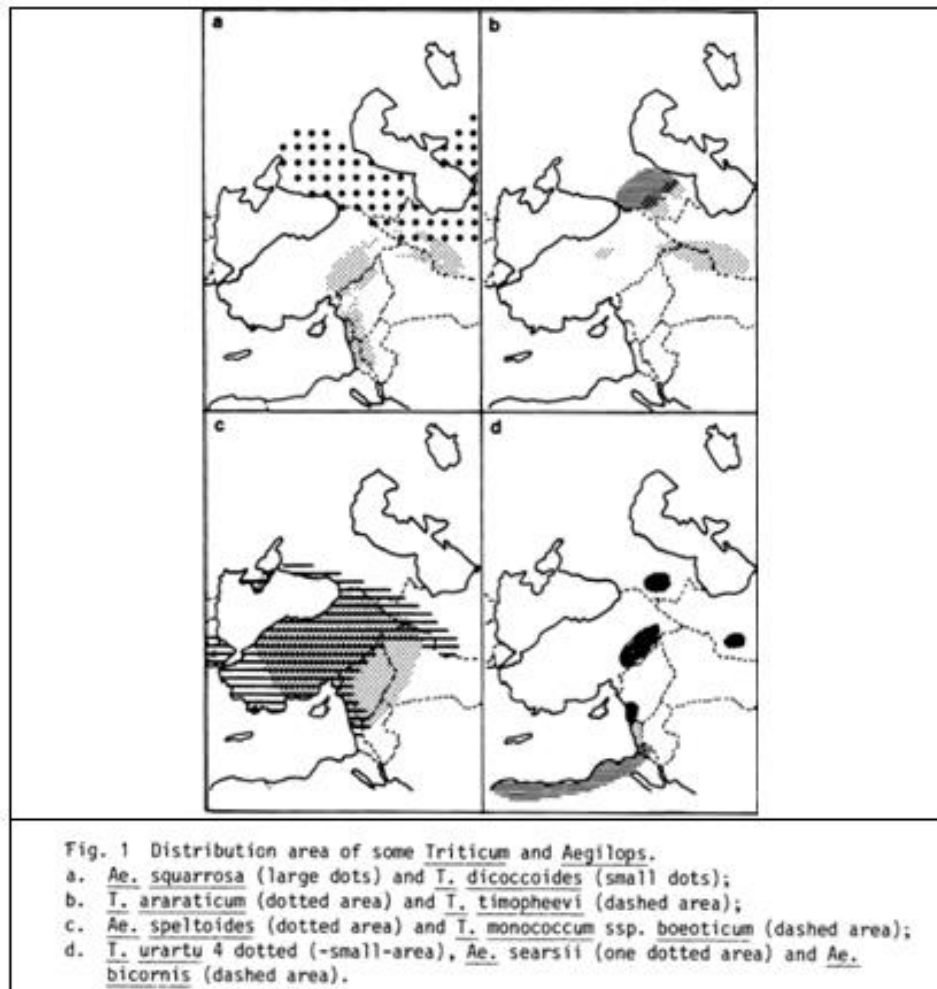

Աղյուսակ 7.

10-րդ նկարը նաև բացատրություն է տալիս այն հարցին, թե ինչու է 10 թիվն արտահայտող $\angle$ **ս** նշանով գրվել $\frac{1}{6}$ կոտորակը. 10 **ու(նդ)** հաճարը **մե(կ)** մատի երկարությունն է կազմում: Հենց հաճարի ու մատի 6:1 հարաբերությունն է, որ դարձել է 60-ական թվային համակարգի հիմքը՝ 6-ը:

Այստեղից արդեն հեշտ է պատկերացնել, որ 60-ը որպես հաշվարկի մեծ (**տի**) միավոր պիտի ձևավորվեր մատների թվի՝ 10-ի և 6-ի՝ արտադրյալի արդյունքում՝ ելնելով նրանից, որ 6 հաճարի սերմի լայնությունը հավասար է **մե** (կատարյալ, միավոր) ճիվի՝ **մե** (կատարյալ) մարդու մատի լայնությանը:

Մշակովի հաճարը՝ *Triticum spelta*-ն, վայրի հաճարի՝ *Aegilops speltoides*-ի ժառանգն է: Ներքևի նկարում պատկերված են վայրի հացազգիների մի քանի հիմնական տեսակների նախահայրենիքների քարտեզները, այդ թվում և՛ հաճարի, և՛ արարատյան, և՛ ուրարտական ցորենի:

Նկար 12.

Նկար 12-ը հատուկ կրկնօրինակված և ներկայացված է դեռևս 1985 թ. Հռոմում տեղի ունեցած «Աճեցվող բույսերի ծագումն ու ընտելացումը» խորագրով սիմպոզիումի ընթացքում Է. Փոբսեդուի և Դ. Լաֆիանդրայի զեկույցից (Վիտերբոյի համալսարան): Նշեն, որ վերջին 40 տարիների ընթացքում կուտակված գիտական նյութն էլ ավելի է կոնկրետացնում հացազգիների նախահայրենիքի աշխարհագրությունը և իբրև նախասկիզբ, ուղղակի մատնանշում հայոց կենսատարածքը՝ Հայկական Բարձրավանդակն ու Հայկական Միջագետքը:

Կարծում ենք մեր վարկածը, որ թվային 60-ական համակարգը հիմքում ունի հենց հացի՝ հաճարի մշակության գյուտը, որոշակիորեն համոզիչ դարձավ վերոշարադրյալից: Սակայն 60-ը որպես հաշվարկի միավոր ընդունելը, ըստ մեզ, պայմանավորված է նաև մեկ այլ հանգամանքով, որին հանգամանորեն կանդրադառնանք ստորև:

Գրավոր լեզվի ի հայտ գալուց սկսած **մինան**, որպես զանգվածի չափման միավոր օգտագործվել է ամբողջ տարածաշրջանում: Հայերենում բառացի **մի+նա** (մի մարդուն), իսկ շումերերենում գրվել է mana, mina նշանագրով, որի առաջին ma նշանն ունի **gen** ընթերցումը և նշանակում է **զնալ** և երկրորդ NA նշանը, որ նշանակում է **մարդ**, ինչպես մեր երրորդ դեմքի **նա** դերանունը: Բառացի՝ **զնում է մարդուն**, ճիշտ այնպես, ինչպես խնջույքի սեղանների հաշվարկ կատարելիս, հիմա նույնպես օգտագործում ենք **մի մարդուն զնում է այսքան մթերք կամ խմիչք: Մինայով** հաշվարկվել է միջինում 1 անձի օրվա չափաբաժին չոր (մոտավորապես 12,5% խոնավությամբ) հաճարը: 8-րդ աղյուսակում բերված են միջագետքյան տարբեր քաղաքներից մեզ հասած մեկ **մինայանոց** կշռաքարերի զանգվածները, ինչից կարելի է նկատել, որ մեկ **մինայի** զանգվածը նրանցում տարբերվում էր և այն միասնական չափ չէր:

Տարածաշրջանը		Մինայի չափը
Հարավային Բաբելոն	Ուր	502 գ
	Ուրուկ	494 գ
	Լագաշ	498 գ
	Ադաբ	489 գ
Հյուսիսային և Միջին Բաբելոն	Նիպուր	525 գ
	Քիշ	506 գ
	Սիպար	504 գ
	Էշնուննա	509 գ
	Բշիսալի	506 գ
Իրան	Իսաֆաջա	512 գ
	Շուշ	508 գ
	Պերսեպոլիս / Դարեհ	499 գ

Աղյուսակ 8.

Կարծում ենք, որ **մինայի** զանգվածը որոշվել է 60-ական համակարգի թվակազմական միավորներն իրար բազմապատկելու և ապա ստացված թվով չոր հաճարի հատիկ կշռելու արդյունքում: Այսինքն՝ $6 \cdot 1 \cdot 5 \cdot 10 \cdot 60 = 18000$ հատիկ հաճարի զանգվածն է: Բնական է, որ այդ զանգվածը կախված էր լինելու ինչպես հաճարի տեսակից, այնպես էլ կլիմայից, հողերի պարարտությունից, հաճարի խոնավությունից և այլն: Մեր կողմից իրականացված բազմաթիվ չափումների արդյունքում Հայաստանում մշակվող տրադիցիոն տեսակի ամբողջահատ, չվնասված հաճարի սերմեր ենք կշռել և 1000 սերմի կշռման արդյունքում ստացել ենք միջինում $M1000=30$ գ, այսինքն 18000 հաճարի սերմը կազմում է 540 գ: Սա պայմանական արդյունք է և այս արդյունքները հետազոտության բուն նյութի վրա հիմնական ազդեցություն չեն ունենալու, քանի որ բոլոր հաշվարկներն իրականացված են հիմք ընդունելով հարաբերությունները: Հաճարի 100 գրամի էներգետիկ արժեքը 338 կԿալ է, իսկ սպիտակուցների պարունակությունը՝ 15 գրամ: Ստացվում է, որ այս հաշվարկով հացի չափաբաժինը որոշելու բանաձևով, միջինում մեկ մարդը միայն հաճարից պիտի ստանար մոտ 1825 կալորիա էներգիա, ընդ որում՝ 81 գրամ սպիտակուց, ինչն ավելի քան խելամիտ սննդային արժեք էր՝ հաշվի առնելով մարդկանց անհրաժեշտ սննդային սպիտակուցների և կալորիականության սեռատարիքային տարբերությունները: Հավելենք՝ բացի մարդու հիմնական սննդային կարիքը բավարարող հացահատիկից, մարդիկ նաև այլ սննդամթերք էին օգտագործում:

Այսպիսով, 60-ական համակարգը կառուցված է եղել բարության ու մարդասիրության հենքի վրա, և միտված է եղել մարդկանց հանապազորդ հացով ապահովելուն:

Ստացվում է, նաև, որ 60-ական համակարգը (շարադրածից հետո ավելի ճիշտ կլինի անվանել 6-1-5-10-60-ական համակարգ, քանի որ այս համակարգի թվաստեղծ, բառակազմական միավորները հենց սրանք են) ստեղծվել է հացի գյուտի հետ կապված անհրաժեշտ գիտելիքը մարդկանց փոխանցելու նպատակով: Այս համակարգը վայրենի ու քոչվոր կյանքով ապրողներին, որոնք հավաքչությամբ ու որսով էին սնունդ հայթայթում պիտի սովորեցներ, թե.

- ինչպե՞ս պիտի նախապատրաստվեր հողը ցանքսին,
- ե՞րբ պիտի կատարվեր ցանքսը,
- ինչքա՞ն պետք է ցանվեր,
- ի՞նչ մակերեսի վրա և ի՞նչ խտությամբ,
- ինչպե՞ս և ե՞րբ պիտի ջրվեր,
- ինչպե՞ս և ե՞րբ պիտի քաղվեր,
- ինչպե՞ս պետք է պահվեր, որպեսզի չփչանար,

- ինչպե՞ս և ի՞նչ մշակման փուլեր պետք է անցնել հացն ուտելի դառնալու համար:

Վերոհիշյալ հարցերի մի մասին պատասխանելու համար հարկ ենք համարում նաև անդրադառնալ այդ ժամանակաշրջանի չափման հիմնական միավորներին, ցույց տալ նրանց կապը վաթսուռական համակարգի տրամաբանության հետ, ինչպես նաև ցույց տալ դրանց հայերեն հնչողությունն ու իմաստները:

Երկարության չափման միավորները

Հարկ է նշել, որ չափման բոլոր միավորները, որոնք առնչություն ունեն մարդու մարմնի մասերի հետ 185 սմ հասակով տղամարդու հաշվարկով են կազմվել որպես **աւ** (միավոր) ընդունելով մատը. հավանաբար նշված հասակի այրն էր նախնիների պատկերացմամբ տղամարդու **մե**-ն: Գյուղատնտեսական նշանակության չափերի հիմքում վերցվել են հենց հասկացությունների «կատարյալ» չափերը՝ որպես **աւ** (միավոր) ընդունելով հաճարի հատիկի չափերը: Նոր միավորներն ընտրվել **աւի** (բազային միավորի) 5-ի, 6-ի, 10-ի, 60-ի բազմապատիկ կամ բաժանարար լինելու հայտանիշով:

9-րդ աղյուսակում նշված են երկարության չափման փոքր միավորներն իրար միջև ունեցած առնչություններով և սանտիմետրերով, իսկ 10-րդ աղյուսակում ավելի մեծ միավորները՝ արտահայտված մետրերով:

166.(6)	160	100	80	50	26.(6)	20	10	4.(4)	1.(6)	0.8(3)	0.2(7)	սմ
1												եզ
25/24	1											լոն(ք), քայլ, դոն
5/3	8/5	1										տուր, ճուռ
25/12	2	5/4	1									կանգուն
10/3	16/5	2	8/5	1								ար, կուս
25/4	6	15/4	3	15/8	1							թիզ, ոտն
25/3	8	5	4	5/2	4/3	1						ափ
50/3	16	10	8	5	8/3	2	1					բուռ
15/4	36	45/2	18	45/4	6	9/2	9/4	1				ճան
100	96	60	48	30	16	12	6	8/3	1			մատ, ցուցի
200	192	120	96	60	32	24	12	16/3	2	1		մաս
600	576	360	288	180	96	72	36	16	6	3	1	սերմ
եզ	լոն(ք), քայլ, դոն	տուր, ճուռ	կանգուն	ար, կուս	թիզ, ոտն	ափ	բուռ	ճան կոճ	մատ, ցուցի	մաս	սերմ, հունդ	

Աղյուսակ 9.

Չափման միավորի անունը	ճամփա, ճանապարհ	մա(ե)հորն, մա(ե)հորն, մղոն	նետրնկեց	ասպարեզ	հյուս	հեծան	ար	եղեգ
չափը մետրերով	10800	1600	360	160	60	6	5	3

Աղյուսակ 10.

Այժմ դիտարկենք յուրաքանչյուր միավորն առանձին-առանձին:

Մեր(մն), սաղմ, ծիլ, հունդ, շոշ – *աշարայի՝ հաճարի սեղմ*, սա այս հատիկի միջին միավորի լայնությունն էր, որ հավասար է արդի 5/18 սմ=0.2(7) սմ:

Մաս - աշարայի հատիկի միջին միավորի երկարությունն էր, որ հավասար է մեկ ցուցամատի լայնության կեսին, ինչը պատկերված է 11-րդ նկարում, արդի 5/6 սմ = 0.8(3) սմ:

Մատ, ճիվ - մեկ մատը հավասար է 10/6 սմ = 5/3 սմ = 1,(6)սմ: **Մատ** բառը այսօր էլ հայկական լեզվամտածողության մեջ կիրառվում է իբրև արխետիպային չափման միավոր, օրինակ՝ մի **մատ** երեխա: Գրվել է **su-si** նշանագույգով **ձեռքի ճիվ** թարգմանությամբ: Այս և հետագա շարադրանքում մարդուն առնչվող չափումներում և ներկայացվող նկարներում, ինչպես արդեն նշել ենք, հիմք է վերցվել 185 սմ հասակով տղամարդու աջ կողմի վերջույթների չափերը. թերևս սա է պատճառ հանդիսացել հնդեվրոպական լեզվամտածողության մեջ **աջ, ճիշտ, և իրավունք** իմաստները նույն արմատներով արտահայտելուն, օրինակ՝ **right, право**:

Ճան կամ կոճ - **1 ճան** (կոճ) = **4.(4) սմ**: **Մե** տղամարդու աջ նախաբազուկը և դաստակային հատվածը միացնող ճանառի անունն է և նրա հաստությունը: Հ. Մանանդյանն իր «Կշիռները յեվ չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում» աշխատության մեջ հղում անելով Ալիշանին նշում է **կոճի** չափը 3.(3) սմ: Սակայն թե՛ պարզ չափումը, ինչպես պատկերված է 13-րդ նկարում, թե՛ ամբողջական համակարգի տրամաբանությունը ցույց են տալիս, որ **ճանի** չափը պետք է հավասար լիներ 4.(4) սմ-ի, ինչը 16 սերմ էր կազմում կամ 8/3=2.(6) մատ: **Ճանը** հայկական մշակույթում էական դերակատարություն է ունեցել մաթեմատիկական գիտելիքի կառուցման և ավանդման գործում սրան դեռ կանդրադառնանք:

Նկար 13. Ճանր 4.(4) սմ

Բուռ/Կռուփ – 1 բուռ=6 մատ=9.(9) սմ =10 սմ, բռունցքի չափը, ափի միջին լայնությունն է, 14-րդ և 15-րդ նկարներում:

Նկար 14.	Նկար 16.
Նկար 15. բուռը՝ 10 սմ	Նկար 17. ափը՝ 20 սմ

Աղյուսակ 11.

Ափ – ափի երկարությունն է դաստակի հիմքից մինչև մատների ծայրը: 1 ափ =19.(9) սմ =20 սմ, տես 16-րդ և 17-րդ նկարները:

Թիզ կամ ոտն- 16 մատ կամ 6 ճան, 1 թիզ/ոտն = 26.(6) սմ, չնայած հայերեն խոսող որևէ մեկին կարիք չկա բացատրելու այս հասկացությունները, սակայն նշենք, որ **թիզը** բուռ և ճկույթ մատների ծայրերի միջև հնարավոր առավելագույն բացվածքն է (նկար 18.),

իսկ **ոտը** ոտնաթաթի կրունկից մինչև **ոտքի** բուրձ մատի ծայրն ընկած հեռավորությունն է, սովորաբար հավասար է լինում 1 **թիզի**: Թե՛ **թիզը**, թե՛ **ոտը** հայկական լեզվամտածողության մեջ մնացել են իբրև չափման միավորներ՝ մի **թիզ** հող, մի **ոտ** հեռավորություն և այլն: Գրվել է **ճu-bad** նշանախմբով, որտեղ 2-րդ նշանը նշանակում է և՛ **բաց**, և՛ **ոտք**, բառացի՝ **ձեռք+բաց** կամ **թաթ-ոտք**:

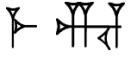

Նկար 18. 1 թիզը

Կուս(2), **ար-**կազմում է 30 մատ, 1 կուս=49.(9) սմ =50 սմ: Սա արմունկից մինչև միջնամատի ծայրն ընկած հեռավորությունն է և գրվել է **kuš** նշանով:

Կանգուն-3 ոտն/թիզ, 1 կանգուն =79.(9) սմ =80 սմ: Ըստ տարածված կարծիքի, **կանգուն** չափման միավորը եգիպտական է համարվում և կիրառում է *արքայական կանգուն* հասկացությունը, որը հավասար էր մեր երկու **ոտին** ≈ 53.3 սմ, սակայն հարկ է նշել, որ կարծիքը սխալ է, և դրա ապացույցը հենց բուն **կանգուն** բառն է: Ֆիզիկական որևէ աշխատանք կատարող կամ որևէ մարտարվեստով երբևէ զբաղված մարդուն հաստատ հարկ չկա բացատրելու, թե ո՞րն է կանգնելու **կանգուն** դիրքը, երբ մարդուն դժվար է հավասարակշռությունից դուրս բերել: **Կանգունն** այնպիսի դիրքն է, երբ հետ դրած ոտքի մատների և առջևում դրված ոտքի կրունկի միջև մոտավորապես մեկ ոտնաթաթ էլ տեղավորվում է, այսինքն՝ 3 **ոտք**: Այս հեռավորությունը միևնույն ժամանակ պարանոցի առանցքից կամ աչքերից մինչև առաջ պարզած ձեռքի ցուցամատի ծայրն ընկած հեռավորությունն է:

Տուր/նուռ/թուր – «կատարյալ» մարդու ոտքի երկարությունը՝ ազդրի վերին հողի և կոնքի միացման կետից մինչև գարշապար, կազմում է 60 մատ, 1 տուր=99.(9) սմ =1 մ: Այս բառի արմատներից **թուր/տուր** արմատն այսօր որևէ մեկը **ոտք** հասկացության հետ չի նույնականացնում, բառարաններում սրանց անդրադարձ չունենք, սակայն **տրորել** բառն առաջնային ընկալմամբ ոտքով տրորելն է, բարբառային **տրնգին** ոտքով են տալիս,

թրթուրը շատ ոտքերի պատճառով է կրկնակ **թուր-թուր**, փա՛ռք Աստծո, որ բառարաններում պահպանել ենք **ճուռը** որպես ոտք, **տռտինգ** տալը որպես ցատկոտել, **տրոփյունը** (**տրոփին**) որպես «ոտքի կոխոտման կամ կայթելու ցատկոտելու ձայն»: Կարծում ենք՝ շատ պարզ է դառնում **մետր** բառի ծագումնաբանությունը՝ **մե+տուր=մետր**, անկախ նրանից, որ պատմականորեն վերջերս է ընդունվել իբրև ստանդարտ: Հաշվի առնելով որ շումերերենում գրվում նշանախմբով և ուներ **giri3** ընթերցումը, ենթադրում ենք, որ հայերեն պետք է հնչեր նաև **գիրկ**՝ ի նկատի ունենալով մեր մշակույթում սոցիալական տարածության նորմը:

Լոն, քայլ, դոն (լ=դ) - 6 ոտն կամ թիզ: Երթային քայլքի ընթացքում մարդու ոտքի պարբերական դիրքերի միջև հեռավորությունն է մեկ **լոն/դոն**= 1.5(9) մ = 1.6 մ: **Լոնք** բառը, արդեն հոգնակիով, մինչև հիմա էլ մոտավոր չափման արխետիպային միավոր է:

Եզ – եզան հասակն է՝ բարձրությունը, հաշվարկվել է 200 **մաս** կամ 600 **սերմ**՝ 1.(6) մետր $\approx$ 1.67մ: Շատերին գուցե տարակուսանք պատճառի **եզ** և **լոն** չափերի միջև առկա $\approx$ 4% տարբերությունը, սակայն, քանի որ եզը գյուղատնտեսական հասկացություն է, այն պետք է չափվեր գյուղատնտեսական միավորով (**ասով**), այլ ոչ թե մարդու **մատով** կամ **թզով**:

Իդ, Եդ, Եդեզ – 6 **ար/կուս**(2)=2.(9) մ = 3 մ:

Իար - 10 **ար/կուս** = 5 մ, 1 **լար=ու**(10)+**ար** (ձեռք):

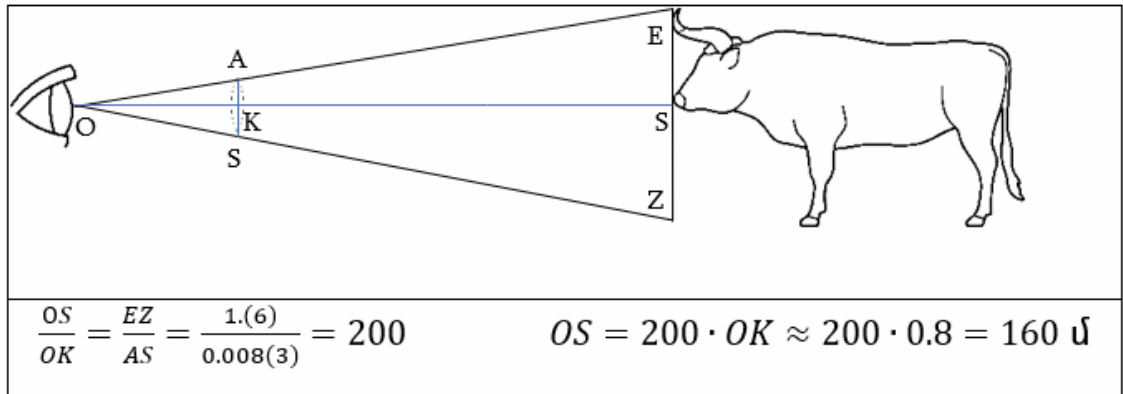
Հեձան - նեցուկ, ցից, գերան կազմում է 6 մետր:

Քաղիրթ, չվան, հյուս – 60 մ, հյուսված ստանդարտ պարանի երկարությունը:

Ասպարեզ - 100 լոնք, 1 **ասպարեզ** = 159.(9) = 160 մ: **Աս+պար+եզ**. **աս**-հատիկի երկարությունը՝ ցուցամատի լայնության կեսը, աչքերից մեկ **կանգուն** հեռավորության վրա «**պարունակում**» է եզը: Նշված կերպով հեռավորության չափում իրականացնելիս, եթե չափման հիմքում դրվեր հաճարի սերմի լայնությունը, ապա հեռավորությունը կհամապատասխաներ 480 մետրի, իսկ այդ հեռավորության վրա անհնարին կլիներ զանազանել կենդանու տեսակը, սա է պատճառը որ չափումն իրականացնելիս որպես **աս** (միավոր) հիմք է վերցվել հաճարի սերմի երկարությունը՝ **մասը**, այլ ոչ թե լայնությունը: Վերևում, **եզ** բառի նկարագրության շրջանակներում նշեցինք, որ **աս** երկարության միավոր օգտագործելիս եզի հետ համեմատության պարագայում պետք է վերցվեր հաճարի սերմը, այլ ոչ թե մատը, քանի որ գյուղատնտեսական հասկացության **ասը** (միավորը) **սերմն է**:

Նշենք նաև, որ հետագայում օտարների կողմից սեփականաշնորհված և լեզվամտածողական տրամաբանությունից աղճատված **ասպարեզ** բառը (պարսից **ասպարեզ**, հունաց **stadium**) թե՛ հրապարակ, թե՛ հեռավորության չափ իմաստներով ուղղակի կրկնօրինակում են նախաստեղծ հայերեն բառը՝ փոխելով դրա թե՛ բուն իմաստը, թե՛ չափը, թե՛ ծագումնաբանությունը:

19-րդ նկարում սխեմատիկ կերպով և բանաձևորեն պատկերված է հայկական ասպարեզի չափորոշումը:

Նկար 19. ասպարեզ բառի բանաձևը

Ինչպես տեսնում ենք մաթեմատիկական գիտելիքը պատկերների նմանության մասին ներդրվել է հենց լեզվում:

Նետուղի, նետընկեց, նետի ուժ - 360մ, որոշակի **մե** ունեցող աղեղով կրակված նետի ընթացքի երկարությունը: Գրվել է $\overrightarrow{\text{uš}}$ նշանով, որն ունեցել է հետևյալ ընթերցումները՝ **nita, nitah, nit nitahu, nittax(US̄)), nid, nič**:

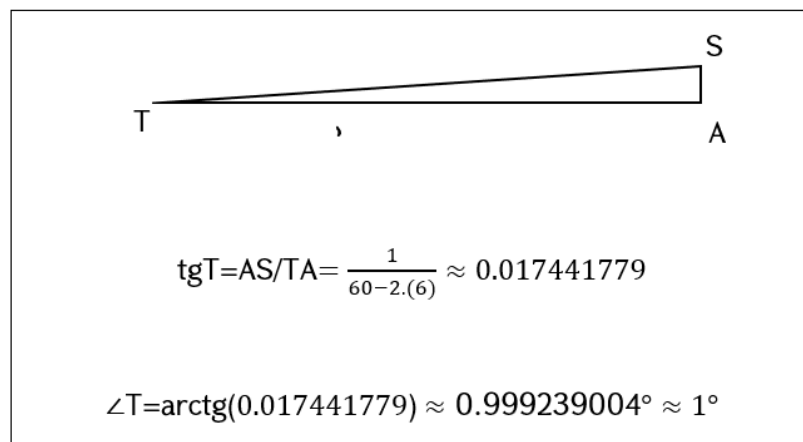
Մդոն - 1000 (մեծ)·լոն(p)=1600 մ, (լ=դ): Հայերեն **մեծ** բառը կապվում է հնդեվրոպական **mega, meg(h), maha արմատների հետ**, շումերերենում նույնպես $\overrightarrow{\text{ma}}$ **MAH, mih** ընթերցմամբ նշանն ուներ **մեծ** իմաստը: Կարծում ենք, որ հայերենում **մա(ե)հ** կրել է **հազար** իմաստը նույն տրամաբանությամբ, որով այսօր **մեզա** բառը ստացել է **միլիոն իմաստը**: Այսպիսով, **մդոն** բառի կազմությունը պետք է լիներ **մա(ե)հ+դ(լ)ոնը** հազար **դ(լ)ոնն** է:

Ճամփա, ճանապարհ - ներկայիս երկու ժամում հետիոտնի անցած հեռավորությունն է՝ 1 **ճանապարհը** = 10.8 կմ, սա ոչ միայն երկարության, այլ նաև արագության առաջին միավորներից է՝ ներկայիս **5.4 կմ/ժ**-ը: Հաշվի առնելով **6-ժ** և **մ-ն** բնորոշ անցումները՝ պետք է եզրակացնել, որ բառակազմության ընթացքում նշվել է 1 ժամում անցած ճանապարհը. իսկզբանե որպես ամբողջական շրջափուլ օրը բաժանվել է 6 հավասար մասի, այդ մասերն անվանվել են ժամ: Այնուհետև, ավելի ուշ շրջանում չափման ավելի մեծ ճշգրտությունն ապահովելու համար առանձին-առանձին գիշերն ու ցերեկն են բաժանվել 6-ական մասերի, սրանք նույնպես **ժամեր** են կոչվել և ստացվում է, որ **ճամփա, ճանապարհ** բառերը հենց այս ժամանակաշրջանում են ձևավորվել, որպես «1 ժամում» (ներկայիս 120 րոպեում) անցած ճանապարհ:

Նշված միավորների հետ ծանոթացումը հնարավորություն է ընձեռում հասկանալու որոշ մաթեմատիկական միավորների ու եզրույթների բուն իմաստները, որ դրվել են Հայոց լեզվի հիմքում:

Աստիճան

Ինչպես մնացած հասկացություններից, այնպես էլ շրջակա տարածքից անկյունային միավոր ստանալու համար 6-ի և ապա 60-ի բաժանման շնորհիվ ստացվելու էր դրա 360-րդ մասը, ինչը որևէ սկզբունքով հարկ պիտի լիներ հաշվել: **Աստիճան** բառը, եթե փորձենք վերածել մասնիկների, հիմք ընդունելով այն, որ հասկացությունը մարդ-արարչի գիտելիքի վերաբերյալ էր և հետևաբար **աս** պետք էր ընդունել **մատը**, ապա կստանանք **աս** (միավոր), այսինքն՝ **1, տի** (մեծ) բնական է, որ էլի պիտի միավորի մասին խոսքը լինի, իսկ քննվող համակարգի **տի**՝ մեծ միավորը 60 թիվն է, և **ճան**, որ հավասար է **2.(6) ասի**: Մի հետաքրքիր բառ-ռեբուս է ստացվում. անկյունային մի չափ, որ պիտի ստացվի **1, 2.(6) և 60** թվերի շնորհիվ: Խոսքը մի ուղղանկյուն եռանկյան մասին է, որի երկար էջի երկարությունը **AT=60-2.(6)=57.(3)** միավոր է, իսկ մյուսը՝ **AS=1**: Ռեբուսի լուծումը բերված է 20-րդ նկարում պատկերված սխեմայում:

Նկար 20. Աստիճան բառի բանաձևը

Ընդամենը 0.08% սխալանքով ճշգրտությամբ մինչև վերջերս նույնիսկ անհնար էր չափելը:

Ճանը բացի չափման միավոր լինելուց, հայկական մշակույթում նաև այլ նշանակություն է ունեցել: Ոչխարի ճանը շեղված ծանրության կենտրոնով վեցանիստ ճանառ է, որը մինչև օրս էլ Հայաստանի որոշ բնակավայրերում երեխաները հավաքում են և դրանցով խաղում: Հնում ոչխարի ճանի յուրաքանչյուր նիստին թվային արժեք տալով և ճան գորելով մանուկները թվաբանական գործողություններ կատարելու մեջ էին

վարժվում, այսպիսով՝ խաղի տեսքով սովորում էին հաշվել: Որոշ մարզերում դեռ հիմա էլ պահպանվում է **ճան** կամ **վեգ** խաղը, որն ի տարբերություն այլ ազգերի, հայերը խաղում են հետևյալ կերպ: Գծում են շրջանագիծ և մի տրամագիծ, այնուհետև տրամագծի վրա ճաներ են շարում, որոնք խաղի մասնակիցները պետք է մատների հատուկ տեխնիկայի շնորհիվ մեկ այլ ճանի նետմամբ, խփելով շրջանից դուրս բերեն: Սակայն ինչու՞ են մեր մշակույթում այս խաղը երեխաների համար հնարել:

Դիտարկենք **շրջան** բառը, եթե **շրջան** բառը բաղադրյալ է և նույնպես ռեբուս է եղել, ապա մեծ հավանականությամբ այն կարող էր կազմված լինել **շո(ւ)ր(ջ)+տի+ճան** ձևից, որից հնչյունափոխման արդյունքում կստանայինք այժմյան տարբերակը: Քանի որ **շո(ւ)ր(ջ)ը՝** չորսբոլորը կազմելու էր 360°, ապա ռեբուսը կազմված պետք է լիներ **շուր՝** 360, **տի՝** 60 և **ճան** 2.66 թվերից:

$$\frac{360}{60 - 2 \cdot (6)} \approx 6.279 \approx 6.28 = 2 \cdot 3 \cdot 14 \approx 2 \cdot \pi$$

Ստացված թիվը նախնադարյան հաշվարկներում **շրջանագծի** երկարության հարաբերությունն էր շառավղին: Մյուս կողմից, ստանում ենք ռադիանի աստիճանային չափին համարժեք **տիճան** բառը, որպես $60 - 2 \cdot (6) = 57 \cdot (3) \approx 57.3^\circ$:

Կարծում ենք՝ երեխաների համար **ճանի** հայկական տարբերակը հնարելու պատճառն այն էր, որպեսզի նրանք խաղային տեխնոլոգիայով ծանոթանան և հիշեն հասկացության հետ կապված կարևոր տարրերն ու նրանց միջև հարաբերությունները:

Չանգվածի չափման միավորներ

Մինայի մասին արդեն հանգամանալից խոսել ենք. այն կազմում էր 60-ական համակարգի թվանշանային միավորների արտադրյալին հավասար քանակությամբ չոր հաճարի զանգվածին: Քանի որ, կախված տարածքից և ժամանակաշրջանից միավորը տարբերվել է պայմանականորեն նշենք մեր փորձերի արդյունքում ստացված $18000 \cdot 0.03 = 540$ գրամը, ինչը շատ մոտ է 8-րդ աղյուսակի տվյալներին:

Գինը մինայի $\frac{1}{60}$ մասն է, և եթե քաղաքից քաղաք մինայի չափը փոխվել է, ապա **մինա/գին** հարաբերությունը միշտ մնացել է նույն 60-ը: Մեր պարագայում **գինը** կկազմեր $540 \cdot \frac{1}{60} = 9$ **գրամ**: Կարիքավորներին օժանդակելու, որևէ ընդհանուր, համայնքային խնդիր լուծելու համար մարդու, ընտանիքի տնտեսական գործունեության արդյունքում ստացված հասույթից $\frac{1}{60}$ -ը՝ **գինը**, նվիրաբերվում էր համայնքին: Այս ավանդույթը Հայկյան մշակույթում թեև չի պահպանվել, սակայն անցել է սեմական մշակույթ, իսկ այնտեղից Իսլամ: Իսլամում *զաքիատը* նույն նպատակներով վճարվող $1/50$ մասն է՝ 2%-ը. ինչ-որ պահից սկսած սեմական մշակույթը Հայկյան **գին** բառի համարժեք արքադերենի **շեկելը**

մինայի 1/60-ից դարձրեց 1/50-րդ: **Գինը** շումերերենում գրվում է **DUN3@g** նշանով և **ցի4** ընթերցմամբ:

Աղուն, տաղանդ – Մեկ 60-օրյա (այս մշակույթը տարին նույնպես իսկգրանե բաժանվել էր 6 մասերի) ամսվա ընթացքում մեկ անձին անհրաժեշտ հաճարի չոր գանգվածն էր՝ օրական մեր 540գ հաշվարկով. $60 \cdot 0.54 = 32.4$ կգ: Գրվում է **gun2** (**gu2**) նշանով, և ընթերցվում գրեթե ինչպես այսօր՝ **աղուն: Իսկ** որպեսզի **տաղանդ** բառի հայկական կազմությունը պատկերավոր դառնա, բավարարվենք **տա+աղ(ալ)+անձ(դ)** բացատրությամբ: Կարծում ենք, որ հին մշակույթում՝ արդեն աղացած այլուրն ընդունված չէր ավելի երկար պահելը, դրա փչացման վտանգը կանխելու համար:

Մակերեսի չափման միավորներ

Ինչպես մնացած, այդպես էլ մակերեսի չափման միավորների հիմքում պետք է դրվեր յուրաքանչյուրին հանապազորդ հաց տրամադրելու գաղափարը: Մակերեսի միավորների ընտրության հարցում առաջնորդվել են երկու սկզբունքով՝ «հումանիստական» և տեխնոլոգիական: Առաջին դեպքում հաշվի են առել մեկ չափահաս անձին տարեկան հաշվով անհրաժեշտ հանապազորդ հաճարի քանակությունը և հաշվարկել՝ որքան մակերեսից է հնարավոր ապահովել բերքի այդ քանակությունը: Կարծում ենք, որ այս տարբերակում հաշվի է առնվել ոչ միայն անհրաժեշտ սպառումը՝ օրական պայմանական 540 գրամ՝ մեկ **մինա** հաշվով տարեկան 194.4 կգ չոր հաճարի ստացումը, այլ նաև բերքից վճարվելիք 10%-ի չափով տասանորդը: Մյուս տրամաբանության հիմքում ընկած են եղել գյուղատնտեսական աշխատանքների առանձնահատկությունները և այն, թե կոնկրետ գործիքով կամ կոնկրետ գյուղատնտեսական աշխատանք կատարելիս մեկ մարդը որքան մակերես է ունակ մշակել միավոր «ցիկլի» (օրինակ՝ ժամանակի, արարի) ընթացքում: 12-րդ աղյուսակում ներկայացված են մակերեսի չափման միավորները և նրանց փոխադարձ հարաբերությունները:

21600	7272.(72)	4050	3600	1200	100	36	25	1	0.25	մ ²
1										հես
2.97	1									օրավար
16/3		1								ակր, ագր
6		9/8	1							այգի
18		27/8	3	1						պարտեզ, ագար
216	8000/11	91/2	36	12	1					ար
600	20000/99	225/2	100	100/3	25/9	1				սար
864		162	144	48	25	6/5	1			լիդր, լիտր
21600		4050	3600	1200	100	36	25	1		տուր
			14400	4800	400	144	100	4	1	ագար
հես	օրավար	ակր, ագր	այգի	պարտեզ, ագար	ար	սար	լիդր, լիտր	տուր	ագար	

Աղյուսակ 12.

Ագար, ակուռ - 0.25 մ², 1 կուս (0.5 մ) կողմով քառակուսու մակերեսն է: Այս միավորը նշվում է **gin**₂ նշանով, որն ունի նաև **aga**₃ ընթերցումը: Ըստ մեզ՝ այս գործիքը փոցիսն է և **aga** նշանով արդեն ավելի ուշ շրջանում գրվող նշանը, որ ձախ կողմում ավելացած ատամներ ունի, ցույց էր տալիս, որ գործիքն ատամնավոր է՝ **աքո**այավոր: Նշենք, որ **առ** բառը բացի **առ**նել-վերցնել իմաստից նշանակում է նաև այն հողաշերտը, որ շրջել է գութանը, և մեծ հավանականությամբ, այս չափման միավորն **ակ(գ)(անել)+առ(հող)** կազմությունն ունի: Այս նշանն ունի նաև **puš4' փուշ** ընթերցումը և անհրաժեշտ է նշել, որ փոցիսի հայերեն անվանումներից մեկը հենց **փուշ** է: Հաշվի առնելով փոցիսի մետաղական մասի ≈50 սմ երկարությունը և փոցիսով աշխատելու ընթացքում մեկ արարի՝ մեկ շարժման, ընթացքում փոցիսի անցած ճանապարհը՝ ≈50 սմ, 0.25 մ² անվանվել է **ագար(ռ)**: Սա հողի ամենափոքր միավորն էր, և կարծում ենք, որ հունարենից միջազգային դարձած **ագրո** եզրույթը փոխառվել է այստեղից:

Տուր-1 մ² կամ 4 **ագար**, 1 **տուր** (1մ) կողմով քառակուսու մակերեսն է:

Լիդր, լիտր – 25 մ², հողի այն մակերեսն է, որի վրա մեկ **լիտր** ծավալով հաճար է ցանվում, 10 **կուս** կողմով քառակուսու մակերեսն է, կարծում ենք, որ գրվել է **lidda** նշանով:

Սար-36 մ² մակերեսն է: Սա արդեն 6 **տուր** երկարությամբ կողմով քառակուսու մակերեսն է, որ շումերերենում գրվում է **sar** նշանով: Նշենք, որ **գ**, **ս**, **շ** փոփոխությունները հաշվի առնելով, այս բառից արդի հայերենում ունենք **գառ**իկ (կարմիր

հող), **գառիթափ** (մանր քարերի՝ հողի թափվելը թեքության պատճառով), **սարփինա** (**թառմա**), **սարել** (պատրաստել), **սարք** բառերը: Հաշվի առնելով **հեծանի** 6 մ երկարության չափն ու **GAR** նշանի (որով գրվում էր **հեծանը**) **mar3, mu8, ga4, ga8, aġaraks** ընթերցումները՝ կարծում ենք, որ **մարգ, ագարակ** բառերը նույնպես պետք է **սար**՝ 36 մ² մակերեսի իմաստն ունենային:

Ար-100 մ², որ **10 տուր** (10 մ) կողմով քառակուսու մակերեսն է, **առ(ր)** բառով մինչ այժմ նշվում է վարի ընթացքում շուռ տրվող հողը: Այս մակերեսի վրա 1 արարի ընթացքում 4 լիտր տարողությամբ **նավով** (փայտե տաշտով) 3 կգ սերմնացու պիտի ցանվեր՝ 1մ² 30 գրամ հաշվով: Ակնկալվող՝ սերմնացուի քանակությանն ավելացող բերքի քանակության $\frac{1}{6}$ տրամաբանությամբ՝ ($\frac{0000000000}{0000} \approx \frac{1}{7}$), 1 մ² ստացվածը պետք է կազմեր մեր դեպքում 210 գրամ հաճար ($\approx 12 - 13\%$ խոնավության դեպքում): Փաստորեն, 1 **ար** մակերեսից պետք է ստացվեր 21 կգ հաճար, որից հանելով հաջորդ տարվա՝ նույն քանակով 3 կգ սերմնացուն, ապա 10 % տասանորդ հարկը՝ 1.8 կգ, արդյունքում պիտի ստացվեր 16.2 կգ հաճար, որը մեր վերցրած պայմանական մինայի 0.54 կգ/օր չափաբաժնով կբավականացներ մեկ անձին ուղիղ մեկ 30-օրյա ամիս: Այսինքն՝ տարեկան մեկ անձի՝ հաճարով կերակրվելու համար անհրաժեշտ հողի մակերեսը կազմում էր 1200մ²:

Պարտեզ - Ըստ մեզ **պարտեզ** բառն ունի **պարտ + եզ** կազմությունը, այսինքն՝ մեկ (**եզ**) անձի տարեկան սննդային կարիքները բավարարելու համար նախատեսված, և նրան ի պարտ տրված 1200 մ² մակերեսն էր:

Այգի, Էգի - 3600 մ², քանի որ խոսքը մակերեսների մասին է, այս համակարգը ստեղծողները մեկ միավորից մյուսին անցումը կատարել են ոչ թե գծային 6 և 10 պատիկների, այլ $10^2 = 100$ և $6^2 = 36$ տրամաբանությամբ: 1 **այգի** = 100 **գառ** կամ 36 **ար**:

Այս միավորը գրվում էր **gan2** նշանով, որն **iku** ընթերցմամբ թարգմանված է իբրև *մակերեսի չափման միավոր*, **gana2** և **aġag** երկու ընթերցումներով էլ նշանակում են **դաշտ**, իսկ **mus4** ընթերցմամբ թարգմանված է իբրև **հողաչափ, հողաչափող**՝ ի նկատի ունենալով հողաչափումներ և հատկացումներ կատարողի մասնագիտությամբ պաշտոնյային:

Հես -21600մ², որ կազմում է 6 (**հես**) **այգի**, շումերերենում գրվում էր **ese** նշանով:

Այս տրամաբանությամբ կառուցված մակերեսի չափման շատ միավորներ կան, սակայն, դրանց չենք անդրադառնա: Հարկ ենք համարում ևս երկու միավորի մասին, որոնք միավոր են դարձել ոչ թե երկարության միավորների բազմապատկման տրամաբանությամբ, այլ մեկ օրվա ընթացքում իրականացվող գյուղատնտեսական կոնկրետ աշխատանքների յուրահատկությամբ պայմանավորված ծավալով:

Ակր, ագր – $\approx 4050 \text{ մ}^2$ մակերեսն է, որը հնարավոր է մշակել **աք(կ)ոռ** գործիքով մեկ օրվա ընթացքում: Ինչպես արդեն վերը նշել ենք, սա **փոցխ** էր կամ դրան շատ նման գործիք, որով ցանված սերմը հողով ծածկվում էր այն քաշելու ընթացքում:

Օրավար – 72.(72) **ար** մակերեսն է կամ մոտավորապես $\approx 7273 \text{ մ}^2$, սա այն մակերեսն է, որ 1 լուծ եզներով, առանց նրանց գերհոգնեցնելու և վնասելու, հնարավոր էր վարել մեկ օրվա ընթացքում:

Ծավալի չափման միավորներ

Ինչպես մնացած միավորներում, այստեղ էլ հաշվարկի հիմքը պետք է լիներ հացը՝ հաճարը: Հաճարից **շիլա** պատրաստելիս մեկ 1 ծավալային միավոր հաճարին 3 միավոր ջուր է անհրաժեշտ ավելացնել, կարծում ենք **եռ(ա)** բառը հատուկ է ներմուծվել խոհանոցային լեզու, հենց այս **եռակի** հարաբերակցությունը մշտապես հիշեցնելու համար: Այս բաղադրաչափով պատրաստելուց հետո **շիլայի** ծավալը չոր հաճարի նախնական ծավալից մեծանում է $\approx 2.(7)$ անգամ: Մեր չափումների արդյունքում հաճարի մեկ անձին օրական 18000 հատիկ չափաբաժինը՝ 1 **մինա** (540 գ) հաճարի ծավալը կազմում է $V = 0.720 \text{ շ}$: Այս ծավալի հաճարով շիլա պատրաստելուց հետո նրա ծավալը կազմում է $\approx 2.(7) \cdot 0.720 = 1.(9) \approx 2 \text{ շ}$: Հնում սնվել են օրական երկու անգամ՝ ճաշին և ընթրիքին, հավասար չափաբաժիններով: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր անգամ սնունդ ընդունելիս չափիչ տարայով, որ հենց նույն **շիլայի** խոր ամանն էր, չափվել է 1 բաժին կերակուրը՝ **շիլան**:

60	48	10	4	1	0.25	0.1(6)	0.01(6)	լիտր
1								գուռ
4/3	1							պարկ
6	24/5	1						բան
15	12	5/2	1					հավ, նավ
60	48	10	4	1				շիլա, լիդր
	192	40	16	4	1			որոտ, բաժակ
		60	24	6	3/2	1		անժամ
		600	240	60	15	10	1	գդալ
պարկ	գուռ	բան	հավ, նավ	շիլա, լիդր	որոտ, բաժակ	անժամ	գդալ	

Աղյուսակ 13.

Ծիլա, լիա(դ)ր, կո(ւ)տ – 1 դմ³ ծավալն է՝ 1 լիտրը, որ սահմանում էր միջինում մեկ չափահաս անձի մեկ անգամ **շիլա** ուտելու չափաբաժինը: **Լիտր** չափման միավորի անունը **լի տարա (կոտ)** հայերեն բառերի միավորումն է: Ծիլա բառի նշաններն են **𐎠𐎼𐎷 sila₃** և **𐎠𐎹 TAR**, իսկ այս երկրորդը, բացի **տար(ա)**-ից, ունի հետևյալ ընթերցումները՝ **haš, has, haz**, որ հստակ ցույց են տալիս **հաց, խաշ**, բայց նաև **հաճար** բառերը, **ku₅, gud₄, kud, kut, kutu**, որ հնչեցնում են **կոտ** բառը և իհարկե հենց **silā**, որ **շիլան** է: Նշենք, որ ինչպես **լիտր** բառը հիմա, այնպես էլ **շիլան** հին աշխարհում եղել է չափման համընդհանուր անվանում և միավոր: Եթե զննեք շումերական գրերում **հաց** բառի նշանի էվոլյուցիայի տրամաբանությունը, վստահորեն կարող ենք ասել, որ և՛ **𐎠𐎼𐎷 sila₃**, և՛ **𐎠𐎹 lidda** նշանագրերը նույն տրամաբանությամբ են զարգացում ապրել: Ասվածին հավելենք միայն, որ **կոտ** բառը բոլորիս հայտնի է իբրև կավե չափման միավոր՝ քաջածանոթ հեքիաթի **մի կոտ ոսկուց**: Իսկ **լիտր** միավորն այսօր էլ մնացած չափման միավորների պես անընդհատ օգտագործում ենք, առանց տեղյակ լինելու դրանց ծագումնաբանության արժեքանությանը:

Այս համակարգը ստեղծած մշակույթը պիտի իր մտածողական օրինաչափությունը կիրառեր նաև այստեղ: Չափման այս միավորը պետք է բաժաներ և բազմապատկեր 6-ի և 60-ի՝ ստանալով նոր չափման միավորներ:

Գդալ – 16.(6) մլ, 16.(6) սմ³, լիտրի 1/60 -րդ մասը: Մենք իհարկե ծանոթ ենք **գդալ** բառի առաջացման վերաբերյալ՝ *տարգալ, դգալ* բառերից բխեցնելու տեսակետներին, սակայն կարծում ենք՝ որ **գդալ** բառը կազմավորվել է **գին՝ 1/60**, և **𐎠𐎵 dili₂, del₂** ընթերցումներով հենց **գդալ, կտոր, փշրանք** նշանակող բառերի միավորման արդյունքում: Բրիտանական համակարգում ճաշի գդալն ընդունված է համարել 17.76 մլ, իսկ ամերիկյան համակարգում՝ 15: Չափելով կարելի է համոզվել, որ մեր խահանոցներում ճաշի գդալների տարողությունը 16 -17 մլ է, այսինքն՝ 1/60 լիտր:

Անժամ-166.6 մլ, 1 լիտր շիլայի 1/6 մասը կամ օրաբաժին **1 լիտր շիլայի 1/12 մասը** եթե օրվա կեսը՝ լուսավոր մասը **12 ժամ է**, ապա մեկ ժամի համար անհրաժեշտ սննդի ծավալը կկազմի **1/12 լիտր** (անձ/ժամ):

Որոտ, բաժակ – 250 մլ, օրվա հասանելիք **2 լիտր շիլայի 8-րդ մասը** (օրը/8 = 2 1/8 = 0.25 լ), նաև մեկ բաժնի՝ **1 լիտրի քառորդ** մասը: Պոնկից մի փոքր քիչ լցված բաժակը ≈ 240 մլ պիտի մինչ օրս դառնար խոհանոցային չափումների հիմնական գործիքը. 2 լիտր շիլա ստանալու համար անհրաժեշտ էր վերցնել 3 այդպիսի **բաժակ** հաճար:

Նավ, հավ, - 4 լիտր: ծավալի չափման այն միավորն էր, որով չափված հաճարը պիտի ցանվեր 1 արարի ընթացքում 1 ար հողակտորի վրա:

Քան – 10 լիտր, 10 շիլա, 10 կոտ: Գրվում է հետևյալ նշաններով՝ **ba-an:**

Պարկ – 60 լիտր: Գրվում է **ba-ri2-ga** նշանախմբով:

Միավոր **գ(ք)ուր(ռ) – 48 լիտր,** **gur** և **gur, նշաններով:** Քարի մեջ փորված կամ կավից պատրասված տարողություն էր, որ հայերենում հիմա էլ կոչվում է **քուռ** կամ **գուռ:** Մեկ մարդուն անհրաժեշտ տարեկան հաճարի ցանքսի համար նախատեսված չափն է՝ 12 **հավը** կամ **նավը:** Մյուս կողմից, սա 10%-ով, որը **տասանորդ** էր կոչվում, նվազեցնելուց հետո մեկ անձին 60 օրյա 1 «ամսվա» ընթացքում ուտելու համար նախատեսված **հաճարի** պահեստավորման ծավալն էր: 48լ հաճարը՝ օրական 0.72լ չափաբաժնով, պիտի բավականացնի ուղիղ 66.(6) օր, իսկ սա արդեն նվազեցնով 10%-ով՝ **տասանորդով,** որը քաղաքին՝ պետությանը վճարվող հարկն էր, ստացվում է ուղիղ 60 օրվա պաշար:

Քանի որ այս հասկացությունը շատ կարևոր դեր պիտի զբաղեցներ մարդկանց կենցաղում, պետք է տարբեր տարողությամբ **գ(ք)ուռ**եր լինեին և կառուցվեին 48 **լիտրի** բազայատիկների տրամաբանությամբ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, 60-ական կոչվող համակարգը սկիզբ է առել, տարածելու և հեշտացնելու համար առաջին մշակովի հացազգու՝ հաճարի գյուղատնտեսական մշակումն ու դրա օգտագործման նորմերը: Այս համակարգը կարող էր սկիզբ առնել միմիայն Հայկական Բարձրավանդակում, քանի որ այն հանդիսացել է առաջին մշակովի հացատեսակի՝ հաճարի նախահայրենիքը, իսկ լեզուն, որը դրված է համակարգի տրամաբանության հիմքում հայերենն է: 60-ական համակարգի ծագման այսպիսի տրամաբանությունը վկայում է ստեղծման ժամանակաշրջանում ստեղծողների՝ հայերի նախնիների մշակույթի մարդասիրական բնույթի և աշխարհն ավելի լավը դարձնելու առաքելության մասին: Այն իսկզբանե միտված է եղել հեշտ ուսուցանելու բոլոր այն հաշվարկները, որոնք անհրաժեշտ էր իրականացնել **հաճար** հացատեսակը մշակելու և այդ հացատեսակով ամբողջ տարվա ընթացքում հանապազորդ հաց ունենալու համար: Կարճ ասած 60-ական համակարգը ավտորուխտական համակարգ էր՝ մարդկանց՝ քոչվոր, կիսավայրենի վիճակից քաղաքակիրթ, նստակյաց կենսաձևի և վիճակի բերելուն միտված:

Յույց տրվեց նաև, որ հայերենի հիմնական թվանվանումներն ունեն տրամաբանական ծագում, և իրենց ծագման վաղնջական ժամանակաշրջանի մարդկանց ակնառու կերպով նկարագրել են հենց այն քանակը, որի իմաստը կրել են:

Յույց տրվեց մաթեմատիկական գյուտերի այն տրամաբանությունը, որն այս համակարգում հնարավոր էր բացահայտել միայն Հայոց լեզվով:

Չուգահեռելով շումերերենի հետ՝ ցույց տրվեց երկարության, մակերեսի, ծավալի, զանգվածի չափման միավորների հայերեն իմաստներն ու դրանց ծագման տրամաբանությունը:

Որպես այս ամենի ամփոփում, կարելի է եզրակացնել, որ շումերերենը չափազանց մոտ է հայերենին, իսկ գուցե նաև հայերեն էր, սակայն շումերերենից մեզ չեն հասել բոլոր այն գաղափարներն ու մոտեցումները, որ քննարկվեցին հոդվածում: Կարելի է ենթադրել որ հայկական ավելի վաղ բանավոր մշակույթից ամեն ինչ չէ, որ անցել է շումերական մշակույթին, կամ եթե անցել է, ապա ժամանակի ընթացքում ինչ-ինչ պատճառներով կորսվել է:

Կարծում ենք, որ այս աշխատանքի հրապարակումից հետո հայկական պատմագիտությունը, լեզվաբանությունն ու համաշխարհային արևելագիտությունն ու շումերագիտությունն ընդհանրապես մեծ գործ ունեն անելու՝ փորձելով իրենց հետազոտություններում հաշվի առնել նաև այս աշխատանքում ստացված արդյունքները:

REFERENCE LIST

- Aaboe, A.** (1964). Episodes from the early history of mathematics. Random House. (Original work published 1964)
- Acharian, H.** (1926). Hayeren armatakan bararan [Armenian root dictionary] (Vols. 1–4). Yerevan Hamalsarani Hratarakchutyun. (In Armenian)
- Alster, B.** (1974). On the interpretation of the Sumerian myth “Inanna and Enki.” *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 64(1), 20–34. <https://doi.org/10.1515/zava.1974.64.1.20>
- Cantor, M. B.** (1880–1908). *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik* (Vols. 1–4). B.G. Teubner. (Original work published 1880–1908)
- Castellino, G. R.** (1969). Il concetto sumerico di 'me.' *Oriens Antiquus*, 8(2), 87–89, 91–97, 99–103, 105–113. <https://doi.org/10.2307/43073338>
- Cavigneaux, A.** (1978). L'essence divine. *Journal of Cuneiform Studies*, 30, 177–186. <https://doi.org/10.2307/1359916>
- Emelyanov, V. V.** (2009). Shumerskii kalendarnyi ritual (Kategoriia ME i vesennie prazdniki) [Sumerian calendar ritual (Category ME and spring festivals)]. *Peterburgskoe Vostokovedenie*. (Original work published in Russian). ISBN: 978-5-85803-409-5
- Gyllenbok, J.** (2018). *Encyclopaedia of historical metrology, weights, and measures* (Vols. 1–3). Birkhäuser. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-57598-8>

- Ifrah, G.** (2000). The universal history of numbers: From prehistory to the invention of the computer (D. Bellos, E. F. Harding, S. Wood, & I. Monk, Trans.). John Wiley & Sons. (Original work published as *Histoire universelle des chiffres*, 1994)
- Jacobsen, T.** (1962). Toward the image of Tammuz. *History of Religions*, 1(2), 189–213.
- Jahukyan, G.** (2010). Hayeren stugabanakan bararan [Armenian etymological dictionary]. Institute of Linguistics NAS RA. (In Armenian)
- Klein, J.** (1997). The Sumerian me as a concrete object. *Altorientalische Forschungen*, 24(2), 211–230. <https://doi.org/10.1524/aof.1997.24.2.211>
- Kramer, S. N.** (1963). The Sumerians: Their history, culture, and character. University of Chicago Press.
- Malkhasyants, S.** (1944–1945). Hayeren batsatrakan bararan [Explanatory dictionary of Armenian] (Vols. 1–4). Armenian SSR Academy of Sciences Press. (In Armenian)
- Manandyan, H.** (1930). Kshirrery yev chapary hnaguyn hayeren aghbyurnerum [Weights and measures in ancient Armenian sources]. Melkonyan Fond. (In Armenian)
- Neugebauer, O.** (1969). The exact sciences in antiquity (2nd ed.). Dover Publications. (Original work published 1957)
- Open Richly Annotated Cuneiform Corpus (ORACC).** (2024, September 28). Oracc Sign List (Version 1.0). The Pennsylvania Sumerian Dictionary Project. Retrieved June 10, 2025, from <https://oracc.museum.upenn.edu/osl/signlist/>
- Robson, E.** (2008). Mathematics in ancient Iraq: A social history. Princeton University Press.
- Sukiasyan, A.** (1967). Hayots lezvi himanishi bararan [Dictionary of synonyms of the Armenian language]. Armenian SSR Academy of Sciences Press. (In Armenian)
- Waerden, B. L. van der.** (1963). Science awakening (Vol. 1: Egyptian, Babylonian and Greek mathematics; A. Dresden, Trans.). John Wiley & Sons. (Original Dutch edition published 1950 as *Ontwakende wetenschap*)

РЕЗЮМЕ

АРМЯНСКИЕ НАЗВАНИЯ ЧИСЕЛ, ДРЕВНЕЙШИЕ ЕДИНИЦЫ ИЗМЕРЕНИЯ, ПРОИСХОЖДЕНИЕ ШЕСТИДЕСЯТЕРИЧНОЙ СИСТЕМЫ

ГАГИК ПОГОСЯН

Исследования шестидесятеричной системы счисления, проведённые до настоящего времени, так и не дали убедительных ответов на вопрос о причинах её использования для вычислений. Не получили объяснения причины выбора в качестве основания числа 60, не имеющего явных проявлений в природе. В данном исследовании выдвигается обоснованная

гипотеза о происхождении шестидесятеричной системы, ключ к которой был обнаружен исключительно в рамках армянского языка и культуры. Показано, что шестидесятеричная система возникла в результате использования первого культивируемого злака — эммера (двузернянка) — в качестве базиса счёта. Демонстрируется, что шестидесятеричная система создавалась не для бытовых математических расчётов (для которых удобнее десятичная система), а представляла собой гуманитарную систему, призванную обучать людей земледелию, возделыванию хлеба и его потреблению. Таким образом, в ней были заложены почти все секреты насущного хлебопроизводства.

Гипотеза об армянском происхождении шестидесятеричной системы подтверждается также анализом единиц измерения, использовавшихся в первой половине III тысячелетия до н.э., в результате которого выявлены интересные детали о древней культуре.

В статье исследованы основные числительные и единицы измерения в армянском языке, а также дана интерпретация логики их происхождения.

Ключевые слова: ме, число, шестидесятеричная система, хлеб, двузернянка (эммер), математика, Армянское нагорье, армянский язык, шумерский язык.

ABSTRACT

ARMENIAN NAMES OF NUMBERS, OLDEST UNITS OF MEASUREMENT, ORIGIN OF THE SEXAGESIMAL SYSTEM

GAGIK POGHOSYAN

Studies on the sexagesimal numeral system conducted so far have failed to provide convincing answers as to *why* this specific system was adopted for calculations. There remains a lack of clarity on why 60 was chosen as the system's base having no obvious manifestations in nature.

This study proposes a compelling hypothesis regarding the origin of the base-60 system, a hypothesis that could only be unveiled through the lens of the Armenian living language and cultural context. It demonstrates that the sexagesimal system emerged from using **emmer wheat** (*Triticum dicoccum*), the first cultivated grain, as the foundational unit of calculation. It shows that the base-60 system was **not** created merely for everyday mathematical calculations for which base-10 would be more practical but rather served as a **humanistic framework**. Its purpose was to teach people how to engage in agriculture, cultivate grain, produce bread, and consume it encompassing nearly all the secrets of daily bread-making.

The hypothesis of an Armenian origin for the base-60 system is further supported by analysis of measurement units used during the **first half of the 3rd millennium BCE**. This analysis reveals fascinating details about ancient culture.

The study also examines the primary numeral terms and measurement units in Armenian, offering interpretations of their etymological logic.

Keywords: *me*, number, sexagesimal system, bread, emmer, mathematics, Armenian Highlands, Armenian language, Sumerian.

Հոդվածը ստացվել է՝ 22.07. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 25.07. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 14.09.2025

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՈՒ ՀՎՎԵՐԺԻ
ՃԱՄՓՈՐԴ**

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՊՄՀ, ՀՀ, Երևան

Էլ. հասցե՝ MnacakanyanEva@mail.ru

DOI: DOI: 10.24234/scientific.v2i49.215

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել իրողությունը, որ կյանքն ու իրական հանգամանքները ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանին հնարավորություն չեն տվել ճանապարհորդելու՝ պարզապես նոր աշխարհներ տեսնելու նպատակով: Բանաստեղծի գրեթե բոլոր ճանապարհորդությունները նախևառաջ պայմանավորված են եղել ի վերուստ սահմանված և գիտակցաբար ընտրված ազգային բարձր առաքելությամբ, որի ամրագրումն է մեր ասելիքի կարևորագույն առաջադրույթը:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել թեմային առնչվող գիտա-հուշագրական գրականությունը և ներկայացնել Թումանյանի ճանապարհորդությունների քարտեզը՝ մատնանշելով դրանց նպատակային և բովանդակային հիմնադրույթները, ընդգծել բանաստեղծի մարդկային նկարագրի, գեղարվեստական մտածողության ու տաղանդի կատարյալ իրացումները ճանապարհորդությունների ընթացքում:

Քննություն կատարելիս օգտվել ենք պատմահամեմատական, զուգադրական, վերլուծական մեթոդներից:

Մարդկային արժեքների մեկնաբանության ու գնահատման շարունակական ընթացքը, ի մասնավորի Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության ուսումնասիրման պատմատեսությունը, բերում է հարցադրումների ու չափանիշների վերանայման անհրաժեշտություն, որ պայմանավորված է 21-րդ դարի ընթացիկ վիճակի առթած հարցադրումներով, օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ հանգամանքների փոփոխություններով:

Հոդվածի վերջում եզրակացրել ենք, որ Թումանյանի ճանապարհորդությունները, տարժամանակյա հաջորդականությամբ ազուցվելով միմյանց, կազմում են բանաստեղծի կենսագրական հետագծի և երկրային ժամանակի բացառիկ շրջանակ, որ հետո պիտի շարունակվեր տիեզերական անսահմանության ու վերերկրային ժամանակի տիրույթում: Ճանապարհորդություններից յուրաքանչյուրը մի նոր գույնով է ուրվագծել Թումանյանի՝ բոլորանվեր հայի ու ազգային անձնագոհ գործչի անկրկնելի կերպարը, բացահայտել նրա մտածողությունն ու կենսահայեցողությունը, հոգևոր ստեղծումների սնուցիչ աղբյուրը:

Քանայի բառեր՝ Հ. Թումանյան, ճանապարհորդություններ, ժողովրդական բանահյուսություն, «Փարվանա», «Թմկաբերդի առումը», ազգային առաքելություն, ուղևորություն դեպի Պոլիս, սկսված ճանապարհորդ:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննես Թումանյանը հայ ժողովրդի ազգային խորհրդանիշներից է: Մեծարանքի այդ բարձր համարումը նա արժանիորեն վաստակել է ոչ միայն իր ստեղծագործությամբ, որ ամենից առաջ «հայոց վշտի մեծ ծովի մեջ» տառապող հոգու պատմությունն է, այլև անձնական կյանքի պատմությամբ, որ ինքնին բացառիկ է իբրև երևույթ: Հ. Թումանյանի ստեղծագործական աշխարհի կենտրոնն ու սնուցիչ տարերքը մշտապես եղել են ժամանակաշրջանի ներքին պեկոծությունների հորձանուտում իր բազմադարյա գոյությունը հաստատող հայ ժողովրդի բանահյուսությունը, պատմությունը, նրա մտածողությունն ու կենսահայեցողությունը, հոգևոր ստեղծումները, հոգեբանությունն ու կենսակերպը: Արվեստագետի ներքնատեսությամբ նա նկատելի ու գեղակերտել է այդ ամենի անկրկնելիորեն ինքնատիպ անդրադարձները, ինքնաբուխ ներշնչանքով ծառայել հայ մարդու՝ իբրև Աստծո ստեղծած արարածի վերահայտնագործմանն ու ազգային ոգու հարատևության բացահայտմանը:

Հայրենաճանաչության և առհասարակ աշխարհաճանաչության բացառիկ հնարավորություն, ըստ Թումանյանի, կարող էր տալ ճանապարհորդելը. միայն այդպես կարելի է հասնել տպավորությունների հարստության. «Գիտե՞ք, բանաստեղծի համար տպավորությունները հարստություն են. վա՛յ այն բանաստեղծին, որ աղքատ է տպավորություններով: Ես էլ այդ կողմից բախտավոր չեմ: Իմ կարծիքով դա բախտ է» (Թումանյան, 1997):

Ժամանակաշրջանի ներքին ու արտաքին պեկոծությունները, ազգային և անձնական խնդիրները Թումանյանին աշխարհներ տեսնելու հնարավորություն չեն ընձեռել: Թեև բարեկամներն ու ընկերները երբեմն փորձել են նյութական միջոցներ գտնել նրա արտասահմանյան ուղևորությունների համար, սակայն տարաբնույթ պատճառներով ու խոչընդոտներով պայմանավորված՝ այդպես էլ բանաստեղծին չի հաջողվել իրեն «այդ կողմից բախտավոր» համարել:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն հոդվածի խնդիրների լուծման նպատակով պատմահայաց քննություն կատարելիս օգտվել ենք գրականագիտական մի քանի մեթոդներից: Ժամանակի ընթացիկ վիճակի առթած հարցադրումների, Թումանյանի ուղևորությունների դրդապատճառների քննությունը իրականացրել ենք կենսագրական, պատմահամեմատական, վերլուծական մեթոդներով: Պատմահամեմատական մեթոդով ուսումնասիրել ենք ժամանակաշրջանի

քաղաքական շարժման ընթացքը և այն ընդհանրությունները, որոնք այսօր էլ մնում են Թումանյանի կյանքի նշանակիր իրողությունները:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Թումանյանը ժողովրդական բանահյուսության և ազգային գոհարների որոնման ճանապարհին

19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայ մշակույթի, մասնավորապես գրականության պատմության մեջ սկսվել էր «ժողովրդական բանահյուսությունից սնվող գրականության զարգացման մի նոր շրջան» (Ավետիսյան, 1973), որի խոշորագույն ներկայացուցիչը դառնում է Հ. Թումանյանը: Արագորեն միմյանց հաջորդող քաղաքական ու սոցիալական փոփոխությունների պայմաններում բանաստեղծին մտահոգում էր մարդկային բարձր արժեքների, հայ ժողովրդի ազգային նախաստեղծ նկարագրի, գեղեցիկ ավանդների կորստյան վտանգը: «...Մեռնում են այս ծերունիները, իրանց հետ տանելով իրանց գիտեցածը,- տազնապ է հնչեցնում բանաստեղծը,- իսկ սրանց որդիքը, հոգսերով ծանրացած, բարոյապես այլանդակված, նոր բառեր են սովորում, հինը մոռանում, նոր պատմություններ են սովորում, նոր բարքեր, նոր կարգեր» (Թումանյան, 1994): Ուրեմն պետք էր փրկել, վերակենդանացնել ազգային մտածողության, հոգեբանության ու մշակույթի հարազատ հողն ու պատվանդանը՝ ժողովրդական գրականությունը, որից անսպառ ու կենսունակ սնունդ պիտի ստանար ազգային ինքնությունը գրականությունը:

Հ. Թումանյանը չէր սահմանափակվում իրողությունն արձանագրելով միայն. երբեմն ինքն էլ դառնում էր բանահյուսական գանձեր որոնող ճանապարհորդ՝ Հայաստանի գավառներում շրջելը համարելով անչափ կարևոր:

1901 թ. հունիսի սկզբին Ա. Ղլտճյանին ուղղված նամակում գրում է. «Ես ու Աղայանցը որոշել ենք գնալ գավառները՝ նյութեր հավաքելու» (Թումանյան 1997): Այդ տարվա ամառը նրա համար դառնում է բեղուն տպավորությունների, ստեղծագործական ոգեշնչման տարի: 1901 թ. Թումանյանի ուղևորությունների սկիզբը դրվում է հունիսի 21-ին Ուրավելում, ապա շարունակվում ուշագրավ հաջորդականությամբ՝ Աբաթուման (օգոստոսի 7) - Ախալքալաք (օգոստոսի 13, 14) - Գանձա (օգոստոսի 22) - Ալեքսանդրապոլ (օգոստոսի 28) - Անի (օգոստոսի 30) - Ղարաքիլիսա (սեպտեմբերի 4) - Թիֆլիս:

Այս ճանապարհորդությունների նպատակը, անշուշտ, ինչպես ժողովրդական բանահյուսական գոհարներ ամբարելու, միևնույն լեգենդի, հեքիաթի զանազան տարբերակները ձեռք բերելու, նույնպես և ժողովրդին մոտ լինելու ներքին մղումն էր: «Բայց որքան մեծ բան է, եթե գրողը կարողանա ճանապարհորդել, ուսումնասիրել իր ժողովուրդն, նրա ավանդությունները, լեզուն, աղաթները: Մաստիկ զգում եմ այս կարիքը ամեն անգամ, երբ լինում եմ ժողովրդի մեջ – ծո՛վ է, ծո՛վ», - գրում է Թումանյանը (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Թումանյանի մեծագույն ցանկություններից էր տեսնել Թմկաբերդը: Հուլիսի 30-ին Մարիամ Թումանյանին ուղղված նամակում գրում է. «Երևի դուք իմացաք, որ ճանապարհորդում եմ լեգենդներ հավաքելու և առհասարակ ծանոթանալու ժողովրդի հետ: Ուզում եմ Թմկաբերդ գնալ – երևի հիշում եք Թմկաբերդի լեգենդան՝ այն կինը, որ ուզեց շահի թագուհին դառնալ» (Թումանյան 1997):

Ախալքալաքում գտնվելու 6-րդ օրը Թումանյանը մեկնում է Թմկաբերդ, որը գտնվում էր քաղաքից մոտ 15 կմ հեռավորության վրա, Քուռ գետի անդնդախոր ձորերում: Թումանյանի՝ Թմուկ բերդի ավերակները և Փարվանա լիճը տեսնելու մեծ ցանկությունը պայմանավորված էր այդ ժամանակ իրեն ոգևորած երկու գործերի մտահղացմամբ: Բանաստեղծին ուղեկցող Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը հիշում է, որ Թումանյանը բուռն պահանջ էր զգացել իր ապագա հերոսներին, տեղագրությանն ու միջավայրին ծանոթանալու: Ասում էր. «Չէ՛ որ ես գորբերի ու ճակատամարտի մասին եմ գրում, պիտի անձամբ տեսնեմ՝ բերդի մոտ հարմարություն կա՞ գորք շարժելու...» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Հասնում են Գյումուրդա հայկական գյուղը, որը Քուռ գետի ձորաբերանին էր: Հենց Գյումուրդայի այդ բարձունքից է Թումանյանը հեռադիտակով դիտում Քուռի հովտի վեհ, ահարկու, բայց և գեղեցիկ տեսարանը, Թմուկ բերդի ավերակները: Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, այդ պահին Թումանյանին նմանեցնելով գորահրամանատարի, լուսանկարում է նրան: Գուցե հենց այդ պահին էր բանաստեղծի աչքի առաջ գծագրվում Թմկա տիրուհու դավաճանության մանրամասները, հոգեբանական ծանր ելևէջները, գլուխը գարդարող փայլիլուն թագը...

Մեծ էր Թումանյանի ցանկությունը տեսնելու նաև Փարվանա լիճը, որը մի փոքր էր հեռու Գանձայից: Օգոստոսի 22-ին Թումանյանը Ախալքալաքից ուղևորվում է Գանձա: Թողնելով հասուն արտերի ոսկե շղթան՝ հաղթահարում են ոչ այնքան դյուրին ճանապարհը և հասնում սարի գագաթին, որտեղից բացվում է սքանչելի տեսարան՝ Փարվանա լիճը: Թումանյանի հիացմունքը բնության այդ տեսարանով այսպես է նկարագրում Ջավախեցին. «Ո՛վ կարող էր թափանցել այդ հին տարփածուների հնադարյան գաղտնիքը, եթե ոչ միայն մեծ բանաստեղծը, որ ... իր բարձր հասակով քարացել էր Ս. Հովհաննու կատարին ու արծվի խորաթափանց հայացքը հառել էր դիմացը նազանքով իվվացող, հմայիչ այդ լճի խորքերը» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019): Երկար նստում են Ս. Հովհաննու կատարին: Նրան շրջապատողները դեռ երբեք Թումանյանին այդպես վերացած չէին տեսել. «Փարվանի «փերիները» գերել էին Լոռվա կտրիճին» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019): Իրապես, Լոռվա կտրիճը կարծես անէացել, ձուլվել էր մայր հողին՝ դառնալով նրա՝ դարերի պատմության և ազգային մշակույթի շնչող խորհրդանիշը:

Հաջորդ օրը 10-15 հոգով ճամփա են ընկնում դեպի Փարվանա: Տեղացիների վկայությամբ՝ լիճը, որ միշտ պարզ ու խաղաղ է եղել, այդ օրը հուժկու ալիքներով, «ձագը կորցրած վագրի պես» մռնչալով է դիմավորում Թումանյանին: Նախապես ծրագրված էր բանաստեղծին նավակով հասցնել լճի խորքը՝ Փարվանա իշխանի սպիտակ ապարանքը տեսնելու, սակայն փոթորկված լիճը թույլ չի տալիս: Լճի հուզմունքը փոխանցվում է Թումանյանին: «Իր երկար բազուկները մեկնած դեպի լիճը, մերթ գոռում էր լճից ավելի բարձր, արտասանում քառյակներ, մոնոլոգներ, մերթ բողոքում, մերթ աղերսում», - հիշում են ժամանակակիցները (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019): Պատահակա՞ն էր արդյոք այսօրինակ հանդիպումը. երևի՞ ոչ: Ամենատես բնությունը զգում էր իր բանաստեղծ գավակի ներքին խռովքը, ստեղծագործական երկունքի գալարումները, որից պիտի ծնվեր «Փարվանան»: Վերադարձի ճանապարհին բանաստեղծը լուռ էր: Մտքի մեջ ծնունդ էր առնում անօրինակ գեղեցկության ու խորքի չքնաղ պատումը՝ Փարվանա դատեր, անշեջ սիրո հուրը որոնող Փարվանա կտրիճների մասին. Տերյանների տանն առժամանակ առանձնանալուց հետո բորբի համար արտասանում է «Փարվանայի» նախերգանքն ամբողջությամբ.

Բարձրագահ Աբույն ու Մթին սարեր
Մեջք մեջքի տված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին Ջավախքից էլ վեր՝
Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ...

(Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019)

Բոլորովին այլ զգացողություններ ու հույզեր են իշխում Թումանյանին, երբ նա Իսահակյանի և Հովհաննես Կոստանյանի հետ օգոստոսի 30-ին ուղևորվում է Անի¹: Իրականանում է նրա վաղեմի երագանքը՝ լինել Անիում, որ մեր ազգային ժամանակի ու հոգեբանության մեջ ապրել ու ապրում է որպես հազար ու մի եկեղեցիների աղոթքն ու դողանջները տիեզերական ժամանակի անվերջությանը հղած քաղաք, հայոց հնամենի երագանքների ու մտքի հանճարի տուն: Իսահակյանը հիշում է. «Օհաննեսը անհամբեր էր, ուզում էր շուտով տեսնել Անին» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Հովհ. Կոստանյանը նկարում է Թումանյանին և Իսահակյանին Աշոտ Ողորմած թագավորի դամբարանի մոտ: «Օհաննեսը հիացմունքով և ուշով դիտում էր ամեն մի բեկոր՝ արվեստի կնիք կրող: Լուռ, մտասույզ թափառում էր՝ անցյալի հետ ներքին խոսակցությամբ տարված, կանգնում էր հրաշակերտ շենքերի առաջ, հայացքը լարած նայում էր սյուների, կամարների, քանդակների, ապա աչքերը գոցում և ականջները լարում, կարծես մի

¹Երկրորդ անգամ Թումանյանը Անիում լինում է 1904 թ. հունիսի 24-ին, երբ գալիս է Օշական ու Էջմիածին՝ Թարգմանչաց տոնին նվիրված հանդիսությանը մասնակցելու:

երաժշտություն էր լսում ո՛չ սովորական, ո՛չ այս աշխարհից»,– վկայում է Իսահակյանը (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Երբ Անիի պարիսպներից դուրս է գալիս, մի վերջին անգամ հետ է նայում և ասում. «Ինչքան մարդ պիտի անբան-անասուն լինի, որ ձեռք բարձրացնի այս հրաշալիքների վրա... Մի՞թե այս գեղեցկությունը պիտի մեռնի առանց հետք թողնելու հայկական և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի վրա... Այսօր զարգացման ի՞նչ աստիճանի հասած կլինեն մեր արվեստը, եթե թուրք-թաթար ցեղերը չքայքայեին մեր ժողովրդին» (Նույն տեղում 18): Անի կատարած առաջին ուղևորությունից հետո Թումանյանը սեպտեմբերի 2-ին Վարդագարյանին գրում է. «Հոգնած եմ ու ծանրաբեռնված տպավորություններով... Աշխարհքում եթե մի քանի լավ բաներ կան – մեկն, անշուշտ, ճանապարհորդությունն է: Ճանապարհորդելով մարդու և՛ աչքն է բացվում, և՛ սիրտը: Իզուր չեն ասել, թե շատ կարդացողը չի իմանալ, շատ ման եկողը կիմանա: Մանավանդ գրողի համար» (Թումանյան 1997):

Նամակի տողերը բանաստեղծի լուռ բողոքի ու ցավի միախառնված արտահայտություն էր: Մարգարեական կանխատեսությամբ է այսօր հնչում նրա տողերը, որ հյուսվել են Անի երկրորդ անգամ այցելության ժամանակ (1904).

Մենք փառքեր ունենք թաղված հողի տակ,

Մենք հույսեր ունենք պահված մեր երկրում.

Մի՞թե հավիտյան կողբանք ավերակ,

Մի՞թե հավիտյան կրմնանք տրտում:

(Թումանյան I, 2018)

Բացառիկ արժեք վերապահելով բանահյուսությանը աշխարհաճանաչման և ազգաճանաչման տեսակետից՝ Թումանյանն իր ստեղծագործական որոնումների ճանապարհին հաճախ է կանգ առնում բանահյուսության գայթակղիչ հանգրվաններում և իմաստության գաղտնիքներ կորզելով՝ հայրենաճանաչության ու հայրենասիրության դասեր տալիս սերունդներին:

Թումանյան հայի ու գործչի ճանապարհորդությունները ազգային խնդիրների լուծման առաքելությամբ

Դեռևս 1895թ. նոյեմբերին Թումանյանը կատարում է մի երկար ուղևորություն՝ Բորժոմ – Ախալցխա – Ախալքալաք – Ալեքսանդրապոլ – Կարս –Ալեքսանդրապոլ – Ղարաքիլիսա – Դիլիջան – Երևան – Էջմիածին երթուղով: Նրա առաքելությունն էր հիշյալ վայրերում կազմակերպել «Հանգանակող և գործադրող կոմիտեի» մասնաճյուղեր կամ «տեղական կոմիտեներ», որոնք պիտի կազմակերպեին Արևմտյան Հայաստանից Կովկասում հանգրվանած հայ գաղթականության օգնությունն ու օժանդակությունը: Այս

ուղևորությունները վկայությունն էին այն բանի, որ բանաստեղծը մշտապես այնտեղ էր², որտեղ հայ ժողովրդին պատուհասած աղետն էր գլուխ բարձրացնում: Համաշխարհային պատերազմի մղձավանջային տարիներին ևս Թումանյանը հավատարիմ է մնում իր այս աստվածային առաքելությանը:

Նա երկու անգամ՝ 1914-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին և 1915-ի հունիսին, մեկնում է Արևմտյան Հայաստան³, ակնատեսը լինում արևմտահայության մեծ ողբերգության: Առաջին անգամ իբրև Ազգային բյուրոյի կենտրոնական կոմիտեի անդամ⁴ մեկնում է ռազմաճակատ՝ պարզելու ճշմարտությունը հայ կամավորական ջոկատների մասին. ստահող լուրեր էին պտտվում, թե ռուսական բանակում կռվող հայ կամավորները զբաղված են կողոպուտով և սպանում են քուրդ և թուրք խաղաղ բնակիչներին⁵: Փ. Վարդազարյանին ուղղած դեկտեմբերի 10-ի նամակում նեղսրտած գրում է, որ «տխուր են տպավորությունները», չափազանց «խախուտ է վիճակը» և մխիթարական ոչինչ չկա»:

Ավելի ուշ՝ 1915 թ. ռազմաբեմում հայտնված բանաստեղծի համար շատ անհասկանալի հարցեր պարզվում են: Դարձյալ Ազգային բյուրոյի հանձնարարությամբ Թումանյանը Վանի ազատագրումից մեկ ամիս անց մեկնում է Իգդիր՝ այնտեղից՝ Վան: Մեծ խանդավառությամբ են ընդունում Թումանյանին՝ անվանելով նրան «երիտասարդության դաստիարակ ու մարգարե», իրենց «պայքարի առաքյալ ու ազատության գուշակ» («Աշխատանք», 1915):

Բանաստեղծը 15-16 օրերի ընթացքում ծանոթանում է Վանին և նրա շրջակայքին: Այստեղ նա նոր տեղեկություններ է հավաքում հայ կամավորների իրական կացության մասին: Պարզվում է, որ հորինովի լուրերը իրենք՝ իրական կողոպտիչներն էին տարածում: Թումանյանն զգում էր, որ սա ծրագրված պետական քաղաքականություն է՝ թելադրված

---

² 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ Թումանյանը հանդես է գալիս հաշտարարի առաքելությամբ:

³ Հ. Թումանյանի՝ Արևմտյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության մանրամասները տե՛ս Լ. Կարապետյան, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, էջ 96-174, բանաստեղծի ծոցատետրերի գրառումները, հոդվածներն ու ակնարկները: Թումանյանի ծավալած գործունեության մանրամասները Առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդած տարիների, Եղեռնի ողբերգական օրերի ընթացքում տե՛ս Ս. Ованесян, Жизнь Ованеса Туманяна, էջ 271-679:

⁴ Նրա հետ էին Շիրվանզադեն, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հովսեփ Խունունցը և հոգևոր այլ այրեր: Վանի «Աշխատանք» թերթը հունիսի 13-ի համարում ծանուցում է. «Երեկ Կովկասեն տեղս ժամանեցին պ. պ. Հովհ. Թումանյան՝ կովկասահայ ծանոթ բանաստեղծ, Հ. Խունունց՝ Ներսիսյան դպրանոցի վերատեսուչ և անդամ Ազգային բյուրոյի և Երվանդ Ֆրանգյան՝ դոկտոր փիլիսոփայության: Այսօր տեղ հասավ նաև պ. Ռոստոմ»:

⁵ Ճանապարհորդության մասին կա երկու աղբյուր. մեկը Թումանյանի ծոցատետրերն են, մյուսը՝ Շիրվանզադեի «Պատերազմի վայրերում» ակնարկը: Նվարդ Թումանյանը հիշում է, որ հայրը մտադրություն է ունեցել «այդ օրագրի հիման վրա գրել ու հրատարակել իր ուղեգրությունները», սակայն չի արել, քանի որ համոզված է եղել, որ ճշմարտությունը և իրական տպավորությունները չեն տպագրվի, իսկ կեղծել ինքը չի կարող (Թումանյան Ն., 1969):

այն մտավախությամբ, թե պատերազմից հետո հայերը կարող են ինքնավարություն պահանջել: Ամենայն հայոց բանաստեղծն իր կապերի ու ծանոթությունների միջոցով ամեն կերպ աշխատում է ցրել հայ կամավորների շուրջ ստեղծված այդ վտանգավոր ու տհաճ մթնոլորտը: Չպետք է մոռանալ նաև հանգամանքը, որ ռուս բարձրաստիճան գինվորականության շրջանում քիչ չէին նաև մուսուլման պաշտոնյաները:

Թումանյանի՝ Վանից վերադառնալուց հետո՝ հուլիսի 23-ին, լուրեր են տարածվում, որ Վանից, Ալաշկերտից և այլ բնակավայրերից Էջմիածին են գալիս մեծ թվով գաղթականներ:

Հուլիսի 29-ի գիշերը Թումանյանը դուստրերի հետ մեկնում է Էջմիածին՝ տեղ հասած գաղթականներին առաջին օգնությունը կազմակերպելու համար: Սարսափելի տեսարան էր ներկայացնում այդ օրերին Էջմիածինը: Գերմարդկային ջանքեր ու ներուժ, ինքնամոռաց մարդասիրություն էին պահանջվում յուրաքանչյուր մեկից, ով փորձում էր ինչ-որ բանով օգտակար լինել վանքի պատերի տակ մեռնող հայության բեկորներին: Անդրանիկը հիշում է. «...Երբ 1915-ին Մեծ գաղթը եղավ ռուսներու կեղծ նահանջով, բանաստեղծը իր տունը, իր ընտանիքի վայելքները թողուցած, եկավ իր երկու չափահաս աղջիկներուն հետ գաղթականներուն օգնելու... Իր ցեղին բեկորներու համար ու տքնեցավ անոնց հետ, անոնց ցավն ու վիշտը բաժանելով: Իր արյունակիցներուն դառն վիճակը և չարչարանքները խլեցին իր խնդուն ճակատեն ու աչքերեն ժպիտն ու ծիծաղը, անթեղելով իր սրտի մէջ իր ցեղին ցավը» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 2020): Այդ օրերին է, որ Էջմիածնում Թումանյանը «ստացավ անմահության իր մկրտությունը»՝ ամենայն հայոց բանաստեղծ պատվանունի տեսքով (Ծառուկեան, 1960):

Անգնահատելի էր Թումանյանի գրական-հասարակական ու ազգային գործունեությունը նաև Հայաստանի խորհրդայնացման տարիներին: 1921թ. Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հրավերով Թումանյանը գալիս է Երևան: Նրան առաջարկում են նոր ձևավորված Հայ օգնության կոմիտեի նախագահի պաշտոնը: Սկզբում բանաստեղծը հրաժարվում է, սակայն Լեոյի վկայությամբ, շրջելով Երևանի փողոցներով և տեսնելով ծանր ու դաժան պատկերներ, համաձայնվում է՝ ասելով. «Երբ մի ժողովուրդ սովամահ է լինում փողոցներում, պետք է թողնել ամեն ինչ, մոռանալ ամեն բան և գնալ նրան փրկելու» (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 2019):

Այսպես Թումանյանը, չնայած տկար առողջությանը, իբրև ՀՕԿ-ի նախագահ ուղևորվում է Պոլիս: 1921 թ. հոկտեմբերի վերջերից մինչև դեկտեմբերի 22-ը տևած մոտ երկամսյա ուղևորությունը, իր ծրագրերով ու խնդիրներով, մեծ բանաստեղծի հասարակական-ազգային-քաղաքական գործունեության նշանակալից փաստերից է, որը մեկ անգամ ևս բացահայտում է նրա՝ իր ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ կենսականորեն կապված գրողի ու հասարակական գործչի իրական կերպարը: Նոյեմբերի

2-ին Պոլսի «Ժողովուրդի ձայնը» թերթը տպագրում է խմբագրական՝ «Զաղաքացի - քանաստեղծը» խորագրով: Հոդվածի հանգուցային դրույթն է՝ Թումանյանն այն եզակի քանաստեղծներից է, որոնց կենսագրությունն ուղղակիորեն միահյուսվում է հարազատ ժողովրդի ճակատագրին՝ օրհասական պահին դառնալով նրա փրկության առաջամարտիկն ու ողջակեզը: Խմբագրականը բարձրաձայնում է ինչպես քանաստեղծի կենդանության օրոք, այնպես էլ մահից հետո երբեմն-երբեմն հնչած հարցը, թե ավելի շահավետ չէ՞ր լինի, եթե նա իր ժամանակը տրամադրեր միայն գեղարվեստին՝ ստեղծելով նորանոր «Անուշներ»: «Որպեսզի քանաստեղծը մնա քանաստեղծ,- իր իսկ հարցին պատասխանում է թերթի առաջնորդողը.- պետք է ամենեն առաջ հավատա, թե պիտի ապրի ժողովուրդը որմե կ'առնե և որուն կուտա իր քերթվածը, ու հավատքն է, որ կը մղե զինքը գործի, անոր կյանքի գործին բերելու իր օժանդակությունը»⁶ («Ժողովուրդի ձայնը», 1921):

Պոլսում քանաստեղծը ամեն օր այցելում էր⁷ հայ հասարակական, կրթական, ստեղծագործական հաստատություններ, որտեղ բարձր գնահատականներ էին հնչում նրա ազգային գործունեության ու ստեղծագործության վերաբերյալ: Թումանյանի պոլսական ուղևորությունը նշանավորվում է գրական կարևոր մի նախաձեռնությամբ. քանաստեղծի առաջարկով ու աջակցությամբ Թիֆլիսի Հայարտան օրինակով Պոլսում հիմնվում է Հայ արվեստի տուն⁸: Աշխարհաքաղաքական նոր պայմաններում Թումանյանի ցանկությունը մեկն էր՝ հայության երկու հատվածների մերձեցում՝ սերտ «եղբայրակցություն», որն աննախադեպ հեռանկարներ կարող էր բացել հայ գրականության արևելահայ ու արևմտահայ թևերի միավորման համար: Եվ առհասարակ, աշխարհասփյուռ հայերի միավորման գաղափարը մեծ հայի երազանքներից մեկն էր:

⁶ Գրականագետ Ա. Ասատրյանը արձանագրում է, որ այդ հանդիպումներով դրվում է «հայրենիքի ու սփյուռքի հայության համագային կենդանի կապերի հիմքը» (Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, 1964):

⁷1921 թ. դեկտեմբերի 2-ի նամակում քանաստեղծը գրում է զավակներին. «Ինչպես երևում է, լրագիր չեք կարդում և չեք իմանում, թե ինչ օրի եմ էստեղ: Օրը մի քանի տեղ – հանդեսներ ու աղմուկներ, իսկ գնացող-եկող - էլ մի հարցնեք: Շատ օր ոչ թե չեմ կարողանում ճաշել, ժամանակ չի լինում, մինչև անգամ թեյ չեմ կարողանում խմել: Իսկ երեկ - երեսու լվանալ անգամ չկարողացա (Թումանյան 1999):

⁸1921 թ. վերջերին այդ «տան» ծրագիրը հրապարակվում է առանձին գրքույկով, որի նախաբանում մասնավորապես ասված է. «Պոլսո մեջ Հայ արվեստի տուն մը հիմնելու գաղափարը ծնունդ առավ առաջին անգամ թեյասեղանի մը պահուն, որ Թիֆլիսի Հայ արվեստի տան նախագահ պ. Հովհաննես Թումանյան կուտար ի պատիվ Պոլսո հայ մտավորականության՝ 1921 թ. նոյեմբերի 26-ին Բերա Թոքթայանի մեջ» (Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, 1964): 1922 թ. մարտի 16-ին Դուրյանի մահվան 50-ամյակի առթիվ Փարիզում կազմակերպված հավաքույթի սկզբում Ա. Չոպանյանը խոսում է Թումանյանի պոլսական առաքելության մասին. «Պ. Թումանյան չբավականացավ միայն հաց ուզելով, որովհետև մարդ միայն հացով չապրիր, այլ արվեստով և հոգիի սնունդով ալ, և կազմվեցավ Հայ արվեստի տունը, որուն շուրջ բոլորված են Կ. Պոլսո գրական և գեղարվեստական բոլոր դեմքերը... Թումանյան հիմնելով Հայ արվեստի տունը, ուզեց վառ պահել հայ արվեստի ջահը և ցույց տալ, թե հայ մտավորականությունը դեռ կապրի...» («Ապագայ», 1922):

Թումանյանը՝ ականա ճանապարհորդ

Հ. Թումանյանի գրեթե բոլոր ճանապարհորդությունները եղել են որոշակի առաքելությամբ: Բացառություն են երկու ուղևորությունները դեպի Ռուսաստան, որոնք կապված են եղել տխուր հանգամանքների հետ:

1905 թ. փետրվարի 6-ին Բաքվում ծայր են առնում հայ-թաթարական արյունոտ կռիվները⁹, որ այնուհետև ընդգրկում է Անդրկովկասը: Այս շրջանում հայ ազգային կուսակցությունները հանդես են գալիս որպես հայության պաշտպան ուժեր, կազմակերպում են հայոց ինքնապաշտպանությունը և ջարդարարներին հակահարված հասցնելու գործը: Թումանյանը ևս առաջամարտիկների շարքում էր: «Եվ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներև կարողացա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այս գազանական կոտորածից», - գրում է նա 1906 թ. մայիսի 30-ին (Թումանյան 1999): Փաստացիորեն Թումանյանի շնորհիվ Լոռիում և Բորչալուի շրջանում զինված ընդհարումների փոխարեն տեղի են ունենում հայերի և թուրքերի զինված, սակայն անարյուն հանդիպումներ, փրկվում են հազարավոր կյանքեր:

1907 թ. հեղափոխության պարտությունից հետո ցարական կառավարությունը որոշում է մեծ դատ կազմակերպել դաշնակցության դեմ: Անշուշտ, Լոռիում Հայ ինքնապաշտպանության գործի հիմնական կազմակերպիչներից Թումանյանը չէր կարող զերծ մնալ այդ հաշվեհարդարից: Նա առաջին անգամ բանտարկվում է 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը, իր ավագ որդու՝ 8-րդ դասարանի աշակերտ Մուշեղի հետ: Երկրորդ անգամ բանտարկվում է 1911 թ. հոկտեմբերի 31-ին Պետերբուրգի սենատի հատուկ կարգադրությամբ: Ծուրջ 40 օր բանտում մնալուց հետո Թումանյանը 1911 թ. դեկտեմբերի 14-ին մի խումբ կալանավորների հետ ապրանքատար վագոնով ուղարկվում է Պետերբուրգ: Դատավարությունը սկսվում է հունվարի 17-ին, ավարտվում մարտի 20-ին: Թումանյանը 93 այլ մեղադրյալների հետ անպարտ է ճանաչվում¹⁰: 18 օր Պետերբուրգում մնալուց հետո Թումանյանը ևս 3 օր անցկացնում է Մոսկվայում՝ Ալեքսանդր Ծատուրյանի հրավերով:

⁹ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների մանրամասները տե՛ս Գ.Ստեփանյանի «Հայերի էթնիկ գտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI-XX դդ.)» մեծածավալ հոդվածի Բ մասն ամբողջությամբ («Գիտական Արցախ», թիվ 2 (9), Երևան, «Արցախ» հրատ., 2021, էջ 15-38, DOI: 10.52063/25792652-2021.2-15, «Գիտական Արցախ», թիվ 4 (11), 2021, էջ 19-34: DOI: 10.52063/25792652-2021.4-19)

¹⁰ Թումանյանի պատվին նույն օրը Դոնոն ռեստորանում կազմակերպվում է ընթրիք, որին ներկա են եղել 100 փաստաբաններ և գործի հետ կապված այլ անձինք: Թումանյանին դիմավորել են ծափահարություններով:

Այսպիսով, չորս տարիների հալածանքը ավարտվում է բանաստեղծի արդարացմամբ¹¹: Թումանյանը սիրում էր կրկնել. «Եղիր անկեղծ, շիտակ ու բարի, այնուհետև թեկուզ ամբողջ աշխարհքը վեր կենա քո դեմ... վերջը դու ես հաղթելու» (Թումանյան 1995):

Բանաստեղծի ճակատագրական վերջին ուղևորությունը թվագրվում է 1922-ի դեկտեմբերի 23-ին: Արդեն անբուժելի հիվանդ բանաստեղծը գավակների հետ գնացքով ուղևորվում է Մոսկվա, որպեսզի որոշ չափով կազդուրվելուց հետո բուժման նպատակով մեկնի Բեռլին: Սակայն բժիշկները արգելում են նրա մեկնումը Բեռլին: Ավելին, իրենք ևս որևէ օգնություն չեն կարողանում ցույց տալ:

Մարտի 21-ի առավոտյան Թումանյանը խնդրում է այնպես փոխել մահճակալի դիրքը, որ երկինքը երևա: Մարգարեական կանխագագությունը բանաստեղծը պատրաստվում էր անվերադարձ ու հավերժական ճամփորդության դեպի Անճառ Մինը, դեպի Մեծ Շռայլը: Աստծուն մոտիկից, իր ներսում և իր շուրջը ճանաչող բանաստեղծը ենթագիտակցական հանճարեղ ներհայեցությամբ վաղուց էր հասնել մարդկային մտքի համար անհաղթահարելի Անսահմանի բաց տարածքները: «Տիեզերքի մեծ հոգու հետ» իբրև հոգի սպրոդ բանաստեղծը ամբողջապես լցված էր Ամենատեսի լույսով ու խաղաղությամբ, հավիտենական կյանքի նկատմամբ անսասան հավատով: «Ղոչաղ կացեք». սրանք բանաստեղծի վերջին այսաշխարհային բառերն էին: Բայց նրա հոգին արդեն վաղուց թևածում էր տիեզերական անհունության մեջ:

Տիեզերքում աստվածային մի ճամփորդ է իմ հոգին.

Երկրից անցվոր, երկրի փառքին անհաղորդ է իմ հոգին.

Հեռացել է ու վերացել մինչ աստղերը հեռավոր,

Վար մնացած մարդու համար արդեն խորթ է իմ հոգին

(Թումանյան II, 2018, 63):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բանաստեղծի գրեթե բոլոր ճանապարհորդությունները պայմանավորված են եղել ստեղծագործող հանճարի ու ազգային գործչի գիտակցաբար ընտրված բարձր առաքելությամբ:

2. Հայաստանում և նրան հարակից գավառներում շրջելը, ժողովրդական բանահյուսական գոհարներ ամբարելը դառնում են թե՛ ստեղծագործական

---

¹¹ Նվարդ Թումանյանը հիշում է՝ երբ հայրիկին տարան Պետերբուրգ՝ դատավարության, մայրիկը կատակով ասում էր. «Է՛հ, ինքը հնարավորություն չունեցավ իր միջոցներով գնալ, գոնե էդպես աշխարհ կտեսնի»:

տպավորությունների, ոգեշնչման աղբյուր, թե՛ գեղարվեստական երկերի մշակման ու ստեղծման բացառիկ խթան:

3. Ազգային-քաղաքական նպատակներով կատարած ուղևորությունները բացահայտում են ոչ միայն Թումանյանի՝ իբրև հայ ազգային գործչի հայրենասիրական ձգտումներն ու անմնացորդ նվիրվելու պատրաստակամությունը, այլև ժամանակի քաղաքական ու ազգամիջյան հարաբերությունների իրական պատկերը:

4. Բանաստեղծի ճանապարհորդությունների փոքրիկ անդրադարձը կրկին փաստում է, որ նա ոչ միայն ժողովրդի հավաքական մտքի և հոգու անգերազանցելի թարգմանն էր, այլև նրա ողջակեզ առաքյալը: Թումանյանի ֆենոմենը տիեզերածավալ ժամանակի ու տարածության մեջ դեռևս մնում է անեղծվածային ու անմեկնելի:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Աշխատանք. (1915, June 13). p. 24.

Աշխատանք. (1915, June 27). p. 28.

Ապագայ. (1922, February 25). p. 11.

Ավետիսյան, Չ. (1973). Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան. Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (2018). Երկերի լիակատար ժողովածու (վերախմբագրված հրատարակություն), հ. 1. Երևան, Բեկոր-Հրատ.

Թումանյան, Հ. (2018). Երկերի լիակատար ժողովածու (վերախմբագրված հրատարակություն), հ. 2. Երևան.

Թումանյան, Հ. (1994). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6. Երևան: ՀՀ ԳԱ Գիտություն հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (1995). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7. Երևան: ՀՀ ԳԱ, Գիտություն հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (1997). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 9. Երևան: ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատարակչություն.

Թումանյան, Հ. (1999). Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10. Երևան: ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատարակչություն.

Թումանյան, Ն. (1969). Հուշեր և զրույցներ. Երևան, Լույս հրատարակչություն.

Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ. (1964). հ. 1. Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն.

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. (2019). հ. 1 (Լրամշակված հրատարակություն). Երևան, Տիգրան Մեծ հրատարակչություն.

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. (2020). հ. 2 (Լրամշակված հրատարակություն). Երևան, Անտարես հրատարակչություն.

Ժողովուրդի ձայնը. (1921, November 2). p. 933.

Ծառուկեան Ա. (1960). Հին երազներ, նոր ճամբաներ. Պէյրուք.

REFERENCE LIST

Rabota (13.VI.1915), 24.

Rabota (27.VI.1915), 28.

Budushcheye (25.II.1922), 11.

Avetisyan Z. (1973). Tvorcheskaya laboratoriya Tumanyana (*Tumanyans creative laboratory*), Yerevan, Izdatel'stvo Akademii nauk ASSR.

Tumanyan A. (2018). Polnoye sobraniye sochineniy (pereizdaniye) (*Complete collection of works*), t. 1, Yerevan, Bekor-Grat.

Tumanyan A. (2018). Polnoye sobraniye sochineniy (pereizdaniye) (*Complete collection of works*), t. 2, Yerevan.

Tumanyan A. (1994). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 6, Yerevan, NAN RA Izdatelstvo Nauka.

Tumanyan A. (1995). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 7, Yerevan, NAN RA, Izdatelstvo Nauka.

Tumanyan A. (1997). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 9, Yerevan, NAN RA Izdatelstvo Nauka.

Tumanyan A. (1999). Polnoye sobraniye sochineniy (*Complete collection of works*), t. 10, Yerevan, NAN RA Izdatelstvo Nauka.

Tumanyan N. (1969). Vospominaniya i besedy (*Memories and Conversations*), Yerevan, Izdatelstvo Luys.

Tumanyan: issledovaniya i publikatsii (1964) (*Tumanyan: Studies and Publications*), t. 1, Yerevan, Izdatelstvo Akademii nauk Armyanskoy SSR.

Tumanyan v vospominaniyakh sovremennikov (Ispravlennoye izdaniye) (2019) (*Tumanyan in the Memories of Contemporaries*), t. 1, Yerevan, Izdatelstvo Tigrana Metsa.

Tumanyan v vospominaniyakh sovremennikov (Ispravlennoye izdaniye) (2020) (*Tumanyan in the Memories of Contemporaries*), t. 2, Yerevan, Izdatelstvo Antares.

Golos naroda (2.XI.1921), 933.

Tsarukyan A. (1960). Staryye mechty, novyye puti (*Old dreams, New Paths*), Beirut.

РЕЗЮМЕ
ОВАНЕС ТУМАНЯН: ПУТЕШЕСТВИЕ ПО ЗЕМНОМУ ВРЕМЕНИ И
ВЕЧНОСТИ
ЕВА МНАЦАКАНЯН

Цель статьи - представить реальность того, что жизнь и реальные обстоятельства не позволяли великому армянскому поэту Ованесу Туманяну путешествовать просто для того, чтобы увидеть новые миры. Почти все путешествия поэта были обусловлены прежде всего predetermined свыше и сознательно избранной высокой национальной миссией, описание которой и является важнейшей задачей нашей статьи.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: изучить научную и мемуарную литературу по теме и представить карту путешествий Туманяна, указав их целевую и содержательную основу, а также раскрыть человеческий облик, проявления художественного мышления и таланта поэта во время его путешествий.

При проведении исследования нами использовался сравнительно-исторический, сопоставительный и аналитический методы.

Непрерывающийся процесс интерпретации и оценки человеческих ценностей, в частности историко-теоретическое исследование жизни и творчества Туманяна, приводит к необходимости пересмотра проблематики и критериев, что обусловлено новой постановкой вопросов, порожденной событиями XXI века, изменением объективных и субъективных обстоятельств.

В конце статьи мы пришли к выводу, что путешествия Туманяна, переплетенные в хронологической последовательности, формируют исключительные рамки биографического пути и земного времени поэта, которое затем продолжается вне земных рамок, в космической бесконечности. Каждая из поездок по-новому характеризует неповторимый образ Туманяна как преданного армянина и самоотверженного национального деятеля, раскрывает его мышление и мировосприятие, источник духовных свершений.

Ключевые слова: *О. Туманян, путешествия, фольклор, «Парвана», «Взятие Тмкаберда», национальная миссия, путешествие в Константинополь, невольный путник.*

ABSTRACT

HOVHANNES TUMANYAN: JOURNEY THROUGH EARTHLY TIME AND ETERNITY

YEVA MNATSAKANYAN

The aim of the article is to present the reality that life and real circumstances did not give the great Armenian poet Hovhannes Tumanyan the opportunity to travel simply to see new worlds. Almost all of the poet's travels were primarily conditioned by a high national mission defined from above and consciously chosen, the consolidation of which is the most important task of our speech.

To achieve the goal, we have set ourselves the following tasks: to study the scientific and memoir literature related to the topic and present a map of Tumanyan's travels, indicating their purposeful and substantive fundamentals, and to emphasize the perfect realizations of the poet's human character, artistic thinking, and talent during his travels.

In conducting the examination, we used historical-comparative, juxtapositional, analytical methods.

The continuous process of interpreting and evaluating human values, in particular the historiography of the study of Tumanyan's life and work, brings about the need to revise questions and standards, which is conditioned by the questions posed by the current state of the 21st century, changes in objective and subjective circumstances.

At the end of the article, we concluded that Tumanyan's travels, interwoven with each other in a chronological sequence, form an exclusive framework of the poet's biographical trajectory and earthly time, which was then to continue in the realm of cosmic infinity and supra-earthly time. Each of the travels has outlined in a new color the inimitable image of Tumanyan, a devoted Armenian and a national self-sacrificing figure, revealed his thinking and outlook on life, the nourishing source of spiritual creations.

Keywords: *H. Tumanyan, travels, folklore, "Parvana", "The Capture of Tmkaberd", national mission, a journey to Constantinople, sn involuntary traveler.*

Հոդվածը ստացվել է՝ 14.06. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 20.06. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 25.08.2025

ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

MEDIEVAL TRAVELOGUES WITH CROSS-CULTURAL VALUE

AELITA DOLUKHANYAN

Armenian State Petagogigal University after Khachatur Abovyan, Yerevan, Armenia

E-mail: aelita.dolukhanyan@gmail.com

VLADIMIR KARAPETYAN

Armenian State Petagogigal University after Khachatur Abovyan, Yerevan, Armenia

E-mail: vladimir.s.karapetyan@gmail.com

ASHOT GALSTYAN

Armenian State Petagogigal University after Khachatur Abovyan, Yerevan, Armenia

E-mail: galstyanashot42@aspu.am

NAIRA KHACHATRYAN

Armenian State Petagogigal University after Khachatur Abovyan, Yerevan, Armenia

E-mail: khachatryannaira21@aspu.am

RUZAN DOLUKHANYAN

Armenian State Petagogigal University after Khachatur Abovyan, Yerevan, Armenia

E-mail: dolukhanyanruzan02@aspu.am

MARIANNA AMIRAGHYAN

Armenian State Petagogigal University after Khachatur Abovyan, Yerevan, Armenia

E-mail: amiraghyanmarianna44@aspu.am

DOI: DOI: 10.24234/scientific.v2i49.216

ABSTRACT

The article focuses on the travels of two Armenian clergymen of the Middle Ages to famous Christian shrines in Europe.

The first one - Martiros Erzincatsi, traveled to Rome, met the Pope, visited the main monasteries of different European countries and recorded his impressions.

The second one was Simeon Lehatsi, who traveled from Poland to Istanbul, from there to Rome and Venice, also visited Egypt and left a detailed description of the countries and places he saw.

Today, these travelogues have a unique historical and cultural value. Their cognitive nature is relevant and gives a clear idea of why, from ancient times to the present day, knowledge of the world and the rapprochement of cultures have had universal value. Such directions actually became the basis for the recognition and rapprochement of cultures of different peoples and contributed to the cultural progress of different countries.

In this context, we can mention Alexander the Great, who created the phenomenon of Hellenism, which contributed to the development of painting, sculpture, architecture, theater, literature and culture and other fields in different countries of the world.

The same can be said about the art of the Christian period, about the manifestations of which the two aforementioned Armenian clergymen report valuable facts, urging them to take from Europe everything that is progressive and promotes a dialogue of cultures.

These clergymen were also, in a sense, brave and inquisitive people, true adherents of the goal, who, as they themselves testify, overcame many difficulties and achieved their goals.

Keywords: *travelogues, Christian shrines, Rome, Asia, Europe.*

INTRODUCTION

Actions speak louder than words (*English proverb* 1981)

Travel observations date back to ancient times. Fortunately, literary monuments have been preserved since ancient times-Mythical and fantastic facts are discussed in the testimonies of travelers from the ancient region.

The island of Gozo in the Mediterranean Sea, owned by the Maltese state, still points tourists and archaeologists to the place where the main character of Homer's *Odyssey*, Odysseus, lived for 7 years on his way back to his native island of Ithaca.

The article highlights the testimonies of travelers from different countries of antiquity, the Middle Ages and Modern times, eloquently testifying to how traveling to different countries brings different peoples closer together and enriches the cultures of different peoples, introduces people to intercultural values and universal dreams.

LITERATURE REVIEW

Explanatory dictionaries interpret what conversion is, which has already become a literary genre in universal Christian literature.

In the dictionary of Malkhasyantsi St. we read: "Travelogues contain a lot of interesting materials" (Malkhasyants 2010). While "The Dictionary of Literary Studies" lists outstanding Travelogues in Armenian Literature (Taghiadian M., Raffi, Shahinyan M., Kaputikyan S.), as well as the famous Norwegian traveler Thor Heyerdahl (Jrbashyan, Makchanyan 1972).

Alexander Shirvanzade, an outstanding classic of Armenian literature, published his impressions of his trip to the United States of America in 1923 in the magazine "Hayrenik", published in Boston.

Here are the feelings with which the great writer describes the approach of the steamer to New York: "Our trip from Naples to New York took 18 days. When the shores of America were dimly visible on the distant horizon, the travelers were overcome with joy, and it seemed to me that I was dreaming. After all, seeing America was one of my best dreams, wasn't it?" (*Hayrenik Magazine* 1923). An Armenian writer traveled to America, who visited the main cities of Europe, visited museums and libraries, and got acquainted with the culture and psychology of different nations. His direction has a unique cognitive value. Here is a typical example from a psychological point of view: "It is a mistake to think that an American can be surprised by any news from Europe. Americans are always interested, but they are never surprised. no matter what miracle is happening on stage, the American will not be delighted, he will look and only say: "All right" (*Hayrenik Magazine* 1924).

History knows a lot of evidence of travel from the ancient world. Some of them are related to ancient Greek literature. The father of Greek historiography, Herodotus (484-425 BC), visited many civilized countries of his time, including Armenia, and left unique evidence about this country that we do not find in other sources (*Chrestomathy of the History of the Armenian People* 1981).

There are unique reference facts in the same spirit as the Greek historian (430 BC- 354 BC) in Xenophon's "Anabasis", which describes the return of 10,000 Greek soldiers to Greece through the territory of Armenia. Xenophon talks about how the Armenians led a lifestyle, what houses they lived in, what foods they ate, what types of legumes they grew, what pets they kept, and how hospitable they were (*Chrestomathy of the History of the Armenian People* 1981).

The father of Armenian historiography of the 5th century, Movses Khorenatsi, whom foreign Armenologists call "the Herodotus of Armenians" (*Nouveau petit Larousse illustré* 1932) in his famous "History of Armenia" has reference pages dedicated to Alexandria, Rome, Yedesia and a

number of other places that he saw while studying in Alexandria, Egypt, for 6 years. He reports facts about Egypt's pagan past and the Christian reality of his years (Movses Khorenatsi 1981).

Let's not forget that the mentioned authors are unique in terms of an accurate representation of humanity's past. The "History" of Herodotus is a kind of encyclopedia of that time, which is of great importance for ancient culture" (Gumilev 2017).

In the nineteenth century, the literary type of travel flourished in Europe and Russia.

Robert Ker Porter, an English diplomat, artist, and traveler originally from Scotland, visited Georgia, Persia, Armenia, and ancient Babylonia in 1817, 1819, and 1820 with the support of King George IV of England. In 1801, he published two significant volumes of his travels in these countries in London. They contain unique facts about the famous Armenian capitals of Bagratuni-Ani, Yerevan, Etchmiadzin and Artashat (Porter Ker 1821).

This is as valuable as Madame B. Chantre's extensive handbook "A travers L'Armenie Russe", which contains unique facts about sacred Christian relics kept at the Tatev Monastery at that time (Chantre 1893).

Russians Russian writer Nikolai Karamzin's memorable impressions of the "Letter of a Russian Traveler" from Paris are very valuable, in which he tells about the last king of Cilicia, Levon VI, who died in Paris in 1393, after seeing his tomb in the mausoleum of the French kings (Dolukhanyan 2021).

The first translator of Nikolai Karamzin is the founder of new Armenian literature Khachatur Abovyan, who left a remarkable digression into the history of the Armenian capital Ani (Abovian 1956).

The great desire to explore the world did not leave Alexander the Great alone (Plutarch 1987) and continued in the following centuries.

Nobel Prize winner Ivan Bunin (*The Reader's Companion to World Literature* 2002) in his autobiography fondly remembers his teacher, a graduate of the Moscow Lazarev Seminary, who knew several languages and talked about distant countries (Bunin 1988).

In this context, we also note the direction of the famous French Armenian scholar Victor Langlois in 1852-1853 about the visit to SIS, the capital of Cilicia (Langlois 1855).

MARTIROS YERZKATSI'S JOURNEY TO EUROPE

Martiros Yerznkatsi's journey to Europe was first published in French by Saint Martin in the *Journal Asiatique* in 1826 (Bunin 1988). Saint Martin discovered the message of Martiros Yerznkatsi in the collection of Armenian manuscripts of the Paris National Library (No. 65). He put an extensive preface before the original account of "the journey of Martiros the Crimean", which is rich in logical conclusions. According to manuscript No. 9488 of the Mashtots Matenadaran (*List of Manuscripts* 1965) for the second time the original of the "message of

Martiros the Crimean" was published by historian Vazgen Hakobyan (*Information Bulletin* 1965). The above-mentioned manuscript of the Matenadaran was written in the 17th century. Academician Hrachya Acharyan told about Martiros the Crimean in his Dictionary of Armenian personal names. It is clear from his article that he is not familiar with the Saint Martin edition. A great linguist with a brilliant command of French would have correctly determined the dates of Martiros Yerznki's journey (1488-1491), would not have said: "... after hearing that Christopher Columbus discovered America, he wanted to discover new worlds". Science knows that Columbus discovered America in 1492. To this day, in Santo Domingo, the capital of the Dominican Republic, the large two-store palace of Columbus's son, built in 1502 and turned into a museum, remains. By the way, not a single document was found in the kingdom that would accurately indicate which nationality Columbus belonged to. All Spanish historians agree on the issue of navigators who were the best in all of Spain. Martiros Yerznkatsi traveled across the Atlantic for 68 days on the Bisai ship, and his journey in this regard acquires special value. There can be no doubt that Martiros Yerznkatsi went to the Atlantic Ocean on a Basque boat. "He stayed at sea for 68 days, and his return to the Spanish side took place in 1594, June 14 or 15" (*Journal Asiatique* 1826). Saint Martin cites a remarkable quote from M. Yerznkatsi's travelogue, from which it is clearly seen that the ship was not a merchant ship and pursued adventurous goals. Here's what the captain told the Armenian cleric before giving permission to board: "I'll take him on my boat, tell him to know that I'm going to the ocean, my boat is not for a merchant, and all the people on board are servants." We have pulled our hand out of our lives and rely on God, we think wherever luck leads us, God will save us so that we can turn the world around. We do not know where the winds will take us," but God knows" (*Journal Asiatique* 1826). As a result of the comparison, it turned out that some fragments are missing from the Matenadaran manuscripts. For example, in the above passage, V. Hakobyan's original does not contain the passage "where the winds will take us" (*Information Bulletin* 1965).

After the above excerpt, Saint Martin concludes: "Maybe there is a simpler language to make sure that it's not about an ordinary trading or fishing enterprise, because these motives are quite clearly ignored by these words, but that the problem was actually finding new countries, eventually in this account, in a real journey undertaken for discoveries" (*Journal Asiatique* 1826).

This is a convenient opportunity to talk about the educational value of this trip, since Martiros Yerznkatsi can travel for many years to Europe, Italy, Germany, parts of Padekale in England, France, Spain, having with him a special license from the pope, which also helps him obtain permission to sail in the Atlantic Ocean for 68 days from the captain. In all the churches she visited, the clergy gave a cordial welcome, which she notes every time, Queen Isabel also welcomed and listened to her.

The Armenian bishop describes the places he visited very briefly but accurately. Let's recall the description of Venice: "Venice is a big and glorious city built in the sea, it has 74,000 houses, it is magnificent and very rich.

There is a large church in this city, which can accommodate 10,000 people, completely decorated with gold, this is the church of St. Mark the Evangelist. There are two organs, and two golden-winged Lions inside. There are many churches in the city, many monasteries throughout the city, all of them built in the sea. There is a large square in front of St. Mark's Church. Above the very high door are large horses made of yellow copper with one leg raised. And in the south, from the sea, there are merchants. There are two columns on this square: a winged lion on one and a statue of St. George on the other. The wall of the King's palace (doji) is completely covered with gold. And there are many other different things that cannot describe the beauty of this city" (*Journal Asiatique* 1826). Anyone who has been to Venice will be convinced that Martiros Yerznkaci wrote about Venice today.

The shrines of Rome are described in the same way, where the Armenian bishop first visited the graves of Saints Paul and Peter. He was also at the place near Rome where Christ appears to Saint Peter and asks: "Where are You Going?". There is now a church on this site, and inside there is a bust of Henryk Sienkiewicz, the Polish writer, author of the novel "Where are You Going?".

Martiros Yerznkatsi tells about the catacombs near Rome, where hidden Christians and saints of the Church were buried. He saw Nero's palace and other Christian shrines and was fascinated by them all. I am also fascinated by Paris, whose main church it is said that no one can describe its beauty in language.

Saint Martin says: "The Pope who lived at that time was Innocent XI" ("Le pape qui vivait à cette époque était Innocent XI"), but Pope Innocentianus XI lived later (1611-1689). Perhaps it was Innocentianus VII, pope from 1684 to 1692, who was so warmly welcomed by the firstborn.

Saint Martin rightly appreciated Martiros Yerznkatsi's travelogue: it still retains its cognitive value today.

IMPORTANT FACTS ABOUT SIMEON LEHATSI'S TRAVELOGUE

A unique and rich material about foreign countries is contained in the "Simeon Lehatsi's Journey", which tells about his travels in different countries from 1608 to 1618. This book is one of the valuable literary monuments of the late Middle Ages in Armenia and has exceptional historical and educational value. It was translated into Russian and published in Moscow in 1965 (Simeon Lehatsi 1997). Excerpts from the book related to the countries of the Balkan Peninsula were translated into Bulgarian and published in Sofia in 1984 (Simeon Lehatsi 1997).

Other works by Simeon Lehatsi have come down to us, but the best of his works is "Travelogue". The church leader of the first half of the 17th century, who lived and worked in

Poland, far from his homeland, was concerned about the preservation of the identity, faith, school and language of Armenians in foreign countries (*Biographical Encyclopedia* 2007).

It is no coincidence that two Armenian clergymen aspired and ended up in Christian Europe. They both knew that Armenia was the first country in the world to adopt Christianity as its state religion. This fact is recorded in scientific encyclopedias, which state that Gregory the Illuminator was the Catholicos of Armenia (Petit Robert-2 1988). Also, Trdat III, who converted the whole of Armenia to Christianity, is considered the king of the heyday of Armenia (Brockhauz, Efron 2012). The fact of Armenia's transformation into a Christian country was confirmed internationally back in the Middle Ages. This is evidenced by the numerous translations of Agathangelos's "History of Armenia" into other languages in the Middle Ages (*Biographical Encyclopedia* 2005). These languages are Greek, Assyrian, Arabic, Latin, Ethiopian, Georgian, Coptic, Slavic (Agathangelos 1989).

To commemorate this historic event in Armenia, a beautiful statue of Gregory the Illuminator, carved from white marble, was erected in the Vatican in 2001, on which "Statua di San Grigorio Illuminatore", "statue of St. Gregory the Illuminator" is written in Latin and Armenian.

Simeon Lehatsi presents a description of Constantinople, depicting the famous St. Sophia Cathedral under a separate heading.

The temple was built by order of the Byzantine Emperor Justinian, the dome of the temple was rebuilt in the 10th century by the outstanding architect Trdat of Ani.

During the visit of Simeon of Poland, the magnificent St. Sophia Cathedral was completely in the Christian style.

Lehatsi describes in detail the cathedral's columns of different sizes and colors and adds: "It takes a thousand eyes to look at the beauty of art and enjoy it" (Simeon Lehatsi 1997).

Simeon the Lekhite tells of a pillar from which sweat flows day and night, visible to all. He knows from the holy scriptures that the relics of Gregory the Illuminator and Gregory the Theologian are buried under this pillar. The dampness of the pillar is taken from the hands of both Christians and Turks, believing that it is miraculous (Simeon Lehatsi 1997).

Now this wet column of St. Sophia, turned into a mosque, is located in the women's prayer department and is blocked so that no one can approach the column.

Lehatsi describes Constantinople in full detail. The reader sees a menagerie, a hippodrome, the residence of the king in this famous city, a hotel for the rich, the old patriarchy, a new trading house, a market for prisoners of war, an old trading house, the population and institutions of the city, charitable institutions, bridges and other places. He also talks about the Muslim religion. "They also do not profess Christ, but consider him a prophet. And they accept four books: the

Creation of the World, the Psalm, the Gospel, but they call the fourth, belonging to their Muslim, the Koran and revere it more than others" (Simeon Lehatsi 1997).

It is known that in many surahs of the Quran there are testimonies and excerpts from various books of the Old and New Testaments.

Here is a quote from the Quran: "After them, the former prophets, we sent Jesus, the son of Mary, which was a confirmation of the Pentateuch sent before them, and we gave him the Gospel, which contained guidance and light" (The Holy Quran 2006).

One of the most notable sections of Simeon Lehatsi's travelogue is a detailed description of Venice. Those who have been to Venice these days, after reading the descriptions of Venice by Martiros of Erzinci (XV century) and Simeon of Poland (XVII century), will be convinced that this city has hardly changed in its appearance.

Currently, only electric cars run along the canals, although there are also traditional boat gondolas for tourists in vintage sailor costumes.

From the very beginning, the author of the guide compares Venice to the fabulous copper city: "Then we arrived at a beautiful port, famous and famous, amazing city and biblical island, great Venice. And from a two-day journey across the sea, one could see the bell tower and churches of San Marco, similar to the Copper City" (Simeon Lehatsi 1997). Like Martiros of Erzinci, Simeon of Poland admired the splendor of the Church of San Marco. It is known that the perfection of the San Marco mosaic inspired many prominent artists of the late period. One of them is the Austrian artist Gustav Klimt.

Here is an example of the admiration of the author of the recommendation: "And seeing all this, we thank God for giving Christians such glory, greatness, splendor and power" (Simeon Lehatsi 1997).

The monasteries and churches of the city, Shops, monastery, Monastery of St. Peter are described in detail. The image of the Virgin Mary, the world famous glass factory in Morena, the Rialto Bridge and other places.

The brilliant Armenian poet Avetik Isaakyan, who lived in Venice for several years, has a beautiful love poem that mentions the Rialto Bridge.

I saw a little girl,
On the Rialto Bridge,
Father's hair is a river of night,
And hyacinths on the ear (Isahakyan 1973).

Levon Zekiyanyan, a well-known clergyman and literary critic, a medievalist, has published a book in Italian called "Venice and the Armenians."

This book says that already in the 6th century, Armenians built churches in Venice (Zekiyan 1990).

The book by Aleramo Ermeta and Paola Di Desio "Venice of the Armenians", "Sixteen Centuries through History and Myth", published in 2000, is also of great value. The book presents unique facts about the role of Armenians in Venice.

It is also reported that George Byron wrote the fourth song from his famous work "Childe Harold's Pilgrimage" in the fabulous garden of the Congregation of the Moscow Guitar Players on the island of St. Lazarus in Venice (Plutarch 1987).

Naturally, Simeon Lehatsi also visited Rome and describes St. Peter's Cathedral in detail.

Lehatsi was struck by the statues of the two main apostles of Christ, Peter and Paul. "A little ahead, at the door of the temple, amazing Peter and Paul were carved out of white marble with a key in the hand of one and a sword in the hand of the other" (Simeon Lehatsi 1997).

The author of the guide describes Rome's hospitals, cardinals, various orders of believers, legal laws, many churches individually, the pantheon, springs and pools of water, schools, papal charities, the pope's country house, the papal garden, Catholic rituals, especially the Easter holiday. In Italy, which adheres to Catholicism, the Pole sees many praiseworthy phenomena, especially emphasizing the desire of the clergy to study. He also describes the pantheon, built in pagan times, which still stands and is equally admired by observers.

He also saw the ruins of the palaces of the Roman emperors Julian, Diocletian, Maximilian, Nero and other emperors, which the Romans guarded "as a sign of respect and admiration for those who saw them, with large and wide marble columns, stone slabs, slabs and stones sculpted in the form of all kinds of animals, dragons and giants" (Simeon Lehatsi 1997).

It describes the courage of the owner of the city of Florence, who did not tolerate the attack of any foreign troops on his city and severely punished them. He was also in Malta, the center of the Crusaders. A Pole tells how the crusaders defend their island from enemies.

The author continues his journey, visiting famous shrines of Western Armenia. Sultan Musha writes in detail about the Surb Karapet Khoyashen monastery, which was in a flourishing state in the 17th century. Simeon Lehatsi was also in Cairo, the capital of Egypt.

As much as I am fascinated by cities in Italy, I am so disappointed in Egypt: "But Mesr (Egypt) is a very desolate and arid, barren, alcohol-free place. he has no garden, no vegetable garden, no servants, but he is like hell" (Simeon Lehatsi 1997). In the countries he visited, in addition to reporting facts about natives and Armenians, the Pole always talks about Jews. "There are 80,000 Jews in Cairo. They are lush and rich, and just like in Poland, everything is in their hands: taxes, duties, customs, bank, and more. And their elders are accompanied by ten or twenty policemen" (Simeon Lehatsi 1997).

Simeon Lehatsi wrote his travelogue throughout the trip with a fresh impression of what he saw. She is convinced that her book will help people. Here's how it's explained: "But I beg you, don't be lazy and don't get bored, forgetting about this job that I earn, that sometimes on a ship, sometimes on a pier, sometimes in hotels and inns, sitting writing.

Others were eating, drinking, and having fun with other things, and I was taking care of it, trying my best to complete the book I was planning so that it would be useful and useful for pilgrims and travelers. And this is a blessing for the wise: be alive (Simeon Lehatsi 1997).

Simeon Lehatsi, like his father, once visited the highest shrine of all Christians-Jerusalem (Simeon Lehatsi 1997).

It is impossible to find any offensive expressions against foreigners in the guidebooks of two Armenian travelers of the Middle Ages. On the contrary, there is great love for people and admiration for everything beautiful.

CONCLUSIONS

Based on the facts provided by the sources under investigation, the authors of the article, who are unanimous in their presentation of the article, came to the following conclusions:

1. Interdisciplinary Significance

- The material described in the article relates to various disciplines and can be useful to both philologists, historians, ethnographers, and architects.
- The texts of the two Armenian abstracts have scientific and cognitive value for different branches of science.

2. Cultural Bridge Function

- The article's material represents an interesting connection between Asia and Europe.
- Introduces the culture of different countries in Europe, Asia, and Africa.
- Being travelogues that tell about the past, they have cultural value not only for the present, but also for future generations.
- They are also relevant for scientists from the countries described in order to correctly imagine the past.

3. Individual and Creative Impact

- It impressively represents the referrals' worldview.
- Let's explore the flight of thought of educated Armenian clergymen of the XV and XVII centuries.
- Referrals' creative abilities and goals become known.

4. Cross-Cultural Significance

- The dialogue between cultures of different nations is being strengthened.

- The proximity of different cultures to each other is deepening.
- Christian culture and thinking are combined with ancient, pre-Christian.

5. Linguistic and Stylistic Elements

- The recommendations are written in Armenian at different times.
- The foreign words used in the Armenian language of the XV and XVII centuries are used.
- The referral authors used figurative words to express their admiration.

REFERENCES

- Abovian Kh.** (1956). Complete Works in Eight Volumes, Vol. VII, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Publishing, 523 pages (in Armenian).
- Agathangelos** (1989). History of the Armenians, translated and annotated by Aram Ter-Khvedonyan, Yerevan, Yerevan State University Publishing, 551 pages (in Armenian).
- Biographical Encyclopedia** (2005). Who is Who, Armenians: Vol. I, Yerevan, Armenian Encyclopedia Publishing, 726 pages (in Armenian).
- Biographical Encyclopedia** (2007). Who is Who, Armenians: Vol. II, Yerevan, Armenian Encyclopedia Publishing, 733 pages (in Armenian).
- Brockhaus F.A., Efron I.A.** (2012). Illustrated Encyclopedic Dictionary, Modern version, Moscow, EKSMO 957 p. (in Russ.).
- Bunin N.A.** (1988). Collected Works in Four Volumes, Vol. 1, Moscow, Pravda Publishing House, 478 p. (in Russ.).
- Chantre B.** (1893). A travers l' Armenie Russe, Paris, "Hachette"
- Chrestomathy of the History of the Armenian People** (1981) Vol. 1, From Ancient Times to the Mid-9th Century, Yerevan, Yerevan State University Publishing, 943 pages (in Armenian).
- Dolukhanyan A.G.** (2021). Meetings with Russian Literature in Armenia, Collection of Articles, edited by Doctor of Philological Sciences, Professor M.D. Amirkhanyan, Yerevan, Publishing House "HT Print", 83 p. (in Russ.).
- Dolukhanyan A.** (2003). Victor Langlois, an Armenian Studies Scholar, Yerevan, "Lusakn" Publishing, 118 pages (in Armenian).
- Dolukhanyan A.** (2014). Saint-Martin: The Founder of French Armenian Studies, Yerevan, "Zangak" Publishing, 337 pages (in Armenian).

- Gumilev L.** (2017). Encyclopedia, Moscow, Publishing House “Khudozhestvennaya literatura”, 804 p., (in Russ.).
- Hayrenik Magazine**, (1923, December). Boston, 144 pages (in Armenian).
- Hayrenik Magazine**, (1924, January) Boston, 144 pages (in Armenian).
- Hermet A., Di Dezio P.K.R.** (2000). Venice of the Armenians, Yerevan, Murcia Sahak Partev, 299 pages (in Armenian).
- Information Bulletin** (1965). Public Sciences of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, N6, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Publishing (in Armenian).
- Jrbashyan Ed., Makchanyan H.** (1972). Literary Dictionary, General Editing by Prof. Ed. Jrbashyan, Yerevan, "Lus" Publishing, 328 pages (in Armenian).
- Isahakyan Av.** (1973). Collected Works in Six Volumes, Vol. I, Yerevan, "Hayastan" Publishing, 463 pages (in Armenian).
- Journal Asiatique** (1826, Décembre). Paris.
- Langlois V.** (1855). Voyage à Sis, capitale de l'Armenie au moyen age, Paris.
- List of Manuscripts of the Matenadaran after Mesrop Mashtots** (2010). Vol. A, Compiled by O. Malkhasyants St., Armenian Explanatory Dictionary, Vol. III, Yerevan, Yerevan State University Publishing, 614 pages (in Armenian).
- Movses Khorenatsi** (1981). History of the Armenians, translated and commented by St. Malkhasyan, Yerevan, Yerevan State University Publishing, 587 pages (in Armenian).
- Nouveau petit Larousse illustré** (1932). Paris librairie Larousse, 1759p.
- Petit Robert-2** (1988) Dictionnaire universel des noms propres, Paris, Dictionnaires le Robert, 1952 p.
- Plutarch** (1987). Works, Yerevan, "Hayastan" Publishing, 793 pages (in Armenian).
- Porter Ker R.** (1821). Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, in two volumes, v.I, London, Longman, 882 p.
- Ridout R. and Witting Cl.** (1981). English Proverbs Explained, London and Sidney, Pan Books, 223 p.
- Simeon Lehatsi** (1997). Itinerary, Translation, Introduction, and Commentary by Arshak Madoyan, Yerevan, "Nairi" Publishing, 250 pages (in Armenian).
- The Holy Quran** (2006). Armenian translation and annotations by Eduard Khakverdyan, Yerevan, "Hayastan" Publishing, 1223 pages (in Armenian).
- The Reader's Companion to World Literature** (2002). second edition, London, Signet classics, 805 p.

Vorts (Trial) (1881, May-June). Tbilisi (in Armenian).

Yeganyan, A. Zeytunyan, P. Antabyan (1965). Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Publishing, 1634 pages (in Armenian).

Zekiyani L. (1990). Venice and the Armenians, Venice, St. Lazarus, 151 pages (in Armenian).

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ՝ ՄԻՋՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՈՎ

ԱԵԼԻՏԱԿ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, ՆԱԻՐԱ ԽԱԶՄՏՐՅԱՆ, ՌՈՒԶԱՆ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ, ՄԱՐԻԱՆՆԱ ԱՄԻՐԱԴՅԱՆ

Հոդվածը կենտրոնանում է միջնադարյան երկու հայ հոգևորականների՝ Եվրոպայի հայտնի քրիստոնեական սրբավայրեր կատարած ճանապարհորդությունների վրա:

Առաջինը՝ Մարտիրոս Երզնկացին, ճանապարհորդել է Հռոմ, հանդիպել Հռոմի պապին, այցելել տարբեր եվրոպական երկրների գլխավոր վանքեր և գրի առել իր տպավորությունները:

Երկրորդը՝ Սիմեոն Լեհացին էր, որը Լեհաստանից ճանապարհորդել է Ստամբուլ, այնտեղից՝ Հռոմ և Վենետիկ, այցելել նաև Եգիպտոս և թողել տեսած երկրների և վայրերի մանրամասն նկարագրությունը:

Այսօր այս ճանապարհորդական գրառումներն ունեն եզակի պատմամշակութային արժեք: Դրանց ճանաչողական բնույթը արդիական է և հստակ պատկերացում է տալիս, թե ինչու են հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը աշխարհի իմացությունը և մշակույթների մերձեցումը ունեցել համընդհանուր արժեք: Նման ուղղությունները իրականում հիմք են հանդիսացել տարբեր ժողովուրդների մշակույթների ճանաչման և մերձեցման համար և նպաստել են տարբեր երկրների մշակութային առաջընթացին:

Այս համատեքստում կարող ենք հիշատակել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, որը ստեղծել է հելլենիզմի երևույթը, որը նպաստել է գեղանկարչության, քանդակագործության, ճարտարապետության, թատրոնի, գրականության և մշակույթի, ինչպես նաև այլ ոլորտների զարգացմանը աշխարհի տարբեր երկրներում:

Նույնը կարելի է ասել քրիստոնեական շրջանի արվեստի մասին, որի դրսևորումների մասին վերոնշյալ երկու հայ հոգևորականները արժեքավոր փաստեր են հաղորդում՝ կոչ անելով նրանց Եվրոպայից վերցնել այն ամենը, ինչը առաջադեմ է և նպաստում է մշակույթների երկխոսությանը:

Այս հոգևորականները որոշ առումով նաև քաջ և հետաքրքրասեր մարդիկ էին, նպատակի իսկական հետևորդներ, ովքեր, ինչպես իրենք են վկայում, հաղթահարել են բազմաթիվ դժվարություններ և հասել իրենց նպատակներին:

Բանալի բառեր՝ ճանապարհորդություն, քրիստոնեական սրբավայրեր, Հռոմ, Ասիա, Եվրոպա:

РЕЗЮМЕ

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПУТЕШЕСТВИЯ, ИМЕЮЩИЕ КРОСС-КУЛЬТУРНУЮ ЦЕННОСТЬ

**ԱՔԼԻՏԱ ԴՕԼՄԽԱՆՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԿԱՐԱՔԵՏՅԱՆ, ԱՏՈՏ ԳԱԼՏՅԱՆ, ՈՒՐԱ
ՃԱՇԱՏՐՅԱՆ, ՐՄԶԱՆ ԴՕԼՄԽԱՆՅԱՆ, ՄԱՐԻԱՆՆԱ ԱՄԻՐԱԳՅԱՆ**

Статья посвящена путешествиям двух армянских священнослужителей Средневековья к знаменитым христианским святыням Европы. Первый – Мартирос Эрзинкаци, посетил Рим, встретился с Папой Римским, посетил главные монастыри разных европейских стран и записал свои впечатления.

Второй – Симеон Лехацци, который проехал из Польши в Стамбул, оттуда в Рим и Венецию, а также посетил Египет и оставил подробное описание увиденных им стран и мест. Сегодня эти путевые заметки представляют уникальную историко-культурную ценность. Их познавательный характер актуален и даёт ясное представление о том, почему с древнейших времён и до наших дней познание мира и сближение культур имели общечеловеческое значение. Такие направления фактически стали основой для узнавания и сближения культур разных народов и способствовали культурному прогрессу разных стран. В этом контексте можно упомянуть Александра Македонского, создавшего феномен эллинизма, способствовавший развитию живописи, скульптуры, архитектуры, театра, литературы, культуры и других областей в разных странах мира.

То же самое можно сказать и об искусстве христианского периода, о проявлениях которого сообщают два вышеупомянутых армянских священнослужителя, призывая их перенимать у Европы всё прогрессивное и способствующее диалогу культур.

Эти священнослужители также были в определённом смысле смелыми и пытливыми людьми, истинными приверженцами цели, которые, как они сами свидетельствуют, преодолели множество трудностей и достигли своих целей.

Ключевые слова: путешествие, христианские святыни, Рим, Азия, Европа.

Հոդվածը ստացվել է՝ 14.05. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 20.05. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 25.07.2025

**ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՄՆ-Ի ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1991-2000 ԹԹ.**

ԱՐՄԻՆԵ ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ

Երևանի Պետական Համալսարան, ՀՀ, Երևան

Էլ. *huugit*՝ alaverdyanarmine16@mail.com

DOI: DOI: 10.24234/scientific.v2i49.217

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Խորհրդային Միության փլուզմամբ Հարավային Կովկասն ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական օրակարգ, փաստացիորեն, մուտք գործեց որպես նոր սյուրեկտ, որի հետ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները նախկինում աշխատելու փորձառություն չունեին. չկային հստակ պատկերացումներ հարավկովկասյան պետությունների, նրանց կառավարման համակարգերի, գործող իշխանությունների ու քաղաքական ակնկալիքների վերաբերյալ. ԽՍՀՄ գոյության 70 տարիների ընթացքում պաշտոնական Վաշինգտոնի հիմնական թիրախը Մոսկվան էր, իսկ խորհրդային մյուս երկրների ու տարածաշրջանների նկատմամբ որդեգրած մոտեցումներն ու դիրքորոշումներն ուղղակիորեն պայմանավորվում էին Մոսկվա-Վաշինգտոն հարաբերություններով:

Մույն հոդվածում ներկայացվում է հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի տարածաշրջանային քաղաքականության ձևավորման հիմնական ուղղություններն ու թիրախները՝ իրավապայմանագրային հիմքերի երաշխավորման և նորանկախ երկրների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման համատեքստում: Հետազոտության շրջանակում օգտագործվել է պատմական, համեմատական ու վերլուծական մեթոդների համադրությունը, իրականացվել է մի շարք փաստաթղթերի՝ այդ թվում երկկողմ համաձայնագրերի ու պայմանագրերի կոնտենտ վերլուծություն:

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել հետխորհրդային ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ի և հարավկովկասյան երեք երկրների միջև հարաբերությունների հաստատման և պաշտոնական Վաշինգտոնի տարածաշրջանային քաղաքականության ձևավորման համար հիմք հանդիսացող գործոնների ամբողջական համատեքստը՝ համահունչ ամերիկյան արտաքին քաղաքական մոտեցումներին ու դիրքորոշումներին:

Զեռքբերումներ. Հավատարիմ մնալով Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ձևավորված արտաքին քաղաքական օրակարգին՝ պաշտոնական Վաշինգտոնը

հարավկովկասյան երեք երկրների հետ հարաբերություններ հաստատելու ճանապարհին հանդես եկավ համանման մոտեցումներով ու սկզբունքներով. ինչպես նորանկախ մյուս տարածաշրջանների և երկրների դեպքում, Հարավային Կովկասում ևս ԱՄՆ-ի հիմնական ջանքերն ուղղվեցին անվտանգային երաշխիքների ամրապնդմանը, ժողովրդավարական արժեքների տարածմանն ու շուկայական տնտեսությունների խթանմանը: Պաշտոնական Վաշինգտոնի որդեգրած համագործակցային մոդելը միաժամանակ արձագանքում էր տարածաշրջանի նորանկախ պետությունների հիմնարար խնդիրներին և արտացոլում ԱՄՆ-ի երկարաժամկետ ներգրավվածության տեսլականը՝ կառուցված իրավապայմանագրային հիմքերի, համաչափ մոտեցումների և փոխվստահության ձևավորման վրա:

Բանալի բառեր՝ Հարավային Կովկաս, տարածաշրջանային քաղաքականություն, Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Խորհրդային Միություն, նորանկախ երկրներ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, երբ պաշտոնական Վաշինգտոնի արտաքին քաղաքական օրակարգը, հիմնականում ձևավորվում էր անվտանգային սպառնալիքների չեզոքացման, ժողովրդավարության հաստատմանն ու տնտեսական շահերի առաջնորդմանն առնչվող հարցերի միջակայքում, ԱՄՆ-ն որդեգրել էր նախկին միութենական երկրների ինքնիշխանությանն ու անկախությանը, հետխորհրդային տարածաշրջաններում ժողովրդավարական արժեքների տարածմանը, ինչպես նաև շուկայական տնտեսությունների խթանմանն աջակցելու սկզբունքը: Սակայն, թե՛ նախագահ Ջորջ Հ. Վ. Բուշի, թե՛ Բիլ Բլինթոնի վարչակազմերը, ազգային շահերի և առաջնային հետաքրքրությունների առերևույթ բացակայության պայմաններում, հետխորհրդային տարածաշրջանների՝ այդ թվում Հարավային Կովկասի նկատմամբ տարբերակված դիրքորոշում չունեին. ամերիկյան պատկերացումները նախկին ԽՍՀՄ երկրների, նրանց կարողությունների ու հնարավորությունների, քաղաքական կողմնորոշումների ու ակնկալիքների վերաբերյալ դեռևս գտնվում էին սաղմնային փուլում:

Այնուամենայնիվ, ակնհայտ էր, որ պաշտոնական Վաշինգտոնը պետք է համապատասխան աշխատանքներ մեկնարկեր նորահռչակ պետությունների հետ հարաբերությունների հաստատման համար, քանի որ վերջիններս այլևս միջազգային հարաբերությունների համակարգի լիիրավ անդամներ էին: Ուստի, անհրաժեշտ էր ստեղծել ամուր և կայուն հիմքեր երկկողմ և բազմակողմ կապերի հետագա զարգացման ու ընդլայնման համար՝ առաջին հերթին ապահովելով հետխորհրդային ժամանակաշրջանում ամերիկյան արտաքին քաղաքական, անվտանգային ու տնտեսական շահերին ու հետաքրքրություններին համապատասխան բարենպաստ միջավայր ու պայմաններ:

ԱՄՆ-ի ընկալումները Հարավային Կովկասի և հարավկովկասյան պետությունների վերաբերյալ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունները, կապերն ու առնչությունները և դրանց շուրջ զարգացումները մշտապես միջազգային հարաբերությունների գիտահետազոտական հանրույթի ուշադրության առանցքում են: Չնայած ԱՄՆ-ն տարածքով և բնակչության թվով զիջում է մի շարք պետությունների, այնուամենայնիվ, այս երկիրը միջազգային հարաբերությունների համակարգի այն յուրօրինակ այուբեկտներից է, որը գործում է ինչպես աշխարհագրական, այնպես էլ մարդկային և ֆինանսատնտեսական ահռելի ռեսուրսային պաշարի հովանու ներքո, ուստի զարմանալի չէ, որ ամերիկյան արտաքին քաղաքականության մշակողները Սպիտակ տան ներկայացուցիչներին միջազգային ասպարեզում հաճախ են դիտարկում «թելադրողի» և «հարցեր լուծողի» դիրքերում: Այսօրինակ թեզերն արածարծվում ու առաջ են մղվում բազմաթիվ գիտական աղբյուրներում ու աշխատություններում. վերոնշյալ մտքերն ամփոփ կերպով շարադրված են նաև Ֆրեյզեր Քեմերոնի «ԱՄՆ արտաքին քաղաքականությունը Սառը պատերազմի ավարտից հետո» աշխատությունում, որտեղ հեղինակը ԱՄՆ-ի մասին գրում է՝ «ԱՄՆ-ն իր յուրահատուկ դիրք է զբաղեցնում համաշխարհային գործերում: Պատմության ընթացքում երբեք որևէ երկիր այսքան մեծապես չի գերակշռել միջազգային դաշտում, ինչպես դա անում է ԱՄՆ-ն այսօր: Անկախ ցուցանիշից՝ ռազմական հզորություն, տնտեսական ուժ, քաղաքական ազդեցություն, տեխնոլոգիական առաջատարություն, թե մշակութային մոդել, ԱՄՆ-ն հանդես է գալիս իր ուրույն դիրքերից (Cameron, 2005, p. 15): Անշուշտ, պաշտոնական Վաշինգտոնը միջազգային ասպարեզում և համաշխարհային գործընթացներում ունի իր առանձնահատուկ տեղը, ինչպես տարաբնույթ իրադարձություններին անմիջականորեն մասնակցություն, այնպես անուղղակի ներգրավածություն ունենալու համատեքստում, և այս հանգամանքը պայամանավորում է ժամանակ առ ժամանակ արտաքին քաղաքական օրակարգում փոփոխություններ անելու, նոր հարաբերություններ ու համագործակցային կապեր հաստատելու անհրաժեշտությունը, այնպես, ինչպես դա տեղի ունեցավ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո:

1993 թվականի հունվարի 1-ին ընդունված ԱՄՆ ազգային անվտանգության նոր ռազմավարությունը եկավ ներկայացնելու «նոր աշխարհում» պաշտոնական Վաշինգտոնի համար ստեղծված հնարավորությունների, ի հայտ եկած խնդիրների ու մարտահրավերների, առաջիկա անելիքների ու նախաձեռնությունների հիմնական

շրջանակը՝ խոսելով պետության ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շահերի ու հետաքրքրությունների տեսանկյունից: Ինչ վերաբերում է նախկին ԽՍՀՄ երկրներին, ապա փաստաթղթի ուսումնասիրության արդյունքում պարզ է դառնում, որ ԱՄՆ-ն վերջիններիս հետ համագործակցությունը պատկերացնում էր հետևյալ մի քանի ուղղություններով՝

- ժողովրդավարության տարածում և քաղաքական համակարգի բարեփոխումներ,
- շուկայական տնտեսությունների ձևավորում,
- անվտանգային երաշխիքներ և հակահարեկչական պայքար (National Security Strategy of the United States, 1993):

Անխոս, թե՛ այս, թե՛ մի շարք այլ կետերում ԽՍՀՄ երկրները պաշտոնական Վաշինգտոնի կողմից դիտարկվում էին որպես մեկ միասնական օբյեկտ: Սակայն, հարկ է նշել, որ եթե փաստաթղթերի մակարդակում Սպիտակ տանը հաջողվում էր այս (նույնական) մոտեցումը կիրառել, ապա հարաբերությունների հաստատման ու ձևավորման փուլերում ԱՄՆ-ն «ստիպված» էր տարաբնույթ մեթոդներ ու գործիքակազմեր մշակել, քանի որ նորանկախ երկրները տարբերվում էին ինչպես իրենց արտաքին ու ներքին խնդիրներով, այնպես էլ հնարավորություններով ու կարողություններով. այս համատեքստում Հարավային Կովկասը ևս բացառություն չէր՝ թե՛ Հայաստանը, թե՛ Վրաստանը և թե՛ Ադրբեջանը ԱՄՆ-ի հետ անցել են հարաբերությունների ձևավորման ու զարգացման ուրույն ճանապահով. ինչպես գրում է պատմաբան Ջեյմս Նիքսին «Հարավային Կովկաս. դրամա երեք փուլերով» աշխատությունում «...Երեք երկրներն զգալիորեն տարբերվում են՝ թե՛ ներքին իրավիճակով, թե՛ աշխարհաքաղաքական ուղղվածությամբ: Նրանք հին են՝ որպես ժողովուրդներ, բայց նոր՝ որպես ինքնակառավարվող պետություններ, և Խորհրդային Միության փլուզումից ու 1991 թվականին անկախություն ձեռք բերելուց հետո յուրաքանչյուրն ընտրել է իր առանձին ուղին» (Nixey, 2010, p. 125): Այսպիսով, երեք տարբեր պետություններ, հարաբերությունների ու շահերի երեք տարբեր շրջանակներ, որտեղ առանքայինն անշուշտ յուրաքանչյուր կողմի համար հարաբերությունների ու կապերի ձևավորման և դրանց հետագա զարգացման երկուստեք ընկալելի և շահավետ ճանապարհը գտնելն էր:

Ամերիկյան պատմության դոցենտ, գիտնական Ջուլիեն Չարիֆյանն իր «ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը 1990-ականներին և 2000-ականներին և Հարավային Կովկասի դեպքը (Հայաստան, Ադրբեջան, Վրաստան)» աշխատությունում, անդրադառնալով ԱՄՆ-Հարավային Կովկաս հարաբերություններին, ինչպես նաև ամերիկյան տարածաշրջանային քաղաքականությանը, հստակ նշում է, որ թեև ԱՄՆ-ի որոշ պաշտոնյաներ Հարավային Կովկասը ներկայացնում էին, որպես առանցքային տարածաշրջան, այն պաշտոնական Վաշինգտոնի առաջնահերթություններից չէր, և

այստեղ վերջինիս կենսական շահերը վտանգված չէին: Սակայն, ասվածը չի նշանակում, որ Հարավային Կովկասն ամենևին դեր չէր խաղում համաշխարհային քաղաքականության մեջ (Zarifian, 2021, p. 4): Նշյալ միտքը տրամաբանորեն վերահաստատվում է Օրհան Գաֆարլիի, Արևիկ Անապիոյանի, Խաթունա Չապիխաձեի, Մեհմեթ Փաթիի Օզթարսուի «Գլոբալ և միջազգային խաղացողների դերը Հարավային Կովկասում» վերտառությամբ հոդվածում, որտեղ հեղինակները, առաջնորդվելով նեոռեալիստական մոտեցմամբ, փաստում են, որ թեև հարավկովկասյան երկրներում պաշտոնական Վաշինգտոնը չուներ տեսանելի շահեր, այնուամենայնիվ, որպես երեք տերությունների՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի միջև գտնվող բուֆեռային գոտի, համաշխարհային շախմատային խաղատախտակի վրա տարածաշրջանն ԱՄՆ-ի համար հանդիսանում էր կարևոր խաղաքար (Gafarlı & Anapiosyan & Chapichadze & Öztarsu, 2016, p. 4) : Ուստի, որքան էլ որ Մայիտակ տան դեկավարների համար Հարավային Կովկասում հատուկ քաղաքականության մշակմանն առնչվող գործընթացներն առաջնային կարևորություն չունեին, այսուհանդերձ, հարավկովկասյան երկրների հետ հարաբերությունների հաստատումն ու տարածաշրջանային ռազմավարության կիրարկումն այլընտրանք ունենալ չէին կարող:

Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի ակտիվացումն ու տարածաշրջանային ռազմավարության մշակման և գործարկման մեկնարկը ընդունված է անմիջականորեն կապել 1990-ականների կեսերին Կասպից ծովի նավթային պաշարների հայտնաբերման հետ իրադարձություն, որը տարածաշրջանի վրա սևեռեց ոչ միայն պաշտոնական Վաշինգտոնի, այլ նաև միջազգային այլ դերակատարների ուշադրությունը: Այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ի հարավկովկասյան քաղաքականության վրա էներգետիկ գործոնի ունեցած ազդեցության մասին խոսելուց զատ, պետք է չմոռանալ նաև Հարավային Կովկասի աշխարհագրական դիրքի և ըստ այդմ ընձեռած աշխարհառազմավարական հնարավորությունների կարևորության մասին: Այս համատեքստում բավական է միայն նշել, որ Հարավային Կովկասը, տարածվելով Սև և Կասպից ծովերի միջև ու զբաղեցնելով կենտրոնական դիրք Եվրասիայում, անմիջականորեն սահմանակցում է Ռուսաստանի Դաշնությանը, Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը և Թուրքիային: Հարավային Կովկասի անմիջական հարևանը հյուսիսում Ռուսաստանն էր՝ երկիր, որի հետ պաշտոնական Վաշինգտոնի հարաբերությունները հետխորհրդային ժամանակաշրջանում շարունակում էին զարգանալ հակասությունների ու տարաձայնությունների խաչմերուկում՝ չնայած երկու պետությունները կապված էին միջուկային զենքի տարածմանը, սպառազինությունների համակարգերի քանակներին, բնութագրերին, վերահսկմանն ու այլ սահմանափակումներին վերաբերող մի շարք պայմանագրերով: Ռուսաստանը՝ որպես նախկին ԽՍՀՄ առաջնորդ, որը հետխորհրդային երկրների հետ կիսում էր

տասնամյակների պատմություն, ակնհայտ է, որ փորձելու էր, ամրապնդելով տարածաշրջանային դիրքերն ու ընդլայնելով համագործակցությունների շրջանակը՝ պահպանել խորհրդային ժամանակաշրջանի ազդեցության լծակները. այս համատեքստում, բնականաբար, Սպիտակ տան ներկայացուցիչների համար նորանկախ պետությունների հետ գործակցելը դառնում էր առավել խրթին և խոչընդոտներով լի գործընթաց՝ անհրաժեշտ էր ծանոթանալ նրանց ներքին և արտաքին խնդիրներին, բացահայտել ռազմաքաղաքական ու սոցիալտնտեսական կարիքները, վեր հանել քաղաքական նախասիրություններն ու ակնկալիքները՝ փորձելով ձեռք բերել վստահություն՝ ստեղծելով ամուր և փոխշահավետ կապեր: Տարածաշրջանի հարավում Թուրքիան էր՝ ՆԱՏՕ-ի դաշնակիցն ու Մերձավոր Արևելքի առանցքային խաղացողներից մեկը, որը պաշտոնական Վաշինգտոնի համար ձեռք էր բերում առաջնային նշանակության գործընկերոջ դեր՝ հատկապես իսլամական աշխարհի հետ հարաբերությունների ձևավորման գործընթացում: ԱՄՆ-ի կողմից Թուրքիան կարևորվում էր նաև Իրան-Թուրքիա ընդհանուր սահմանի առկայությամբ՝ պայմանավորված Իրանի հետ ունեցած վատթար հարաբերություններով: Բացի այս, պետք է չմոռանալ նաև Թուրքիայի էներգետիկ «կամուրջ» դառանալու հավակնությունների մասին, ինչը ենթադրում էր, որ այն պետք է հանդիսանար Կասպից ծովի, Մերձավոր Արևելքի և Կենտրոնական Ասիայի նավթի և բնական գազի պաշարները կապող օղակ՝ ստեղծելով նպաստավոր պայմաններ էներգետիկ ոլորտում Անկարա-Վաշինգտոն փոխշահավետ համագործակցության համար:

Այսպիսով, ԻՍՀՄ փլուզումից հետո ԱՄՆ-ի քաղաքական ընկալումներում Հարավային Կովկասը դիտարկվում էր որպես հետխորհրդային տարածքի բաղկացուցիչ մաս՝ առանց էական տարանջատումների: Սակայն տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական դիրքը, հարևան տերությունների՝ ՌԴ-ի, Թուրքիայի ու Իրանի առկայությունը, ինչպես նաև մի շարք այլ գործոններ հանգեցնում էին նրան, որ պաշտոնական Վաշինգտոնն այստեղ սկսի ձևավորել առավել դիտարկելի, նպատակային ու շահերի վրա հիմնված քաղաքականություն: Այնուամենայնիվ, ինչպես 1990-ականների ազգային անվտանգության ռազմավարությունները, այնպես էլ գործնական մոտեցումները վկայում են, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո՝ սկզբնական շրջանում, ԱՄՆ-ի համար երեք երկրների հետ հարաբերությունների հիմքում դրված էին գրեթե նույնական նպատակներ՝ ժողովրդավարության տարածում, անվտանգային սպառնալիքների նվազեցում, տնտեսության ազատականացում՝ այնպես, ինչպես նախկին ԻՍՀՄ մյուս տարածաշրջանների ու պետությունների դեպքում:

Անվտանգային գործոնի ազդեցությունը ԱՄՆ-Հարավային Կովկաս հարաբերությունների վրա

Խորհրդային Միության փլուզումը, միջազգային հարաբերությունների համակարգում քաղաքական արմատական փոփոխությունների հանգեցնելուց զատ, էական ազդեցություն ունեցավ նաև գլոբալ անվտանգային համակարգի վրա՝ զանգվածային ոչնչացման զենքեր, անդրազգային հանցագործություններ, պաշտպանական կարողությունների և ինստիտուտների բացակայություն, խնդիրներ որոնցից անմասն չէր կարող մնալ որևէ պետություն կամ տարածաշրջան: Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում պաշտոնական Վաշինգտոնի համար նշյալ սպառնալիքների հնարավոր հետևանքներն ու վտանգները ավելի քան կանխատեսելի էին, ուստի զարմանալի չէ, որ նորանկախ երկրների հետ հարաբերությունների ձևավորման սկզբնական փուլերում արդեն իսկ ԱՄՆ-ն հակված էր աջակցելու վերջիններիս անվտանգային-պաշտպանական կարողությունների ու ռեսուրսների զարգացմանը:

Վաշինգտոնում դեռ ԽՍՀՄ փլուզումից առաջ լիարժեք գիտակցում էին ապագա աշխարհաքաղաքական զարգացումներից բխող մարտահրավերների խորությունը և դրանց հնարավոր ազդեցությունները միջազգային անվտանգային համակարգի վրա: Այդ իսկ պատճառով ԱՄՆ-ը նախաձեռնել էր մի շարք քաղաքական և դիվանագիտական քայլեր՝ նպատակ ունենալով կանխել զանգվածային ոչնչացման զենքի տարածումը, ռազմական էսկալացիան և անկայունության խորացումը՝ ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ գլոբալ մակարդակներում:

Հարկ է նշել, որ դեռևս 1991 թվականի հուլիսի 31-ին Մոսկվայում ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Հ. Վ. Բուշը և ԽՍՀՄ նախագահ Միխայիլ Գորբաչովը ստորագրել էին «Ռազմավարական սպառազինությունների կրճատման մասին» պայմանագիրը (Strategic Arms Reduction Treaty, START I), որով կողմերը պարտավորվել էին սահմանափակել տեղակայված ռազմավարական մարտագլխիկների թիվը մինչև 6000, իսկ կրող միջոցների՝ միջմայրցամաքային հրթիռների և ռմբակոծիչների քանակը՝ մինչև 1600 (Powaski, 2019, p. 42): Այս գործընթացի տրամաբանական շարունակությունը դարձավ 1993 թվականի հունվարի 3-ին Ջորջ Հ. Վ. Բուշի և Բորիս Ելցինի միջև ստորագրված START II պայմանագիրը, որն ավելի խորը և ընդգրկուն ձևով վերահաստատեց առաջին համաձայնագրի նպատակները: ԱՄՆ Սենատը վավերացրեց այն 1996 թվականին, իսկ Ռուսաստանի Պետդոման և Դաշնային խորհուրդը՝ 2000 թվականին (Nuclear Threat Initiative, n.d.): Կարևոր է ընդգծել, որ START II-ի նպատակը ոչ թե START I-ի փոխարինումն էր, այլ դրա ամրապնդումը և ռազմավարական զենքերի վերահսկման համակարգի կատարելագործումը:

ԱՄՆ-ի նման նախաձեռնությունները նպատակ ունեին ամրապնդել գլոբալ անվտանգությունը, սակայն դրանց արդյունավետությունն անխուսափելիորեն կախված էր նաև նորանկախ պետությունների ներսում անվտանգային ենթակառուցվածքների

գարգացման մակարդակից: Հարավային Կովկասի երկրները, ինչպես մյուս նախկին խորհրդային հանրապետությունները, անկախացումից հետո հայտնվել էին բարդ քաղաքական, տնտեսական և ինստիտուցիոնալ անցման փուլում: Դրանց պետական կառավարման համակարգերն ու պաշտպանական կարողությունները դեռևս ձևավորման փուլում էին՝ դարձնելով տարածաշրջանը առավել խոցելի ներքին անկայունության, տարածաշրջանային հակամարտությունների և արտաքին միջամտությունների նկատմամբ:

Այս համատեքստում ԱՄՆ-ն, գնահատելով Հարավային Կովկասում առկա մարտահրավերների լրջությունը, հակված էր աջակցել հարավկովկասյան երկրների անվտանգային կարողությունների ձևավորմանը և ամրապնդմանը, որը ոչ միայն ուղղված էր հակազդելու ռազմական սպառնալիքներին, այլ, անշուշտ, նպատակ ուներ նաև ինտեգրել տարածաշրջանը արևմտյան անվտանգային համակարգին:

Երբ 1991 թվականի դեկտեմբերի 25-ին ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Հ. Վ. Բուշը հայտարարեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը ճանաչելու իր որոշման մասին, կողմերի միջև մեկնարկեց հարաբերությունների ձևավորման գործընթացը, իսկ 1992 թվականի հունվարի 9-ին հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ: Այդ օրվանից մինչ օրս Հայաստանն ու ԱՄՆ-ն շարունակում են մեկտեղել ջանքերն ու ռեսուրսները՝ աշխատելով ժողովրդավարական ինստիտուտների ամրապնդման, կայուն և ներառական տնտեսության ձևավորման, տարածաշրջանում խաղաղության հաստատման և, իհարկե, անվտանգային սպառնալիքների չեզոքացման ուղղություններով:

Թեև ժամանակի ընթացքում անվտանգային սպառնալիքների բնույթը և ծավալները ենթարկվել են փոփոխությունների, այնուամենայնիվ, անվտանգային կայունության ապահովման հարցը մշտապես պահպանել է իր օրակարգային կարևորությունը հայ-ամերիկյան հարաբերություններում: ԱՄՆ-ը կառավարությունը մշտապես աջակցություն է տրամադրել հարավկովկասյան երկրներին՝ այդ թվում Հայաստանին, զենքի չտարածման, արտահանման վերահսկողության, սահմանային, հակասահաբեկչական և մի շարք այլ անվտանգային հարցերի լուծման նպատակով: Կարևոր է նշել, որ այս գործողություններն իրենց իրավական ամրագրումն են ստացել պետական և միջպետական մի շարք փաստաթղթերում: Այս համատեքստում հատկապես հիշատկման է արժանի 2000 թվականի հոկտեմբերին ստորագրված «Անվտանգության աջակցության մասին» օրենքը, որն ԱՄՆ-ի կառավարությանը թույլ էր տալիս ընդլայնված աջակցություն ցուցաբերել հարավկովկասյան երկրներին՝ սահմանելով համագործակցության և փոխգործակցության հստակ ուղղություններ և շրջանակ (Nichol & Kim, 2001, p. 16):

Անվտանգային հարցերի շուրջ համագործակցությունն էլ ավելի սերտացնելու և ընդլայնելու նպատակն էր հետապնդում կողմերի միջև 2000 թվականի հուլիսի 24-ին

ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարության միջև զանգվածային ոչնչացման զենքի տարածմանը հակազդելու բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագիրը: Համաձայն սույն փաստաթղթի՝ կողմերի ջանքերը ուղղվելու էին միջուկային զենքի, ինչպես նաև այդպիսի զենքի հետ առնչվող նյութերի, տեխնոլոգիաների տարածման հակազդմանը, միջուկային, կենսաբանական և քիմիական զենքերի և դրանց վերաբերյալ նյութերի չարտոնված փոխանցման ու տարանցման կանխմանը: Ուշադրության է արժանի համաձայնագրի հոդված 1-ը, որտեղ հստակ նշվում է՝ «...ԱՄՆ-ի կառավարությունը ՀՀ կառավարությանը, վերջինիս հայտերի հիման վրա» մշտական կամ ժամանակավոր օգտագործման համար կտրամադրի սարքավորումներ, նյութեր, տեխնոլոգիաներ, ինչպես նաև կմատուցի համապատասխան ծառայություններ և կիրականցնի անձնակազմի համապատասխան ուսուցում» (U.S. Department of State, 2002): Այսպիսով ԱՄՆ կառավարությունն իր պատրաստակամություն էր հայտնում աջակցելու ՀՀ կառավարությանը՝ նպաստելով անվտանգության ոլորտում պետության կարողությունների զարգացմանն ու մարդկային կապիտալի առաջխաղացմանը:

Հայ-ամերիկյան հարաբերությունների և հատկապես անվտանգային հարցերի շուրջ համագործակցության մասին խոսելիս արդարացիորեն անհրաժեշտություն է առաջանում նաև հիշատակել Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) հետ Հայաստանի Հանրապետության ունեցած հարաբերությունների մասին՝ հաշվի առնելով, որ ԱՄՆ-ն հանդիսանում է այս կառույցի հիմնադիր անդամ և պաշտոնական Վաշինգտոնի կողմից իրականացվող բազմաթիվ միջոցառումներ ու ծրագրեր իրականացվել ու շարունակում են իրականացվել Կառույցի ակտիվ ներգրավմամբ՝ որպես արևմտյան անվտանգային համակարգի անկյունաքարային մաս:

ՆԱՏՕ-ի հետ Հայաստանի հարաբերությունների հիմքերը դրվել են դեռևս 1992 թվականին, երբ Հայաստանը դարձավ Հյուսիսատլանտյան համագործակցության խորհրդի (NACC) անդամ, սակայն այս կապերն առավել սերտ և առարկայական դարձան, երբ 1994 թվականին երկիրը միացավ ՆԱՏՕ-ի Գործընկերություն հանուն ծաղաղության ծրագրին, որը ենթադրում էր համագործակցություն տարբեր ձևաչափերով՝ բազմակողմ գործողություններ՝ հումանիտար օգնություն, խաղաղապահ առաքելություն, ճգնաժամային կառավարում, փոխգործակցության բարելավում, ինչպես նաև խորհրդակցություններ ՆԱՏՕ-ի հետ՝ անվտանգային սպառնալիքների դեպքում: Հարկ է նշել, որ ծրագիրը ԱՄՆ-ի ակտիվ նախաձեռնողականության արդյունքն էր և Հայաստանից զատ ներառում էր ևս 26 պետության (U.S. Department of State, 2001): ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերություններում կարևոր էր նաև 1993 թվականին Հայաստանի ներգրավվումը ՆԱՏՕ-ի Գիտություն հանուն խաղաղության և անվտանգության ծրագրին (Science for

Peace and Security (SPS) Programme), սույն փաստաթղթի շրջանակում կողմերի միջև համագործակցության առաջնային ուղղությունները ներառում են՝

- պաշտպանություն քիմիական, կենսաբանական, ճառագայթային և միջուկային (CBRN) նյութերից,
- անվտանգային ոլորտի առաջադեմ տեխնոլոգիաներ,
- ահաբեկչության դեմ պայքար և
- միջավայրային անվտանգություն (North Atlantic Treaty Organization, 2024):

Այսպիսով, հետխորհրդային ժամանակաշրջանում հայ-ամերիկյան անվտանգային համագործակցությունը ձևավորվեց որպես կարողությունների զարգացման և սպառնալիքներին համատեղ հակազդելու միջոց՝ տեսանելիորեն զուգակցվելով նաև Հյուսիսատլանտյան դաշինքի հետ հարաբերությունների սերտացմամբ՝ որպես ավելի լայն արևմտյան անվտանգության համակարգի բաղադրիչ:

Անցում կատարելով անվտանգային ոլորտում ԱՄՆ-Վրաստան համագործակցությանը՝ պետք է առաջին հերթին հստակ ընդգծել, որ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում կողմերի հարաբերությունների ձևավորման ու զարգացման ընթացքը զուգորդվել է նորանկախ երկրի առջև ծառայած քաղաքական տարաբնույթ խնդիրների՝ այդ թվում Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի կոնֆլիկտների շարունակական առկայությամբ, որի արդյունքում պաշտոնական Վաշինգտոնի հետ կապերի սերտացումն ու ստացված աջակցությունն առանձնակի կարևորություն են ձեռք բերել պաշտոնական Թբիլիսի համար: Ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Վրաստանի դեպքում՝ ԱՄՆ-ն սկզբից և եթ լծվեց նորանկախ երկրի անվտանգային-պաշտպանական կարողությունների ու ռեսուրսների ընդլայնման ու ամրապնդմանը, ինչն անշուշտ միտված էր կայուն խաղաղության և անվտանգության ապահովմանը:

1997 թվականի հուլիսի 17-ին Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի և Վրաստանի կառավարությունների միջև ստորագրվեց «Չանգվածային ոչնչացման զենքերի տարածման կանխարգելման ոլորտում համագործակցության և պաշտպանության ու ռազմական հարաբերությունների խթանման մասին» համաձայնագիրը, որով կողմերը պայմանավորվում էին՝

- կանխել Վրաստանից զանգվածային ոչնչացման զենքերի և այդ զենքերի հետ կապված տեխնոլոգիաների, նյութերի տարածումը,
- կանխել միջուկային, կենսաբանական կամ քիմիական զենքի և հարակից նյութերի չարտոնված տեղափոխումն ու փոխադրումը Վրաստանից,
- նպաստել կողմերի միջև պաշտպանական և ռազմական շփումներին ու համագործակցային գործողությունների իրականացմանը:

Մույն փաստաթուղթն իրավական երաշխիքներ էր ապահովում ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից Վրաստանի կառավարությանը տրամադրվող օգնության համար, որը ենթադրում էր համապատասխան սարքավորումների ու նյութերի տրամադրում կամ փոխառություն, աշխատակիցների տեսական և գործնական դասընթացների իրականացում, առանձին դեպքերում փորձագիտական աջակցություն, (U.S. Department of State, 1997): Փաստացիորեն ԱՄՆ-ն և Վրաստանը հայտնում էին իրենց հանձնառությունն ինչպես պաշտպանական և ռազմական շփումների խորացման, այնպես էլ զսպող, կանրագելիչ միջոցառումների իրականացման համատեքստում՝ հանգամանք, որը որպես նորանկախ պետություն՝ Վրաստանի կառավարությանը տալիս էր հավելյալ գործիքներ անվտանգային երաշխիքների ամրապնդման ու զսպման մեխանիզմների լավարկման համար:

Անվտանգություն, կայուն խաղաղություն, աջակցություն և մի շարք այլ կարևոր հարցեր, որոնք ներառված էին Վրաստանի և ՆԱՏՕ-ի ընդհանուր օրակարգում, այստեղ, անշուշտ, հատկանշական է պաշտոնական Վաշինգտոնի դերը՝ ինչպես կողմերի միջև համագործակցային կապերի հաստատման, այնպես էլ դրանց զարգացման խրախուսման համատեքստում: Ինչպես նշվում է կառույցի պաշտոնական կայքէջում՝ Վրաստանը ՆԱՏՕ-ի ամենամոտ գործընկերներից է: 1994 թվականին Վրաստանը միացավ ՆԱՏՕ-ի Խաղաղություն հանուն գործընկերության ծրագրին, որ շրջանակում, ի թիվս մի շարք այլ պետությունների, սկսեց համագործակցել Դաշինիքի հետ թե՛ հումանիտար, թե՛ ճգնաժամերի կառավարման և թե՛ սպառնալիքների չեզոքացման ու նվազեցման հարցերի շուրջ: Նույն թվականին երկիրը միացավ նաև ՆԱՏՕ-ի «Գիտություն հանուն խաղաղության ու անվտանգության ծրագրին», որը սահմանում էր կողմերի միջև համագործակցության բազմաթիվ ուղղություններ, որոնց շարքում առաջնային էին՝ բնապահպանական և էներգետիկ անվտանգությունը, ահաբեկչության դեմ պայքարը, նորարարական տեխնոլոգիաները (NATO, 2024):

Այսպիսով, հետխորհրդային շրջանում Վրաստանի և ԱՄՆ-ի միջև ձևավորված անվտանգային համագործակցությունը ոչ միայն ուղղված էր երկրի ներքին կայունության ամրապնդմանը և ռազմական կարողությունների զարգացմանը, այլև ծառայեց որպես հիմք՝ Վրաստանի՝ եվրատլանտյան կառույցների, հատկապես ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերությունների սերտացման համար: Կարելի է ասել որ այս փոխհարաբերություններում ԱՄՆ-ն հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես անվտանգային ոլորտում հիմնական աջակից, այլ նաև որպես քաղաքական առանցքային գործընկեր, որը տեսանելի ջանքեր էր գործադրում Վրաստանի անվտանգային համակարգի վերակառուցման համար:

Անցում կատարելով անվտանգային հարցերի շուրջ ԱՄՆ-ի և Ադրբեջանի միջև ձևավորված համագործակցությանը՝ կրկին պետք է անդրադարձ կատարենք ՆԱՏՕ-ի դերակատարմանը: 1994 թվականին Ադրբեջանը, հարավկովկասյան մյուս երկրների պես, միացավ ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրին, որի արդյունքում պաշտոնական Բաքուն կարողացավ առավել մեծ ակտիվություն ցուցաբերել Եվրոատլանտյան անվտանգությանն ուղղված գործընթացներին՝ աջակցելով ՆԱՏՕ-ի գլխավորած խաղաղության աջակցության գործողություններին (NATO, 2024): Շարունակելով ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության ընդլայնումը՝ 1997 թվականին Ադրբեջանը միացավ PfP պլանավորման և վերանայման գործընթացին (PfP Planning and Review Process (PARP)): Այս մեխանիզմի նպատակն էր աջակցել և ուղղորդել գործընկերակներին անվտանգության, պաշտպանության և ռազմական փոխակերպման ու արդիականացման ջանքերում: Ադրբեջանի մասնակցությունը Ծրագրին ՆԱՏՕ-ին թույլ կտար աջակցել վերջինիս պաշտպանական հաստատությունների բարեփոխման ու անվտանգային հարցերով զբաղվող անձնակազմի կարողությունների զարգացման, միջազգային չափանիշների համապատասխան ստորաբաժանումների ձևավորման, միջազգային խաղաղության հաստատման գործողությունների մասնակցելու համար անհրաժեշտ ուժերի կազմավորման ու պատրաստման և մի շարք այլ առանցքային կարևորության գործընթացներում (NATO, 2024): Անվտանգային հարցերում ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցությունն, անշուշտ, էական նշանակություն պետք է ունենար Ադրբեջանի համար, քանի որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո գրեթե զրոյական կետից պետք է սկսվեին ռազմական և պաշտպանական մեխանիզմների մշակման, ինստիտուտների ներդրման, անձնակազմի հավաքագրման, կրթման ու վերակրթման գործընթացները:

Ինչ վերաբերում է պաշտոնական Բաքվի և պաշտոնական Վաշինգտոնի միջև անվտանգային-պաշտպանական ոլորտում ձևավորված ուղիղ համագործակցությանը, սպա այս համատեքստում հիշատակման է արժանի կողմերի միջև 1999 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Վաշինգտոնում ստորագրված «Չանգվածային ոչնչացման զենքերի տարածման դեմ պայքարի և պաշտպանության ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ» համաձայնագիրը: Փաստաթղթի հիմնական նպատակն էր ընդլայնել երկկողմ համագործակցությունը զանգվածային ոչնչացման զենքի տարածման կանխարգելման, անվտանգային երաշխիքների ամրապնդման ու պաշտպանական կարողությունների բարելավման ուղղություններով: Համաձայնագրում սահմանված հիմնական նպատակների ու համագործակցության ուղղությունների շրջանակում փաստացիորեն Ադրբեջանի կառավարության խնդրանքով (request) ԱՄՆ-ի կառավարությունը աջակցելու էր վերջինիս պաշտպանական կարողությունների ընդլայնմանը, կողմերի միջև համագործակցությունը ներառելու էր նաև հետախուզական տվյալների փոխանակում, համատեղ

գործողություններ և տեխնիկական աջակցություն հակազդելու զանգվածային ոչնչացման զենքերի տարածմանը (U.S. Department of State n.d.):

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի և Ադրբեջանի միջև անվտանգային համագործակցությունը սկզբունքորեն ձևավորվեց գործնական շահերի փոխհամաձայնության հիման վրա՝ ներառելով հատկապես զանգվածային ոչնչացման զենքերի տարածման կանխարգելումը, ռազմական կարողությունների ձևավորումն ու մասնագիտական ներուժի զարգացումը: ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցությունը հետխորհրդային շրջանում հնարավորություն էր տալու Ադրբեջանին ոչ միայն վերակազմավորել իր պաշտպանական ինստիտուտներն ու բարձրացնել ազգային անվտանգության մակարդակը, այլ նաև ինտեգրվել եվրատլանտյան անվտանգային օրակարգերին:

Փաստացիորեն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ԱՄՆ-ի անվտանգային համագործակցությունը Հարավային Կովկասի երեք երկրների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ, հետապնդում էր հստակ նպատակ՝ անվտանգային սպառնալիքների նվազեցում և դրանց դեմ հակազդում, պաշտպանական կարողությունների ընդլայնում և ամրապնդում՝ համահունչ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում ձևավորված բարդ աշխարհաքաղաքական իրավիճակին: ԱՄՆ-ի մոտեցումը բոլոր երեք երկրների դեպքում առանձնապես չէր տարբերվում՝ առանցքը մշտապես կայուն անվտանգության ու ամուր պաշտպանական միջոցների ապահովումն էր:

Տնտեսական կապերի հաստատումը՝ որպես ԱՄՆ-ի հարավկովկասյան քաղաքականության բաղադրիչ

Խորհրդային Միության փլուզման հետևանքով միջազգային հարաբերությունների համակարգում ծագած խնդիրներն ու մեկնարկած գործընթացները բազմաշերտ էին և բազմաբնույթ՝ ներառելով տարբեր ոլորտներ ու շրջանակներ: Նորանկախ պետություններից հսկայական ջանքեր էին պահանջվում հատկապես տնտեսական ինստիտուցիոնալ ճգնաժամերին դիմակայելու համար, քանի որ դրանք ուղեկցվում էին արդյունաբերությունների անկամբ և շուկայական կանոնակարգված համակարգերի բացակայությամբ պայմանավորված մաշտաբային խնդիրներով: Հարավային Կովկասի երկրները ևս բացառություն չէին. Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը, տարածաշրջանային կոնֆլիկտների և քաղաքական անորոշության պայմաններում, պետք է հստակ քայլեր ձեռնարկեին տնտեսությունների վերականգման, համագործակցային կապերի հաստատման և համապատասխան գործիքակազմերի ներդրման ուղղություններով: Եթե անվտանգության սպառնալիքների հաղթահարմանն ուղղված գործընթացները մեկնարկել էին դեռևս ԽՍՀՄ փլուզումից առաջ, ապա հետխորհրդային

ժամանակաշրջանում տնտեսական մարտահրավերների լուծման ճանապարհները դեռևս անորոշ էին: Այս համատեքստում պաշտոնական Վաշինգտոնը կենտրոնացավ տարածաշրջանում տնտեսությունների վերականգնման ու զարգացման վրա՝ այն դիտարկելով որպես կայունության և անվտանգության պահպանման կարևոր տարր: ԱՄՆ-ն Հարավային Կովկասում աջակցում էր շուկայական տնտեսությունների ձևավորմանը՝ նպատակ ունենալով խթանել ազատ առևտուրն ու ներդրումների աճը: Սա ուղղակիորեն օգնելու էր հարավկովկասյան երկրներին գերծ մնալ տնտեսական խոցելիությունից և գործել միջազգային պահանջներին ու չափորոշիչներին համապատասխան: Ուստի, հետխորհրդային ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ն և հարավկովկասյան երկրները լծվեցին առևտրատնտեսական կապերի հաստատման ու զարգացման համար իրավական հիմքերի և ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ներդրմանը:

Հայաստանի պարագայում այս մոտեցումն արձագանք գտավ 1992 թվականին ստորագրված մի շարք առանցքային համաձայնագրերով, որոնք դարձան ԱՄՆ-ի հետ տնտեսական հարաբերությունների հիմնասյուներ: Դրանցից առաջինը՝ «Հայաստանի Հանրապետության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև առևտրային հարաբերությունների մասին» համաձայնագիրն էր (1992 թ., ապրիլի 2), որը սահմանում էր ոչ խտրական ռեժիմի սկզբունքներ՝ ուղղված ապրանքների և ծառայությունների փոխանակման դյուրինացմանը, առևտրի ծավալների ավելացմանն ու շուկայական տնտեսության ինստիտուցիոնալացմանը (World Intellectual Property Organization, n.d.): 1992 թվականի սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանն ու ԱՄՆ-ն ստորագրեցին «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարության միջև ներդրումների փոխադարձ խրախուսման և պաշտպանության մասին» համաձայնագիրը, որը չնայած ուժի մեջ մտավ համեմատաբար ավելի ուշ՝ 1996 թվականի մարտի 29-ին, այնուամենայնիվ, մեծ դեր ունեցավ տնտեսական երկկողմ հարաբերությունների զարգացման գործընթացում՝ միտված լինելով կապիտալ ներդրումների խրախուսմանը, փոխադարձ պաշտպանությանն ու կողմերի աշխատավորության բարեկեցությանը: Առավել շատ հայտնի լինելով որպես «Ներդրումների երկկողմ պայմանագիր» (Bilateral Investment Treaty, BIT)՝ փաստաթուղթը սահմանում է նաև դրույթներ ներդրումային վեճերի լուծման համար (U.S. Department of State n.d.): Վերոնշյալ փաստաթղթերը տեսականորեն երաշխավորում էին բավարար հիմքեր կողմերի միջև տնտեսական համագործակցության հետագա ընդլայնման ու խորացման համար, ուստի պատահական չէր, որ պաշտոնական Վաշինգտոնը նույն ճանապարհով ընթացավ նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի դեպքում:

1992 թվականի հունիսի 27-ին Թբիլիսում Վրաստանի և ԱՄՆ-ի միջև ստորագրվեց տնտեսական համագործակցության շրջանում առաջին կարևոր փաստաթուղթը՝

«Ներդրումների խթանման մասին» պայմանագիրը, որով երկու երկրների կառավարությունները հաստատում էին իրենց ընդհանուր նպատակը աջակցելու Վրաստանում տնտեսական գործընթացներին: Փաստաթուղթը սահմանում էր մի շարք դրույթներ արտասահմանյան ներդրողների, վարկերի տրամադրման, վեճերի լուծման, օրենսդրական կարգավորումների և առևտրատնտեսական համագործակցությանն առնչվող մի շարք այլ կետերի վերաբերյալ (U.S. International Development Finance Organization, n.d.): Չնայած սույն փաստաթուղթն ուներ բավականին լայն ընդգրկում, այնուամենայնիվ, Վրաստան-ԱՄՆ առևտրատնտեսական համագործակցության մեջ անկյունաքարային է «Ներդրումների երկկողմ պայմանագրի» (BIT) դերը: Վրաստանը Հարավային Կովկասի երկրորդ պետությունն էր, որը 1994 թվականին ԱՄՆ-ի հետ ստորագրեց նշյալ փաստաթուղթը (U.S. Department of State, n.d.): Փաստաթուղթը ձևավորված էր այն տեսակետի հիման վրա, ըստ որի «բաց ներդրումային քաղաքականությունն է, որ նպաստում է տնտեսական աճին», ուստի զարմանալի չէր որ պայմանագրի առաջնային նպատակն էր աջակցել Վրաստանի տնտեսության զարգացմանը՝ ստեղծելով առավել բարենպաստ պայմաններ մասնավոր ներդրումների համար՝ այդպիսով խթանելով նաև Վրաստանում գործունեություն ծավալող ոչ պետական կառույցների ու մարմինների առաջխաղացմանը: Այնուամենայնիվ, կարևոր է ընդգծել, որ սա չէր ենթադրում, որ անպայմանորեն պետք է տեղի ունենար ամերիկյան մասնավոր ներդրումների հոսքերի աճ (U.S. Department of State, n.d.): Եթե փորձենք, ուսումնասիրելով փաստաթղթի բոլոր դրույթները, ամբողջացնել վերջինիս հիմնական առաքելությունը, ապա կարելի է տարանջատել երեք առաջնային կետեր՝

- արտասահմանյան ներդրումների պաշտպանություն,
- շուկայական տնտեսությունների ազգային քաղաքականությունների խրախուսում և աջակցում,
- միջազգային չափանիշների ու ստանդարտների համապատասխանեցում:

Մասնավորապես, դիտարկելով փաստաթուղթը Վրաստանի շահերի ու հետաքրքրությունների տեսանկյունից, անշուշտ պետք է ընդգծել վերջինիս կարևորությունը հատկապես շուկայական տնտեսությունների ձևավորմանն ուղղված ազգային քաղաքականությունների մշակման և դրանք միջազգային ընդունված ձևաչափերին ու ստանդարտներին մոտարկման դիտանկյունից, որտեղ խնդիրներն ու հարցերը առավել հեշտ լուծելի կարող էին դառնալ պաշտոնական Վաշինգտոնի անմիջական աջակցության ներքո:

1993 թվականի ապրիլին 12-ին ստորագրվեց «Միացյալ Նահանգների և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև առևտրային հարաբերությունների մասին» համաձայնագիրը, որի նպատակն էր խթանել երկու կառավարությունների միջև տնտեսական

համագործակցությանը, մաքսային և առևտրային հարցերի նյութինացմանը, վեճերի լուծման մեխանիզմների ներդրմանը, բիզնեսի և առևտրային գործընթացների համար հստակ, կանխատեսելի և համարժեք կանոնների մշակմանը (U.S. Department of State, n.d): Մույն համաձայնագիրն առաջին քայլն էր կողմերի միջև տնտեսական ոլորտում համագործակցության մեկնարկի համար: Իսկ արդեն 1997 թվականին կողմերի միջև ստորագրվեց «Ներդրումների երկկողմ պայմանագիրը» (BIT), որն ուժի մեջ մտավ 2001 թվականի օգոստոսի 2-ին (U.S. Department of State, n.d.): Ադրբեջանը Հարավային Կովկասի վերջին պետությունն էր, որի հետ ԱՄՆ-ն ստորագրեց նշյալ փաստաթուղթը՝ ամրապնդելով ներդրումային համագործակցության միասնական մոտեցումը: Այն իր բովանդակությամբ համահունչ էր նախկինում ԱՄՆ-ի կառավարության՝ Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների հետ ստորագրված նույնանուն փաստաթղթին և ներառում էր մանրամասն դրույթներ կապված ներդրողի՝ միջազգային արբիտրաժի միջոցով հյուրընկալող կառավարության հետ վեճերը լուծելու ընտրության ազատության, օտարերկրյա ներդրողների նկատմամբ արդարացի և բարենպաստ վերաբերմունքի, ներդրումների հետ կապված անվճար փոխանցումների, փոխհատուցումների հաշվարկման և մի շարք այլ կարևոր, հստակ կարգավորումներ ենթադրող գործընթացների վերաբերյալ (U.S. Department of State, n.d.):

Այսպիսով, Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հարավային Կովկասի երկրների համար տնտեսության ինստիտուցիոնալ վերականգնումը դարձավ կենսական նշանակության գործընթաց, որի համատեքստում ԱՄՆ-ի նման միջազգային խոշոր խաղացողի ներգրավվածությունն ու աջակցությունն ստացան բացառիկ կարևորություն: Այս համատեքստում վերոթվարկված փաստաթղթերը՝ առևտրային և ներդրումային համաձայնագրերը, հանդես եկան որպես ԱՄՆ-ի տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության հիմնական գործիքներ՝ ձևավորելով համագործակցության ինստիտուցիոնալ հիմքը և արտահայտելով կողմերի առաջնահերթությունները: Դրանց շնորհիվ հետխորհրդային շրջանը նշանավորվեց ԱՄՆ-Հարավային Կովկաս տնտեսական երկխոսության ամրապնդմամբ՝ հաստատելով երկարաժամկետ և կայուն փոխգործակցության հեռանկարը:

ԱՄՆ-ի դերը Հարավային Կովկասում նորանկախ երկրների կայացման գործընթացում

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանին, Վրաստանին և Ադրբեջանին Միացյալ Նահանգների կողմից տրամադրված աջակցությունը պետք է դիտարկել ոչ միայն երկկողմ հարաբերությունների, այլ նաև ԱՄՆ-ի տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում: Միացյալ Նահանգները, հանդես գալով որպես

ժողովրդավարական արժեքների տարածման և նորանկախ պետությունների կայացմանն աջակցող դերակատար, իր օգնությունն ուղղել է թե՛ մարդասիրական, թե՛ ինստիտուցիոնալ բնագավառներում՝ արձագանքելով ԽՍՀՄ փլուզմամբ պայմանավորված մարտահրավերներին:

Միացյալ Նահանգների ներգրավվածությունը Հարավային Կովկասում 1990-ականների սկզբից ձևավորվեց որպես ռազմավարական արձագանք այն քաղաքական և հումանիտար խնդիրներին, որոնց բախվում էին նորանկախ Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը: ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության շրջանակներում տարածաշրջանի երկրների աջակցությունը ձևավորվում էր մի քանի առանցքային ուղղությամբ՝ պետական ինստիտուտների կայացում, ժողովրդավարական արժեքների տարածում և, իհարկե, շուկանների ազատականացում: Անշուշտ, Հարավային Կովկասը միակ տարածաշրջանը չէր, որտեղ աջակցության տրամադրման գործընթացում ԱՄՆ-ն որդեգրել էր վերոնշյալ սկզբունքներն ու մոտցումները: Այս մասին է վկայում 1992 թվականին ԱՄՆ կոնգրեսի կողմից ընդունված «Ազատության Աջակցության Ակտ» օրենքը: Բազմաբովանդակ այս փաստաթուղթը ԱՄՆ-ի կառավարությանը թույլ էր տալիս աջակցել նորանկախ երկրներին ժողովրդավարության հաստատման, շուկայական տնտեսությունների ձևավորման, անվտանգային սպառնալիքների նվազեցման և մի շարք այլ առանքային կարևորության հարցերի լուծմանն ուղղված գործընթացներում (Congress.gov, n.d.): Մակայն, այս փաստաթուղթը ոչ միայն աջակցության տրամադրման, այլ նաև աջակցության տրամադրման արգելքի մասին էր. կետ, որն ուղղակիորեն կապված էր Ադրբեջանի նորանկախ Հանրապետության հետ: «Ազատության Աջակցության Ակտ»-ում, համաձայն սենատոր Ջոն Բերրիի հեղինակած 907 բանաձևի, ներառվեց հետևյալ բովանդակությունն ունեցող հատվածը՝ «Արգելում է ԱՄՆ-ի օգնությունը սույն ակտով (բացի վերնագիր V) կամ որևէ այլ ակտով Ադրբեջանի կառավարությանը, քանի դեռ նախագահը չի զեկուցել Կոնգրեսին, որ Ադրբեջանի կառավարությունը քայլեր է ձեռնարկում դադարեցնելու Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի դեմ բոլոր շրջափակումները և ուժի կիրառումը.» (Congress.gov, n.d.): Փաստացիորեն, ԱՄՆ-ի կառավարությանն արգելվեց Ադրբեջանին որևէ աջակցություն տրամադրել, քանի դեռ վերջինս քայլեր չէր ձեռնարկել Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի դեմ ուժի կիրառման դադարեցման և ապաշրջափակման ուղղությամբ, և ինչպես իր խոսքում նշել է ԱՄՆ-ում Ադրբեջանի առաջին դեսպան Հաֆիզ Փաշաևը «սա առաջին խոչընդոտն էր ԱՄՆ-Ադրբեջան երկկողմ հարաբերությունների ճանապարհին» (Baban & Shiriyev, 2010, p. 95): Հարավային Կովկասի երկրներից Ադրբեջանը դարձավ միակ պետությունը, որը դուրս մնաց աջակցության այս հսկայածավալ ծրագրից, ինչն անշուշտ կենսական նշանակություն կարող էր ունենալ պետականաշինության ճանապարհը մեկնարկած յուրաքանչյուր նորահռչակ երկրի

համար: Այնուամենայնիվ, հետագայում թե՛ Ադրբեջանը, թե՛ ԱՄՆ-ն համատեղ ջանքեր գործադրեցին հատկապես էներգետիկ համագործակցության ձևավորման և ընդլայնման համար: Այդ քայլերն ամրապնդեցին Միացյալ Նահանգների՝ որպես ազդեցիկ ռազմավարական գործընկեր հանդես գալու դիրքերը:

Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի օգնության ռազմավարական տարրերը ներառում էին նաև մասնավոր սեկտորի և քաղաքացիական հասարակության դերակատարության բարձրացմանը միտված ծրագրեր, որոնք նպատակ ունեին ամրապնդել ներքին կայունությունն ու նվազեցնել անցումային շրջանի սոցիալական ռիսկերը: Այստեղ արդարացիորեն անհրաժեշտություն է առաջանում հիշատակել ԱՄՆ-ի Խաղաղության Կորպուսի ծրագրի մասին, որն իր կարևոր դերն է ունեցել հատկապես Հայաստանի և Վրաստանի համար՝ օգնելով նորանկախ երկրներին զարգացնել քաղաքացիական հասարակության հմտություններն ու կարողությունները՝ խթանելով ժողովրդավարական արժեքների ամրապնդմանն ու տարածմանը (Peace Corps, n.d.): Խաղաղության կորպուսի պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ առաջին կամավորները Հայաստան են ժամանել 1992 թվականի ձմռանը: Այդ ժամանակներից ի վեր վերջիններիս նպատակն է հանդիսացել նպաստել խաղաղության և բարեկամության հաստատմանը Հայաստանում՝ աջակցելով երիտասարդության զարգացմանը, կրթության, շրջակա միջավայրի, համայնքների տնտեսության և առողջապահական ոլորտների բարելավմանը՝ կրթման, վերակրթման, նոր հմտությունների ու կարողությունների տրամադրման միջոցով (Peace Corps, n.d.): Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Խաղաղության Կորպուսի ծրագրերի իրագործման հիմքում մի խումբ գաղափարական անձանց նվիրումը, հավատն ու պատրաստակամությունն էր, ինչն անշուշտ կարևոր էր նորանկախ երկրում փոքր քայլերով արմատական ռեֆորմներ մեկնարկելու ճանապարհին: Վրաստանի դեպքում Խաղաղության Կորպուսի ծրագրերը մեկնարկել են համեմատաբար ավելի ուշ (Վրաստանը ծրագրի առնչությամբ հետաքրքրություն է դրսևորել դեռևս 1994 թվականից, իսկ հիմնական գործընթացները մեկնարկել են 2000 թվականից)՝ հիմնականում կենտրոնանալով կրթական ոլորտի բարեփոխումների վրա (Peace Corps, n. d.): Իսկ ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա այն Խաղաղության Կորպուսի ծրագրի մաս չի կազմել, սա պայմանավորված էր ինչպես քաղաքական, այնպես էլ անվտանգային խնդիրներով: Խաղաղության Կորպուսը, որպես քաղաքացիական կամավորական ծրագիր, գործարկվում էր միայն այն երկրներում, որտեղ ԱՄՆ կառավարությունը կարող էր ապահովել իր կամավորների անվտանգությունն ու գործունեության անաչառությունը, իսկ Ադրբեջանում 1990-ականների սկզբին և հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության համատեքստում ձևավորված բարդ քաղաքական միջավայրը, ինչպես

նաև 907-րդ բանաձևով ԱՄՆ-ի օժանդակության արգելքը, գործնականում անհնար էին դարձնում ծրագրի իրականացումը:

Ամփոփելով, կասելի է ասել, որ ԱՄՆ-ի ներգրավվածությունը Հարավային Կովկասում նորանկախ երկրների կայացման և ժողովրդավարության ամրապնդման գործընթացում ուրվագծվեց որպես համադրություն ռազմավարական շահերի, արժեքային առաջնահերթությունների ու արձագանքի՝ տարածաշրջանի երկրների առջև ծառայած ներքին և արտաքին մարտահրավերներին: Թեև աջակցությունը տարբեր մակարդակներով և բնույթով է իրականացվել երեք երկրների նկատմամբ, դրա հիմքում ընկած էր ընդհանուր նպատակ՝ նպաստել կայուն, ազատ ու ինստիտուցիոնալ կառավարման համակարգերով պետությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը: ԱՄՆ-ի գործողություններն այս փուլում նաև նախադեպ ստեղծեցին հետագա բազմաբնույթ համագործակցության համար՝ հետագայում տեղակայելով Հարավային Կովկասը ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական օրակարգում որպես երկարաժամկետ հետաքրքրություն ներկայացնող տարածաշրջան:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի՝ 1991-2000 թթ. քաղաքականության արդյունքները՝ կարելի է եզրակացնել, որ

1. Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջացած անվտանգային, տնտեսական, քաղաքական և հումանիտար խնդիրները պայմանավորեցին ԱՄՆ-ի ներգրավվածությունը նախկին ԽՍՀՄ տարածքում, այդ թվում՝ Հարավային Կովկասում: Տարածաշրջանի նորանկախ պետությունների հետ համագործակցության հիմքում Վաշինգտոնը դրեց ժողովրդավարական բարեփոխումների խթանմանը, անվտանգային սպառնալիքների նվազեցմանը, տնտեսության վերականգնմանն ու ինստիտուցիոնալ կայացմանը համահունչ նպատակներ՝ առանց էական տարբերակումների:

2. ԱՄՆ-ի և Հարավային Կովկասի երկրների միջև առևտրի և ներդրումների համաձայնագրերը ձևավորեցին իրավապայմանագրային շրջանակ՝ շուկայական տնտեսության ձևավորմանն ու փոխվստահության վրա հիմնված համագործակցության համար: Ներդրումային միջավայրի կայացումը, ենթակառուցվածքների զարգացումը և մասնավոր հատվածի խթանումը դիտարկվում էին որպես կայունության և բարօրության ամրապնդման գործիքներ:

3. Անվտանգության ոլորտում ԱՄՆ-ի քաղաքականությունն ուներ համապարփակ և համաչափ բնույթ՝ ներառելով պաշտպանական կարողությունների զարգացման, ռազմավարական պլանավորման և տարածաշրջանային կայունության ապահովման տարրեր: Ինչպես տնտեսական, այնպես էլ անվտանգային ոլորտներում, Վաշինգտոնը

հանդես եկավ հավասարակշռված մոտեցմամբ՝ փորձելով աջակցել Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համընթաց առաջխաղացմանը:

4. Հումանիտար աջակցությունն ու ժողովրդավարության ամրապնդմանն ուղղված ծրագրերը ևս կարևոր բաղադրիչ էին՝ միտված ինստիտուցիոնալ կառավարման կարողությունների ընդլայնման ու մարդկային կապիտալի զարգացմանը:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ն Հարավային Կովկասի երեք երկրների հետ հարաբերություններում որդեգրեց համանման սկզբունքների վրա հիմնված համագործակցային մոդել, որը համադրեց կողմերի առաջնային կարիքներն ու շահերը: Տարածաշրջանային հավասարակշռված մոտեցումը, համաչափ աջակցությունը տարբեր ոլորտներում և հստակ ձևակերպված նպատակները հնարավորություն տվեցին ձևավորել այնպիսի քաղաքական օրակարգ, որը ոչ միայն արձագանքում էր ժամանակի հրատապ պահանջներին, այլև վկայում էր ԱՄՆ-Հարավային Կովկաս հարաբերությունների խոստումնալից և երկարաժամկետ հեռանկարի մասին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՀՀ Ազգային Ժողով. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության եւ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարության միջեւ Հայաստանի Հանրապետությունում Միացյալ Նահանգների խաղաղության կորպուսի ծրագրի մասին» համաձայնագիր, ՀՀ Ազգային Ժողով.
<http://www.parliament.am/library.php?page=document&DocID=740&lang=arm>.

Baban, I. & Shiriyev, Z. (2010). *"THE U.S. SOUTH CAUCASUS STRATEGY AND AZERBAIJAN"*. Transatlantic Policy Quarterly, <http://turkishpolicy.com/files/articlepdf/the-u-s-south-caucasus-strategy-and-azerbaijan-summer-2010-en.pdf>.

Cameron, F. (2005, August 25). *"US Foreign Policy after the Cold War" Global Hegemon or Reluctant Sheriff?* Routledge.

Centre for Arms Control and Non-Proliferation. (2022). *"The Nunn-Lugar Cooperative Threat Reduction Program"*. Centre for Arms Control and Non-Proliferation <https://armscontrolcenter.org/fact-sheet-the-nunn-lugar-cooperative-threat-reduction-program-2/>.

Congress.gov. (1991-1992). *FREEDOM Support Act.* Congress.gov. <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/house-bill/4547> .

Gafarlı, O., Anapiosyan, A., Chapichadze, K., & Öztarsu, F. M. (2016) *"The Role of Global and Regional Actors in the South Caucasus"*, Caucasus Edition – Journal of

- Conflict Transformation. <https://caucasusedition.net/wp-content/uploads/2016/06/Actors-ENG.pdf>.
- Garashova, S.** (2024, January). *"UNITED STATES –AZERBAIJAN RELATIONS (1991-2020)"*. Eminak Scientific Quarterly Journal. <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/688>.
- Nichol, J. & Kim, J.** (2001, December 3). *"Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests"*. CRS Issue Brief for Congress. The Library of Congress. <https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metaocrs1727/m1/16/>.
- Nixey, J.** (2010, April). *"The South Caucasus: Drama on Three Stages"*. https://www.researchgate.net/publication/228017735_The_South_Caucasus_Drama_on_Three_Stages.
- North Atlantic Treaty Organization.** *NATO Science for Peace and Security (SPS) Programme*. North Atlantic Treaty Organization. <https://www.nato.int/science/country-fliers/Armenia.pdf>.
- North Atlantic Treaty Organization.** *Planning and Review Process*. https://www.nato.int/cps/em/natohq/topics_68277.htm.
- North Atlantic Treaty Organization.** *Relations with Azerbaijan*. North Atlantic Treaty Organization. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49111.htm.
- North Atlantic Treaty Organization.** *Science for Peace and Security Programme, Georgia*. North Atlantic Treaty Organization. <https://www.nato.int/science/country-fliers/Georgia.pdf>.
- NTI.org.** *Treaty between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics*
- Office of the Secretary of Defense.** (1992). *"Investment Incentive Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Georgia"*. Office of the Secretary of Defense. https://www.dfc.gov/sites/default/files/countries/agreements/BL_Georgia-06-27-1992.pdf.
- Office of the Secretary of Defense.** (1993, January 1). *"National Security Strategy of the United States"*. Office of the Secretary of Defense. <https://history.defense.gov/Historical-Sources/National-Security-Strategy/>.
on Strategic Offensive Reductions (START II). NTI.org.
- Peace Corps.** *About Peace Corps in Georgia*. Peace Corps. <https://www.peacecorps.gov/georgia/>.
- Peace Corps.** *History of the Peace Corps in Armenia*. Peace Corps. <https://www.peacecorps.gov/armenia/about/>.

- Powaski, R. E.** (2019). *"Ideals, Interests, and U.S. Foreign Policy from George H. W. Bush to Report*. USAID. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACG167.pdf.
- U.S. Agency for International Development.** *USAID Georgia*. U.S. Agency for International Development. <https://2017-2020.usaid.gov/georgia>.
- U.S. Department of State.** (1997). *Agreement Concerning Cooperation in the Area of Prevention of Proliferation of Weapons of Mass Destruction and the Promotion of Defense and Military Relations*. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/97-1110>.
- U.S. Department of State.** (1997). *Treaty between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Georgia concerning the Encouragement and Reciprocal Protection of Investment*. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/97-817>.
- U.S. Department of State.** (2002, November 5). *Agreement Concerning Cooperation in the Area of Counterproliferation of Weapons of Mass Destruction*. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/02-1125>.
- U.S. Department of State.** (2003). *Azerbaijan (03-507) – Agreement Concerning Cooperation in the Area of Counterproliferation of Weapons of Mass Destruction and Defense Activities*. U.S. Department of State. <https://2021-2025.state.gov/03-507/>.
- U.S. Department of State.** *NATO Partnership for Peace, U.S. Department of State*. U.S. Department of State. https://1997-2001.state.gov/regions/eur/nato_fs-pfp.html#:~:text=What%20Is%20PFP%3F,countries%20to%20enhance%20European%20security.
- U.S. Department of State.** *Treaty between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Azerbaijan concerning the Encouragement and Reciprocal Protection of Investment*. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/02/01-802-Azerbaijan-Trade-and-Investment-8.25.2000.pdf>.
- U.S. Department of State.** *United States Bilateral Investment Treaties*. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/investment-affairs/bilateral-investment-treaties-and-related-agreements/united-states-bilateral-investment-treaties/>.
- U.S. International Development Finance Cooperation.** (1992). *Investment Incentive Agreement*. USAID. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnacm580.pdf.

- World Intellectual Property Organization.** (1992). *Agreement on Trade Relations between the United States of America and the Republic of Armenia*. World Intellectual Property Organization. <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/details/595>.
- Zarifian, J.** (2021, July 8). "U.S. Foreign Policy in the 1990s and 2000s, and the Case of the South Caucasus (Armenia, Azerbaijan, Georgia)". European Association for American Studies. <https://journals.openedition.org/ejas/11135>.

REFERENCE LIST

- HH Azgayin Zhoghov.** Hayastani Hanrapetutyán karavarutyán ev Amerikayi Miatsyal Nahangneri karavarutyán mijev Hayastani Hanrapetutyunum Miatsyal Nahangneri khaghaghutyán korpusi tsragri masin hamadzaynagir.
(RA National Assembly, Agreement between the Government of the Republic of Armenia and the Government of the United States of America concerning the United States Peace Corps Program in the Republic of Armenia) <http://www.parliament.am/library.php?page=document&DocID=740&lang=arm>.
- Baban, I. & Shiriyev, Z.** (2010). "THE U.S. SOUTH CAUCASUS STRATEGY AND AZERBAIJAN". Transatlantic Policy Quarterly, <http://turkishpolicy.com/files/articlepdf/the-u-s-south-caucasus-strategy-and-azerbaijan-summer-2010-en.pdf>.
- Cameron, F.** (2005, August 25). "US Foreign Policy after the Cold War" Global Hegemon or Reluctant Sheriff? Routledge.
- Centre for Arms Control and Non-Proliferation.** (2022). "The Nunn-Lugar Cooperative Threat Reduction Program". Centre for Arms Control and Non-Proliferation <https://armscontrolcenter.org/fact-sheet-the-nunn-lugar-cooperative-threat-reduction-program-2/>.
- Congress.gov.** (1991-1992). FREEDOM Support Act. Congress.gov. <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/house-bill/4547>.
- Gafarli, O., Anapioşyan, A., Chapichadze, K., & Öztarsu, F. M.** (2016) "The Role of Global and Regional Actors in the South Caucasus", Caucasus Edition – Journal of Conflict Transformation. <https://caucasusedition.net/wp-content/uploads/2016/06/Actors-ENG.pdf>.
- Garashova, S.** (2024, January). "UNITED STATES –AZERBAIJAN RELATIONS (1991-2020)". Eminak Scientific Quarterly Journal. <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/688>.

- Nichol, J. & Kim, J.** (2001, December 3). "Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests". CRS Issue Brief for Congress. The Library of Congress. <https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metacrs1727/m1/16/>.
- Nixey, J.** (2010, April). "The South Caucasus: Drama on Three Stages". https://www.researchgate.net/publication/228017735_The_South_Caucasus_Drama_on_Three_Stages.
- North Atlantic Treaty Organization.** NATO Science for Peace and Security (SPS) Programme. North Atlantic Treaty Organization. <https://www.nato.int/science/country-fliers/Armenia.pdf>.
- North Atlantic Treaty Organization.** Planning and Review Process. https://www.nato.int/cps/em/natohq/topics_68277.htm.
- North Atlantic Treaty Organization.** Relations with Azerbaijan. North Atlantic Treaty Organization. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49111.htm.
- North Atlantic Treaty Organization.** Science for Peace and Security Programme, Georgia. North Atlantic Treaty Organization. <https://www.nato.int/science/country-fliers/Georgia.pdf>.
- NTI.org.** Treaty between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics.
- Office of the Secretary of Defense.** (1992). "Investment Incentive Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Georgia". Office of the Secretary of Defense. https://www.dfc.gov/sites/default/files/countries/agreements/BL_Georgia-06-27-1992.pdf.
- Office of the Secretary of Defense.** (1993, January 1). "National Security Strategy of the United States". Office of the Secretary of Defense. <https://history.defense.gov/Historical-Sources/National-Security-Strategy/>.
on Strategic Offensive Reductions (START II). NTI.org.
- Peace Corps.** About Peace Corps in Georgia. Peace Corps. <https://www.peacecorps.gov/georgia/>.
- Peace Corps.** History of the Peace Corps in Armenia. Peace Corps. <https://www.peacecorps.gov/armenia/about/>.
- Powaski, R. E.** (2019). "Ideals, Interests, and U.S. Foreign Policy from George H. W. Bush to Report. USAID. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACG167.pdf.
Revolution". University of Pennsylvania Press.

- U.S. Agency for International Development.** USAID Georgia. U.S. Agency for International Development. <https://2017-2020.usaid.gov/georgia>.
- U.S. Department of State.** (1997). Agreement Concerning Cooperation in the Area of Prevention of Proliferation of Weapons of Mass Destruction and the Promotion of Defense and Military Relations. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/97-1110>.
- U.S. Department of State.** (1997). Treaty between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Georgia concerning the Encouragement and Reciprocal Protection of Investment. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/97-817>.
- U.S. Department of State.** (2002, November 5). Agreement Concerning Cooperation in the Area of Counterproliferation of Weapons of Mass Destruction. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/02-1125>.
- U.S. Department of State.** (2003). Azerbaijan (03-507) – Agreement Concerning Cooperation in the Area of Counterproliferation of Weapons of Mass Destruction and Defense Activities. U.S. Department of State. <https://2021-2025.state.gov/03-507/>.
- U.S. Department of State.** NATO Partnership for Peace, U.S. Department of State. U.S. Department of State. https://1997-2001.state.gov/regions/eur/nato_fs-fpf.html#:~:text=What%20Is%20PFP%3F,countries%20to%20enhance%20European%20security.
- U.S. Department of State.** Treaty between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Azerbaijan concerning the Encouragement and Reciprocal Protection of Investment. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/02/01-802-Azerbaijan-Trade-and-Investment-8.25.2000.pdf>.
- U.S. Department of State.** United States Bilateral Investment Treaties. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/investment-affairs/bilateral-investment-treaties-and-related-agreements/united-states-bilateral-investment-treaties/>.
- U.S. International Development Finance Cooperation.** (1992). Investment Incentive Agreement.
USAID. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnacm580.pdf.
- World Intellectual Property Organization.** (1992). Agreement on Trade Relations between the United States of America and the Republic of Armenia. World Intellectual Property Organization. <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/details/595>.

Zarifian, J. (2021, July 8). "U.S. Foreign Policy in the 1990s and 2000s, and the Case of the South Caucasus (Armenia, Azerbaijan, Georgia)". European Association for American Studies. <https://journals.openedition.org/ejas/11135>.

ABSTRACT

THE MAIN DIRECTIONS OF U.S. REGIONAL POLICY IN THE SOUTH CAUCASUS (1991–2000)

ARMINE ALAVERDYAN

With the collapse of the Soviet Union, the South Caucasus effectively entered the U.S. foreign policy agenda as a new subject with which the United States had no prior experience of engagement. There were no clear conceptions regarding the South Caucasian states, their systems of governance, ruling authorities, or political expectations. During the seventy years of the USSR's existence, the primary focus of official Washington had been Moscow, while the approaches and positions adopted toward the other Soviet republics and regions were directly shaped by the dynamics of U.S.-Soviet relations.

This article presents the main directions and targets of U.S. regional policy in the South Caucasus during the post-Soviet period, within the context of establishing and developing relations with the newly independent states of Armenia, Georgia, and Azerbaijan, and ensuring the foundation of legal and treaty-based frameworks. The research combines historical, comparative, and analytical methods, and includes content analysis of a number of documents, including bilateral agreements and treaties.

The aim of the study is to examine the full context of the factors that underpinned the establishment of relations between the United States and the three South Caucasian countries in the post-Soviet period, as well as the development of official Washington's regional policy in line with American foreign policy principles and approaches.

Achievements: In line with the foreign policy agenda shaped after the dissolution of the Soviet Union, official Washington adopted similar approaches and principles in building relations with the three South Caucasian countries. As with other newly independent regions and states, U.S. efforts in the South Caucasus primarily focused on strengthening security guarantees, promoting democratic values, and encouraging market economies. The cooperation model adopted by official Washington simultaneously addressed the fundamental challenges of the newly independent states and reflected the U.S. vision for long-term regional engagement—built on legal and treaty-based foundations, balanced approaches, and the cultivation of mutual trust.

Keywords: South Caucasus, regional policy, Armenia, Georgia, Azerbaijan, Soviet Union, newly independent states.

РЕЗЮМЕ
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ США
НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ (1991–2000)

АРМИНЕ АЛАВЕРДЯН

С распадом Советского Союза Южный Кавказ фактически вошел в повестку дня внешней политики США как новый субъект, с которым у Соединенных Штатов не было опыта работы. Не существовало четких представлений о государствах Южного Кавказа, о системах правления, действующей власти и политических ожиданиях. На протяжении 70 лет существования СССР главным объектом внимания официального Вашингтона была Москва, а подходы и позиции в отношении других советских республик и регионов напрямую определялись отношениями между Москвой и Вашингтоном.

В статье представлены основные направления и цели формирования региональной политики США на Южном Кавказе в постсоветский период в контексте обеспечения договорно-правовых основ, установления и развития отношений с новыми независимыми странами: Арменией, Грузией и Азербайджаном. В исследовании использовалось сочетание исторических, сравнительных и аналитических методов, а также был проведен контент анализ ряда документов, включая двусторонние соглашения и договоры.

Целью исследования является рассмотрение полного контекста факторов, лежащих в основе становления отношений между США и тремя странами Южного Кавказа в постсоветский период, а также формирования региональной политики официального Вашингтона в русле американских внешнеполитических подходов и позиций.

Достижения; Оставаясь верным внешнеполитической повестке, сформированной после распада Советского Союза, официальный Вашингтон принял схожие подходы и принципы в выстраивании отношений с тремя странами Южного Кавказа. Как и в случае с другими новыми независимыми регионами и странами, основные усилия США на Южном Кавказе были направлены на укрепление гарантий безопасности, распространение демократических ценностей и продвижение рыночной экономики. Принятая официальным Вашингтоном кооперативная модель одновременно отвечала фундаментальным проблемам новых независимых государств региона и отражала видение долгосрочного взаимодействия США,

построенного на правовых и договорных основах, пропорциональных подходах и формировании взаимного доверия.

Ключевые слова: Южный Кавказ, региональная политика, Армения, Грузия, Азербайджан, Советский Союз, новые независимые страны.

Հոդվածը ւրվագրվել է՝ 22.05. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 25.05. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 19.08.2025

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱ
«ԼԵԳՈ ԼՈՒՐՋ ԽԱԳ»-Ի ՄԵԹՈԴԻԸ ԲՈՒՀԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԵՋ

ԱՆՆԱ ՓՈԼԱԴՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան, ՀՀ, Երևան

Էլ.հասցե՝ apoladyan@ysu.am

DOI: DOI: 10.24234/scientific.v2i49.218

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ժամանակակից բարձրագույն կրթությունը պահանջում է ուսուցման նորարարական մոտեցումներ, որոնք համադրում են գիտական մտածողությունը, համագործակցային հմտությունները և ստեղծագործական լուծումների մշակումը:

Աշխատանքի նպատակն է հանդիսացել մշակել և դիտարկել «Լեգո լուրջ խաղ»-ի (ԼԼԽ) մեթոդը որպես նորարարական մոտեցում բուհական առարկաների դասավանդման ընթացքում. մասնավորապես, դիտարկվել է մեթոդի կիրառումը Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) «Կիրառական մանրէաբանություն» մագիստրոսական կրթական ծրագրի «Հիմնարար հետազոտությունից մինչև արդյունաբերություն. պրակտիկա և հեռանկարներ» դասընթացում:

Մեթոդն ուղղված է եղել ուսանողների մեջ խաղի միջոցով համակարգային և նախագծային մտածողության խթանմանը՝ նպատակ ունենալով կապ ստեղծել գիտահետազոտական արդյունքների և դրանց կիրառման արդյունաբերական գործընթացների միջև:

Արդյունքում, ուսանողները խաղաքարերով կառուցել են իրենց գաղափարների ֆիզիկական մոդելները, օգտագործելով Լեգոյի հավաքածուներ, ներկայացրել են նախագծեր պատմողական ձևով, աշխատել են թիմային միջավայրում և մասնակցել համատեղ լուծումների մշակման գործընթացին: Մեթոդի կիրառումից ստացված արդյունքները վկայում են ուսանողների ներգրավվածության, ստեղծագործական և համագործակցային հմտությունների բարձրացման մասին:

ԼԼԽ-ի մեթոդը կարող է ծառայել որպես արդյունավետ գործիք՝ կենսաբժշկական, բնագիտական և այլ կրթական ծրագրերում ուսուցման գործընթացը ակտիվացնելու, ինչպես նաև ուսանողների վերլուծական և կիրառական մտածողությունը խթանելու նպատակով:

Բանալի բառեր՝ Լեզու լուրջ խաղ, նախագծային ուսուցում, բակալավրիատի և մագիստրոսական կրթություն, ինտերակտիվ մեթոդներ, գիտահետազոտական կրթություն, գիտասարտադրական մտածողություն

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

21-րդ դարի բարձրագույն կրթությունը պահանջում է ուսուցման նորարարական մեթոդների ներդրում, որոնք միաժամանակ խթանում են մասնագիտական խորացված գիտելիքի ձևավորումը, ստեղծագործական և համագործակցային մտածողությունը (Henriksen, 2016; Jordão, 2024): Դասախոսները կիրառում են նորարարական ուսուցման մեթոդներ ու մոտեցումներ՝ բարձրագույն կրթության ոլորտում ուսանողների ուսումնական գործընթացն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով: Այդ մեթոդներն ու մոտեցումները միտված են ստեղծելու ավելի ներգրավված, ինտերակտիվ և արդյունավետ ուսուցման միջավայր՝ համադրելով ժամանակակից տեխնոլոգիաները, փորձառական ուսուցումը և համագործակցային մոտեցումները ավանդական լսարանային գործընթացի հետ (Freeman, 2014, Lengyel, 2020; Collado-Valero, 2021): Դասավանդման նոր ինտերակտիվ ուսանողակենտրոն մեթոդներից են ակտիվ (Freeman, 2014; Wekerle, 2020) կամ խաղահեն ուսուցման (Game-Based Learning) (Barkley 2014; McGuinness, 2019) մեթոդները, որոնք նպաստում են դինամիկ ուսուցման միջավայրի ձևավորմանը՝ հեռանալով դասախոսությունակենտրոն ուսուցման մեթոդներից և խթանելով ուսանողների ակտիվ ներգրավվածությունը ինտերակտիվ գործունեության, խաղային տարրերի և համագործակցային աշխատանքների միջոցով: Յուրյց է տրվել, որ նորարարական ուսուցման մեթոդներն ու մոտեցումները հանգեցրել են ուսանողների ներգրավվածության, մոտիվացիայի և ուսումնական արդյունքների բարձրացմանը (Zenk, 2018): Դրանք նաև խթանել են քննադատական մտածողությունը, խնդրի լուծման հմտությունները և համագործակցային կարողությունները, որոնք կարևոր են ժամանակակից աշխատաշուկայում հաջողության հասնելու համար:

Խաղահեն ուսուցումը հիմնված է խաղերի և խաղանման տարրերի օգտագործման վրա՝ բարձրագույն կրթության ոլորտում ուսանողների ներգրավվածությունն ու ուսուցումը խթանելու նպատակով (Zenk, 2018; Lengyel, 2020): Վերջին տարիներին, հատկապես թվային տեխնոլոգիաների առաջընթացի պայմաններում, խաղահեն ուսուցումը մեծ ուշադրության ներքո է: Այն կարող է իրականացվել տարբեր ձևաչափերով՝ սկսած առցանց թեստերից և մոդելավորումներից մինչև դերային խաղեր և ինտերակտիվ վարժություններ (Clarke et al., 2017; Zenk, 2018):

Կիրառական մանրէաբանության ոլորտում ուսանողների պատրաստման կարևոր ասպեկտներից է ոչ միայն լաբորատոր գիտահետազոտական ունակությունների զարգացումը, այլև այդ հետազոտությունների արդյունքների իրական արդյունաբերական

կիրառման ունակությունների խթանումը: Այս պահանջներին արձագանքելու նպատակով Երևանի պետական համալսարանի «Կիրառական մանրէաբանություն» մագիստրոսական ծրագրի շրջանակում «Հիմնարար հետազոտությունից մինչև արդյունաբերություն. պրակտիկա և հեռանկարներ» դասընթացում 2024-2025 ուսումնական տարում մշակվել է «**Լեգո լուրջ խաղ**»-ի (Lego Serious Play) (LLԽ) մեթոդը:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դասընթացի նկարագրություն և մեթոդի ներդրում

LLԽ-ի մեթոդաբանությունը մշակվել է 1990-ական թվականներին՝ «Lego Group» ընկերության և «IMD Business School»-ի համատեղ ջանքերով՝ որպես ղեկավարության, ռազմավարության և խնդիրների լուծման գործընթաց (James, 2015): 2010 թվականից ի վեր LLԽ-ը դարձել է համայնքային մոդել, և համալսարանները աստիճանաբար սկսել են այն ուսումնասիրել որպես հաղորդակցման և խնդիրների լուծման գործիք, ինչպես նաև կիրառել որպես ինտեգրված մեթոդ բարձրագույն կրթության համատեքստում (James, 2015; Zenk, 2018):

Մեթոդի հիմնական սկզբունքը՝ «*մտածել ձեռքերով*» (thinking with hands), ենթադրում է, որ մարդկանց գիտելիքները հաճախ թաքնված են ենթագիտակցության մեջ և կարող են բացահայտվել՝ ֆիզիկական մոդելների միջոցով արտահայտվելիս: LLԽ-ը հատկապես արդյունավետ է այն միջավայրերում, որտեղ անհրաժեշտ է լուծել բարդ, բազմաշերտ խնդիրներ, ներգրավել թիմային որոշում կայացնող գործընթացներ կամ վերլուծել ապագայի հնարավոր սցենարներ:

«Հիմնարար հետազոտությունից մինչև արդյունաբերություն. պրակտիկա և հեռանկարներ» դասընթացը ներառում է կիրառական մանրէաբանական գիտելիքի փոխանցումից մինչև արդյունաբերական «պրոդուկտի» մշակման սկզբունքների ուսումնասիրություն: Դասընթացի հիմնական նպատակն է՝ ուսանողներին տրամադրել միջոցառումներ մտածողություն՝ համադրելով մանրէաբանությունը, տեխնոլոգիական նորարարությունը, արդյունաբերական նախագծումը և գործարար մոդելավորումը: LLԽ-ի ներդրումը իրականացվել է դասընթացի նախագծային փուլի ընթացքում՝ հետևյալ կառուցվածքով.

1. Խնդրի ձևակերպում

Ուսանողներին առաջարկվել է ընտրել մանրէաբանական մի խնդիր (օր.՝ նոր մանրէային շտամի հայտնաբերում, հակաբիոտիկ ռեգիստենտության հաղթահարում, կենսաալյաստիկների արտադրություն), որն ունի կիրառական պոտենցիալ (Նկար 1):

2. Անհատական մոդելավորում

Յուրաքանչյուր ուսանող ստացել է LEGO հավաքածու և ստեղծել է իր նախագծի ֆիզիկական մոդելը՝ ներկայացնելով այն որպես արտադրական գաղափար՝ ներառելով գիտական հիմքերը, տեխնոլոգիական լուծումները և սոցիալական ազդեցությունը:

3. Պատմությունների ներկայացում

Ուսանողները ներկայացրել են իրենց մոդելները որպես պատմություններ՝ օգտագործելով մետաֆորներ, գործող կապեր և շարժական մասեր՝ բացահայտելով խնդրի համատեքստային ընկալումը:

4. Համատեղ մոդելավորում և թիմային վերլուծություն

Փոքր խմբերով ուսանողները միավորել են իրենց անհատական մոդելները՝ ձևավորելով ընդհանուր արդյունաբերական նախագիծ՝ քննարկելով համատեղելիությունը, ռիսկերը և ներդրումային հնարավորությունները:

5. Անփոփոմ

Գործընթացի ավարտին իրականացվել է համատեղ վերլուծություն, որի ընթացքում ուսանողները գնահատել են սեփական և խմբի ներգրավվածությունը, նախագծի իրագործելիությունը և ներկայացվածության արդյունավետությունը:

Նկար 1. Ուսանողները ԵՊՀ-ում դասապրոցեսի ընթացքում:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

2010 թվականից ի վեր ԼԼԽ-ը հաճախ օգտագործվում է ակադեմիական միջավայրում: Հեղինակները ընդգծել են դրա դերը, մասնավորապես կրթության ոլորտում (James, 2015; Gauntlett, 2018): ԼԼԽ-ի մեթոդի սկզբնական նպատակն էր՝ կիրառել այն ընկերությունների ղեկավար կազմի հանդիպումների ընթացքում և խթանել ստեղծագործական միտքն և երևակայությունն ռազմավարական զարգացման

նպատակով: Սակայն այս մեթոդը դեռևս պետք է ամբողջությամբ հարմարեցվի ուսանողակենտրոն համալսարանական դասընթացների նախագծման համար:

Մի քանի ուսումնասիրություններ գնահատել են այն քայլերը, որոնք անհրաժեշտ են ուսանողներին փորձառական ուսուցման միջավայրում ներգրավելու համար՝ խթանելու վերլուծական մտածողությունը, որոնք ձևավորվում են ձեռքերի շարժումներով պայմանավորված գործողություններով (Gauntlett, 2018): Ուսումնասիրվել է ոչ ավանդական ձևաչափերը ստեղծագործական արվեստների կրթության համատեքստում՝ օգտագործելով LԼԽ-ի մեթոդը, քանի որ այն ներառում է ոչ ֆորմալություն, ազատություն, պատասխանատվության զգացում և ֆիզիկական ներգրավվածություն ուսուցման տարածքում: Սկզբում հեղինակները թերահավատորեն էին մոտենում մի մեթոդի, որը ներառում է LEGO խաղաքարեր, սակայն հետագայում նրանք մշտապես ստացել են դրական արձագանքներ (James, 2015):

Դաննը (Dann, 2018) իրականացրել է երեք որակական և քանակական հետազոտություն և մշակել ուղեցույցներ՝ LԼԽ-ի մեթոդը արդյունաբերական ոլորտի խորհրդակցական սենյակներից համալսարանական լսարաններ տեղափոխելու համար: Ջեյմսը (James, 2015) ավելի քան վեց տարի կիրառել է LԼԽ-ի մեթոդը բարձրագույն կրթության ոլորտում և հավաքագրել է ավելի քան 1000 միջազգային ուսանողների արձագանքներ: Նա կիրառել է LԼԽ-ը՝ կապված ուսումնական կարողությունների զարգացման, գիտահետազոտական ծրագրերում ներգրավման, խորհրդատվական նախագծերի, թիմային աշխատանքի, ինչպես նաև անձնական և մասնագիտական զարգացման համատեքստերում: Նրա եզրակացություններից մեկը հետևյալն էր. **«Կարելի է համատեղել խաղային մեթոդները լուրջ և պատասխանատու գործունեության հետ՝ առանց բարձր չափանիշները կամ ակադեմիական մակարդակի արժանահավատությունը վտանգելու»:** Հենվելով այս և այլ ուսումնասիրությունների ու կիրառությունների վրա՝ մշակվել է անհատականացված աշխատարան՝ նորարարության դասընթացի համար թվային ձեռնարկատիրության համատեքստում, որտեղ ուսանողները ներգրավվում են գործընթացի մեջ և վերափմաստավորում են այն:

Շատ ուսումնասիրություններում LԼԽ-ն օգտագործվել է որպես դասընթացի նախագծման մաս, օրինակ՝ որպես նախապատրաստական փուլ, թիմային համագործակցության ձևավորման միջոց կամ գնահատման գործիք (Zenk, 2018): Սույն ուսումնասիրության նպատակն էր՝ մշակել դասընթաց, որը գրեթե ամբողջությամբ հիմնված է LԼԽ-ի մեթոդի վրա: Բացի այդ, LԼԽ-ի մեթոդը կիրառվել է նաև հենց դասընթացի գնահատման նպատակով՝ վերլուծելու դրա կիրառելիությունը ակադեմիական միջավայրում (McCusker, 2014):

Ավելին, համեմատվել է L.L.F-ի արդյունավետությունը Ավստրիայում անցկացվող աշխատող մասնագետների համար նախատեսված մագիստրոսական ծրագրի շրջանակներում՝ երկու նույնական համալսարանական դասընթացների ընթացքում: Դասընթացները նվիրված էին եղել հետազոտության և նորարարության մեթոդներին և իրականացվել էին, ընդհանուր առմամբ, 38 ուսանողի մասնակցությամբ (Zenk, 2018): Դասընթացի նպատակն ուսանողներին համատեղ ստեղծագործական և նորարարության փորձառություն փոխանցելն էր, ինչն իրականացվելու էր 3-ից 4 ուսանողներից բաղկացած թիմերով, նախատիպերի համատեղ ստեղծման վրա աշխատելու և կիրառվող մեթոդների վերաբերյալ անդրադարձ կատարելու միջոցով: Ամբողջ ընթացքը տեսագրվել և վերաբեռնվել է Moodle հարթակում: Այսպիսով, ուսանողները կարող էին դիտել տեսանյութը հետագայում՝ իրենց ինքնուրույն ուսումնասիրման ընթացքում: Եզրափակելու և կիրառված մեթոդի քննադատական անդրադարձ կատարելու նպատակով՝ L.L.F-ը գնահատվեց հենց L.L.F-ի միջոցով: Նաև օգտագործվել է մոտեցում՝ երկու բաց հարցերի միջոցով՝ գնահատելու դասընթացը բարձրագույն կրթության համատեքստում L.L.F-ի մեթոդի առավելությունների և թերությունների վերաբերյալ: Դասընթացի ավարտին բոլոր ուսանողները մասնակցել են մեթոդի գնահատմանը, և դա չէր հաշվվում նրանց գնահատականի մեջ: Այնուհետև ուսանողները իրենց անհատական մոդելները տեղադրել են իրենց գործընկերների համապատասխան մոդելների մոտ՝ համեմատելու և վերլուծելու նմանատիպ խմբավորումները և տարբերությունները: Կիրառման արդյունքները վերլուծվել են ինչպես որակական դիտարկումներով (խմբային քննարկումներ, ուսանողների արձագանքներ), այնպես էլ պարզ քանակական գնահատականներով (հարցաթերթիկներ): **Քացահայտված մեթոդի հիմնական առավելություններն են՝ ստեղծագործական և համակարգային մտածողության խթանում, թիմային համագործակցության ամրապնդում, սեփական գաղափարների կոնցեպտուալ վիզուալացում, սովորողների ներգրավման մակարդակի զգալի բարձրացում, սոցիալ-հուզական հմտությունների զարգացում:**

Ցույց է տրվել, որ խաղերն ու խաղանման տարրերը կարող են զրավել ուսանողների ուշադրությունը և բարձրացնել նրանց մոտիվացիան սովորելու նկատմամբ (Lengyel, 2020): Խաղերը անհատական մոտեցման մեծ հնարավորություն են տալիս. ուսանողը կարող է առաջ գնալ իր սեփական մոտեցմամբ և ստանալ անմիջական հետադարձ կապ կատարողականի վերաբերյալ (Paudel, 2020): Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ խաղահեն ուսուցումը կարող է նպաստել բարդ հասկացությունների ընկալմանն ու բարձրացնել ուսումնական արդյունքները՝ հատկապես ճշգրիտ և բնագիտական առարկաների շրջանակում (Arif, 2019): Խաղային ուսուցման ակտիվությունները նպաստում են կարևոր հմտությունների՝ քննադատական մտածողության, խնդրի լուծման,

համագործակցության և հաղորդակցման կարողությունների ձևավորմանը (Clarke, 2017): Վերջապես, խաղահեն ուսուցման մոտեցումները հնարավոր է հարմարեցնել տարբեր ուսումնական ոճերին և նախընտրություններին՝ դարձնելով դրանք ճկուն և հարմարվող ուսուցման միջոցներ (Paudel, 2020):

Չնայած խաղահեն ուսուցումը բազմաթիվ առավելություններ ունի, այն ունի նաև որոշ մարտահրավերներ՝ ներառյալ տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքի կարիքը և հնարավոր շեղումները, եթե մոտեցումը պատշաճ կերպով չի իրականացվում (Lengyel, 2020): Այս մարտահրավերները հաղթահարելու համար դասախոսները կարող են ապահովել անհրաժեշտ տեխնոլոգիական միջավայր և ուսանողների տեխնոլոգիաներին բավարար հասանելիություն:

Հիմնական նպատակն այն է, որ խաղային մոտեցումները համահունչ լինեն դասընթացի ուսումնական արդյունքներին և ապահովեն ուսանողների համար կրթական, ինտերակտիվ և ներգրավող փորձառություն: Կրթական միջավայրում այն կիրառվել է նաև բժշկական կրթության մեջ՝ մասնակիցների ստեղծագործական ըմբռնման և պրակտիկայի զարգացման համար (Zenk, 2018; Wang, 2022): Ստացված արդյունքներն ընդգծում են թիմային ինքնաարտահայտման հնարավորությունները, ուսանողների ակտիվ ներգրավվածությունը և ուսուցման արդյունքների բարելավումը՝ առանց ավանդական սահմանափակումների:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, ԼԼԽ-ի մեթոդի կիրառումը «Հիմնարար հետազոտությունից մինչև արդյունաբերություն. պրակտիկա և հեռանկարներ» դասընթացում նպաստել է մագիստրոսական կրթության արդիականացմանը՝ կապ հաստատելով տեսական գիտելիքի և գործնական մտածողության միջև: Ուսանողների 92%-ը նշել է, որ մեթոդն օգնել է ավելի հստակ պատկերացնել իրենց հետազոտական գաղափարների հնարավոր կիրառություններն արտադրության մեջ: Այս մոտեցումը կարող է դառնալ օրինակելի մոդել նաև այլ բնագիտական, ինժեներական և այլ կրթական ծրագրերում, որտեղ կարևորվում է նորարարության և համագործակցության դերը:

ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՒՄ

Այս աշխատանքը ֆինանսավորվել է Երևանի պետական համալսարանի կրթական ներքին դրամաշնորհային ծրագրի (2023-2024 թթ) շրջանակում: Հեղինակը հայտնում է իր շնորհակալությունը պրոֆ. Կարապետ Անդրանիկյանին (Համբուրգի Տեխնիկական Համալսարան, Տեխնիկական կենսակատալիզի ինստիտուտ, Համբուրգ, Գերմանիա) մասնագիտական խորհրդատվության և աջակցության համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Arif, F., Zubir, N., Mohamad, M., Yunus, M.** (2019). Benefits and challenges of using game-based formative assessment among undergraduate students. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 7, 203-213. <https://doi.org/10.18510/hssr.2019.7426>
- Barkley, E. F., Cross, K. P., Major, C. H.** (2014). *Collaborative learning techniques: A handbook for college faculty*. John Wiley & Sons.
- Clarke, S., Peel, D. J., Arnab, S., Morini, L., Keegan, H., & Wood, O.** (2017). EscapED: A framework for creating educational escape rooms and interactive games for higher/further education. *International Journal of Serious Games*, 4(3). <https://dx.doi.org/10.17083/IJSG.V4I3.180>
- Collado-Valero, J. A., Rodríguez-Infante, G., Romero-González, M., Gamboa-Ternero, S., Navarro-Soria, I., Lavigne-Cerván, R.** (2021). Flipped Classroom: Active Methodology for Sustainable Learning in Higher Education during Social Distancing Due to COVID-19. Retrieved from <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/10/5336>
- Dann, S.** (2018), “Facilitating co-creation experience in the classroom with Lego Serious Play”, *Australasian Marketing Journal*, 26 (2) 121–131. <https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2018.05.01>
- Freeman, S., Eddy, S. L., McDonough, M., Smith, M. K., Okoroafor, N., Jordt, H., Wenderoth, M. P.** (2014). Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(23), 8410-8415.
- Gauntlett, D.** (2018), *Making is Connecting: The social power of creativity, from craft and knitting to digital everything*, 2nd ed., Medford, MA: Polity Press.
- Henriksen, D., Mishra, P., Fisser, P.** (2016). Infusing Creativity and Technology in 21st Century Education: A Systemic View for Change. *Educational Technology & Society*, 19 (3), 27–37. <file:///D:/Users/user/Downloads/Creativity-ETS2016.pdf>
- Jordão, T. C., Shahverdi, M., and Šauer, P.** (2024). Innovative Teaching Methods and Approaches in Higher Education on Sustainable and Smart Cities Vol. 1 of Sourcebook Series Building Capacity in Higher Education for Climate Change and Smart cities. ISBN 978-82-8439-302-5. P. 164. DOI: <https://doi.org/10.31265/USPS.291>
- James, A.** (2015). Innovative pedagogies series: Innovating in the Creative Arts with LEGO®, York: Higher Education Academy [Online] Available from: https://www.heacademy.ac.uk/system/files/alison_james_final.pdf

- Lengyel, P. S.** (2020). Can the game-based learning come? Virtual classroom in higher education of 21st century. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 15(2). <https://dx.doi.org/10.3991/ijet.v15i02.11521>
- McGuinness, C., Fulton, C.** (2019). Digital Literacy in Higher Education: A Case Study of Student Engagement with ETutorials Using Blended Learning. *Journal of Information Technology Education: Research*, 18(II), 1-28. <http://www.jite.org/documents/Vol18/JITEv18IIPp001-028McGuinness5256.pdf>
- Paudel, P.** (2020). Online education: Benefits, challenges and strategies during and after COVID-19 in higher education. *International Journal of Online and Biomedical Engineering*, 16 (13). <https://dx.doi.org/10.46328/ijonse.32>
- Wang, L., Li, Y., Li, H., Zhang, D.** (2022). Effects of digital gamebased STEM education on students' learning achievement: A meta-analysis. *International Journal of STEM Education*, 9(1). <https://dx.doi.org/10.1186/s40594-022-00344-0>
- Wekerle, C., Daumiller, M., Kollar, I.** (2020). Using digital technology to promote higher education learning: The importance of different learning activities and their relations to learning outcomes. https://opus.bibliothek.uniaugsburg.de/opus4/files/80072/80072%20Manuscript_Using_technology_to_promote_higher_education_learning_Wekerle_et_al.pdf
- Zenk, L., Hynek, N., Schreder, G., Zenk, A., Pausits, A. and Steiner, G.** (2018). Designing Innovation Courses In Higher Education Using LEGO® SERIOUS PLAY®, *International Journal of Management and Applied Research*, 5 (4) 245-263. <https://doi.org/10.18646/2056.54.18-019>

ABSTRACT

THE "LEGO SERIOUS PLAY" METHOD IN UNIVERSITY TEACHING

ANNA POLADYAN

Contemporary higher education demands innovative teaching approaches that integrate scientific thinking, collaborative skills, and the development of creative solutions. The aim of this study is to develop and examine the *LEGO Serious Play* (LSP) method as an innovative approach in the teaching of university-level courses. Specifically, the application of this method was explored within the course "*From Research to Production: Perspectives and Practice*" offered in the Master's program in Applied Microbiology at Yerevan State University (YSU). The method was designed to foster systems and project-based thinking through play, with the goal of bridging the gap between scientific research outcomes and their application in industrial processes. As a result, students used LEGO sets to physically model their ideas, presented their projects through

narrative storytelling, worked in a team-based environment, and participated in the co-creation of solutions. The outcomes of applying the method indicate an increase in student engagement, as well as enhancement of their creative and collaborative skills. The LSP method can serve as an effective tool to enhance learning processes and stimulate analytical and applied thinking in biomedical, natural sciences, and other educational programs.

Keywords: *LEGO Serious Play, project-based learning, undergraduate and graduate education, interactive methods, research-based education, research-to-production thinking.*

РЕЗЮМЕ

МЕТОД «LEGO SERIOUS PLAY» В УНИВЕРСИТЕТСКОМ ОБУЧЕНИИ

АННА ПОЛАДЯН

Современное высшее образование требует инновационных подходов к обучению, сочетающих в себе научное мышление, навыки сотрудничества и разработку креативных решений. Целью настоящего исследования является разработка и анализ метода *LEGO Serious Play* (LSP) как инновационного подхода к преподаванию университетских дисциплин. В частности, рассматривается применение данного метода в рамках магистерской образовательной программы «Прикладная микробиология» Ереванского государственного университета (ЕГУ), в курсе «От исследования к производству: перспективы и опыт». Метод направлен на развитие у студентов системного и проектного мышления через игровую деятельность, с целью установления связи между результатами научных исследований и их применением в индустриальных процессах. В ходе реализации метода студенты с помощью наборов LEGO создавали физические модели своих идей, представляли проекты в формате нарратива, работали в командной среде и участвовали в процессе совместной выработки решений. Полученные результаты свидетельствуют о повышении уровня вовлеченности студентов, развитии их творческих и коммуникативно-сотруднических навыков. Метод LSP может служить эффективным инструментом для активизации учебного процесса и стимулирования аналитического и прикладного мышления в образовательных программах в области биомедицины, естественных наук и других дисциплин.

Ключевые слова: *LEGO Serious Play, проектное обучение, бакалавриат и магистратура, интерактивные методы, исследовательское образование, научно-производственное мышление.*

Հղմի օրը և թվականը՝ 02.08. 2025

Հղմի օրը և թվականը է գրախոսության՝ 05.08. 2025

Հղմի օրը երաշխավորվել է տպագրության՝ 29.09.2025

**ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՈՒՄԸ ԵՐԳՉԱԿԱՆ ԶԱՅՆԻ
ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՅԻՆ**

ՄԱՆԵ ԲԱՐԵՂԱՄՅԱՆ

Խ. Արվյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, ՀՀ, Երևան
Էլ. հասցե՝ mbareghamyan@gmail.com

DOI: DOI: 10.24234/scientific.v2i49.219

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում դիտարկված է ֆիզիոլոգիական երևույթների հաշվառման խնդիրը երգչական ձայնի պահպանման և զարգացման մանկավարժական մեթոդիկայում: Հիմնավորվում է, որ վոկալ կատարողական արվեստը մեծ ազդեցություն է գործում երգչի ֆիզիոլոգիայի վրա: Երգիչն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում փորձում է ճանաչել իր մարմինն ու օրգանիզմի առանձնահատկությունները՝ այն հարմարեցնելով մասնագիտական գործունեությանը: Կյանքի ընթացքում տեղի ունեցող որոշ փոփոխություններ կարող են ազդել ձայնի որակի, հնչելիության, փայլի, հզորության վրա, ուստի երգիչը պետք է լինի տեղեկացված ձայնի զարգացումը ճիշտ ապահովելու համար:

Այդ տեսանկյունից նշվում է, որ երգչական պարապմունքների ընթացքում երգիչները պետք է հետևեն իրենց մարմնին, սննդակարգին, քնի և հանգստի ռեժիմին, որովհետև դրանք այն կարևոր բաղադրիչներն են, որոնք ապահովում են առողջ և երգեցիկ ձայն: Երգարվեստը նման է սպորտի. այն ստիպում է սնվել մտածված, քնել և հանգստանալ, մարզել մկանները, պատրաստել մարմինը ծանրաբեռնված պարապմունքի, քանի որ երգելիս աշխատում են ոչ միայն ձայնավարերն ու կոկորդը, այլև ամբողջ մարմինը:

Բանալի բառեր: *Երգչական պարապմունքներ, վոկալ կատարողական արվեստ, ֆիզիոլոգիական երևույթ, որովայնային շնչառություն, ձայնի զարգացում, արագ շնչառություն, ձայնային վարժություններ, մեթոդիկա:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածում դիտարկվում են երկու կարևորագույն ֆիզիոլոգիական երևույթ, որոնց առնչվում են բոլոր երգիչները, և որոնց վերաբերյալ պետք է տեղյակ լինեն և՛ կատարող երգիչները, և՛ վոկալի ուսուցիչները:

1-ին ֆիզիոլոգիական երևույթը արյան ճնշման տատանումներն ու վեստիբուլյար ախտանիշներն են երգեցողության ընթացքում, որոնք դրսևորվում է որովայնային շնչառության

Ժամանակ:

Երգիչն իր պարապելու առաջին օրվանից սովորում է տիրապետել որովայնային շնչառությանը: Շատերի մոտ այն ստացվում է հեշտ և արագ, պայմանավորված մարմնի մկանային կառուցվածքով: Այն ավելի հեշտ է տրվում ֆիզիոլոգյական տարբերությունների պատճառով:

Որոշ երգիչների մոտ այն ստացվում է ժամանակի ընթացքում, որովհետև թուլացած են լինում որովայնի մկանները, իսկ դրանք մարզելու և ավելի էլաստիկ դարձնելու համար ժամանակ է հարկավոր:

Տղամարդկանց թոքերի ծավալն ավելի մեծ է 10-25%-ով, քան կանանց մոտ[12]: Տղամարդու թոքերը ունեն մեծացված ավելույար մակերես և բարձր թթվածնային փոխանակման ունակություն:

«Մեծացված ավելույար մակերես» նշանակում է՝ թոքերի ներսում գտնվող *ավելույները՝* մանր փուչիկանման կառուցվածքները, որոնք ունեն համեմատաբար ավելի մեծ ընդհանուր մակերես օդի հետ շփման համար:

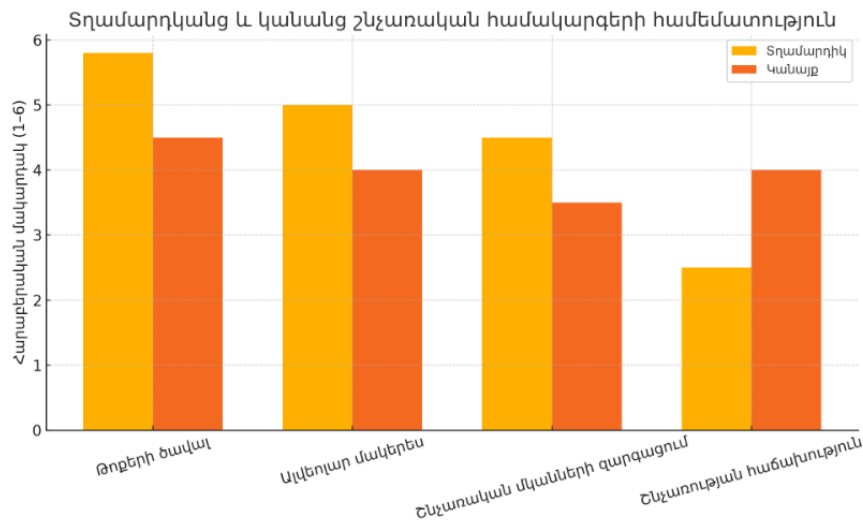
Տղամարդիկ սովորաբար ունեն ավելի զարգացած շնչառական մկաններ՝ դիաֆրագմա, արտաքին միջկողային մկաններ և որովայնային պատի մկաններ: Սա պայմանավորում է մեծ ներշնչման ճնշումով և օդի ավելի ինտենսիվ մղմամբ, որն ազդում է վոկալ ծավալի վրա:

Տղամարդկանց կոկորդը ավելի մեծ է, ձայնալարերն ավելի երկար են, ինչը տալիս է ցածր հիմնային հաճախականություն (F0):

Կանանց ձայնալարերը կարճ են և բարակ, հետևաբար բարձր F0 (~210–220 Hz)՝ համեմատած տղամարդկանց (~100–130 Hz):

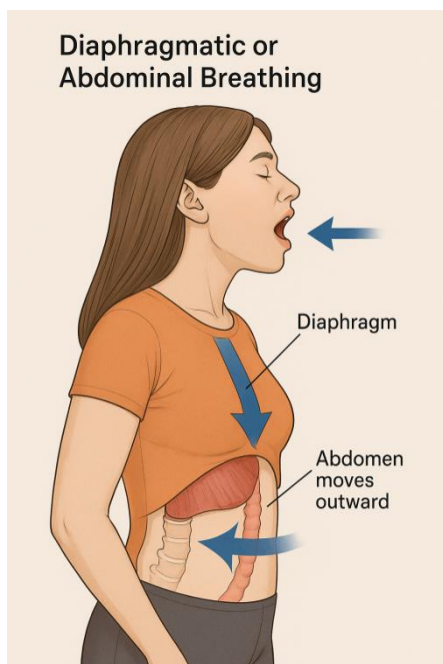
Կանայք հանգստի վիճակում հաճախ ունենում են ավելի արագ շնչառություն (12–18 շունչ/րոպե), իսկ տղամարդկանց մոտ՝ միջինը 10–14 շունչ/րոպե:

Կանանց այդ շնչառությունը հաճախ շփոթում են մակերեսային կամ կրծքային շնչառության հետ, ինչը կարող է խանգարել վոկալ կայունությանը, եթե չի կիրառվում ճիշտ տեխնիկա (Russo, M. A., Santarelli, D. M., & O’Rourke, D. , 2017):

Տրամագիր 1, Տղամարդկանց և կանանց շնչառական համակարգերի համեմատությունը: Որովայնային շնչառություն

Դիաֆրագմալ կամ որովայնային շնչառությունը շնչառության այն տիպն է, երբ շունչը հիմնականում կատարվում է *դիաֆրագմալ շարժման* հաշվին: Երբ դիաֆրագման իջնում է՝ ներշնչման ժամանակ, որովայնը դուրս է գալիս առաջ: Սա ապահովում է խորը ներշնչում, կայուն օդի հոսք, թոքային ծավալի օգտագործում, ձայնի կայունություն և հզորություն (Hixon, T. J., Hoit, J. D., & Weismer, G., 2020):

Նկար 1. Դիաֆրագմալ և արդոմինալ շնչառություններ:

Երբ երգիչը սկսում է ճիշտ կիրառել *որովայնային (դիաֆրագմալ) շնչառությունը*, տեղի է ունենում ներքին օրգանների և շնչառական մկանների ավելի ակտիվ աշխատանք, ինչը բարելավում է թթվածնի ներհոսքն ու *արյան շրջանառությունը*: Սակայն միաժամանակ՝ այդ փոփոխությունները կարող են ժամանակավոր անհարմարություն առաջացնել՝ մասնավորապես՝ *գլխապտույտ և սրտխառնոց*, որոնք պայմանավորված են հեմոդինամիկ փոփոխություններով (արյան ճնշման տատանում):

Երբ երգիչը զարգացնում է *գլխային ռեզոնանսը*՝ համադրելով այն կրծքային ձայնի հետ, հաճախ նկատվում են ավելի ակնհայտ ֆիզիոլոգիական փոփոխություններ: *Ա, ի, օ, ու* ձայնավորների արտաբերման ժամանակ ձայնի ալիքները առավել արդյունավետ կերպով ռեզոնանսվում են դիմային հատվածում, մասնավորապես՝ *հայմորյան խոռոչներում*, որոնք հանդիսանում են ձայնի *բնական ռեզոնորներ* (արձագանքարան): Այս իրավիճակում երգիչը հաճախ կարող է զգալ, որ ձայնը հնչում է «գլխում» կամ նույնիսկ «գլուխից վեր», ինչը հաճախ ուղեկցվում է թեթև *գլխապտույտով*: Այս երևույթները մեծամասամբ պայմանավորված են ոչ միայն արյան շրջանառության, այլև *վեստիբուլյար համակարգի* *ակտիվությամբ*:

Վեստիբուլյար համակարգը՝ ներքին ականջում գտնվող հավասարակշռության համակարգն է, որը սերտորեն կապված է տեսողական, շնչառական և նյարդային համակարգերի հետ: Երբ փոփոխվում է ներշնչման ճնշումը, ինչպես նաև գլխի դիրքը երգելիս, որոշ մարդկանց մոտ առաջանում են *հավասարակշռության թեթև խանգարումներ*, որոնք զգացվում են որպես գլխապտույտ կամ շարժման զգացողություն: Այս ֆիզիոլոգիական արձագանքները հաճախ հանդիպում են վոկալ տեխնիկայի ուսուցման սկզբնական փուլերում և ժամանակի ընթացքում, *մարմնի հարմարման* շնորհիվ, սկսում են նվազել: Որպես կանոն, երբ վոկալ տեխնիկան դառնում է բնական և օրգանիզմը սովորում է նոր աշխատելաճին, այդ դրսևորումները անհետանում են: Այսպիսով, գլխապտույտը կամ սրտխառնոցը չպետք է ընկալվեն որպես վտանգավոր ազդակներ. դրանք հակառակը՝ խոսում են վոկալ մեխանիզմների ճիշտ ակտիվացման և շնչառական ֆունկցիայի արդյունավետության մասին:
2-րդ ֆիզիոլոգիական երևույթը դրսևորվում է կանանց մոտ դաշտանային ցիկլի ժամանակ:

Ակներև է այն փաստը, որ կին երգիչներին չի խրախուսվում երգել դաշտանային ցիկլի ժամանակ. կնոջ օրգանիզմում տեղի են ունենում մի շարք հորմոնային փոփոխություններ, որոնք ազդում են նրա մարմնի, հոգեհուզական դաշտի, հորմոնային ֆոնի և ձայնի հնչողության վրա: Այդ օրերին կին երգիչները կարող են ունենալ ձայնի անկում, ձայնային փայլի և հնչողության կորուստ, հոգնածություն, թուլություն, ցավ որովայնի հատվածում ու ձայնի խզվածություն: Հարկ է նշել, որ դաշտանային ցիկլը կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով, այն շատ անհատական է: Խորհուրդ է տրվում այդ օրերին

խուսափել ձայնը ծանրաբեռնելուց և երգելուց, որովհետև պայմանավորված հորմոնային փոփոխություններով, ձայնավարը կարող են լինել զգայուն և վնասվելու հավանականությունը կարող է մեծանալ: Հատկապես կարևոր է հասկանալ, թե դաշտանային ցիկլի ընթացքում ինչպես են կանանց հորմոնային տատանումները ազդում ձայնի որակի, հնչողության և վոկալ կայունության վրա:

Ըստ Ջոն Հոլլի (2016)՝ մենստրուալ ցիկլի փուլերում գերակշռող հորմոնալ փոփոխությունները հետևյալն են՝

Աղյուսակ 1

Դաշտանային ցիկլի փուլերը և հորմոնային փոփոխությունները

Փուլ	Օրեր	Հիմնական հորմոնալ փոփոխություն
Մենստրուալ	1–5	Էստրոգեն, պրոգեստերոնի նվազում
Ֆոլիկուլար	1–13	Էստրոգենը բարձրանում է
Օվուլյացիա	մոտ 14	Էստրոգենի և LH-ի բարձր մակարդակ
Լուտեինային	15–28	բարձր պրոգեստերոն, կայուն էստրոգեն.

Ըստ Էրիկ Հանթերի, Կ. Թանների և Մ. Սմիթի՝ սեռական տարբերությունները ազդում են վոկալ մասնագիտություն ունեցող կանանց ձայնային առողջության վրա (Hunter, E. J., Smith, M. E., & Tanner, K.,2011):

Հնարավոր վոկալ ազդեցություններ

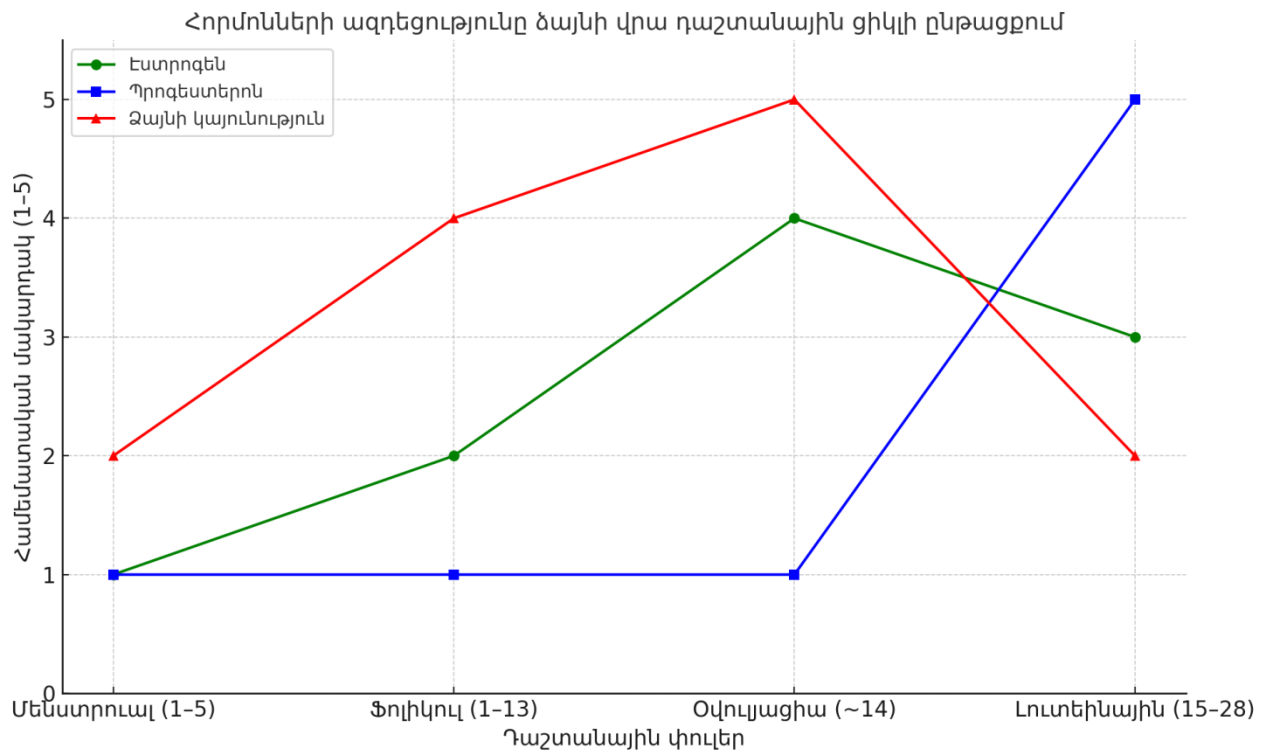
Մենստրուալ փուլի ժամանակ հնարավոր է ձայնի «փայլի» կորուստ և ցածր հաճախականություն, վոկալ հոգնածություն և ձայնի անկայունություն, ինչպես նաև ձայնավարերի այտուց/այտուցված յորձաթաղանթ/:

Օվուլյացիայի փուլում ձայնը հասնում է առավելագույն ճկունության, հնչողության կայունության և վառ հնչերանգի:

Լուտեինային փուլի վերջում՝ պրեմենստրուալ փուլում

կրիտիկական է դառնում ձայնի անկման հավանականությունը, տարածված է

նախամենստրուալ վոկալ համախտանիշը/Premenstrual Vocal Syndrome" (PMVS)/
 ներառյալ հուզական անկայունությունը, շնչառության խնդիրները և վոկալ թուլությունը:

Տրամագիր 2. Հորմոնների ազդեցությունը ձայնի վրա դաշտանային ցիկլի ընթացքում:

Ինչպես երևում է թիվ 2 տեղեկատվական տրամագրից, էստրոգենի և պրոգեստերոնի մակարդակները փոխվում դաշտանային ցիկլի տարբեր փուլերում՝ կապված ձայնի կայունության հետ:

Ելնելով վերը դիտարկված ֆիզիոլոգիական երևույթների բնութագրերից, դրանց առկայության դեպքում՝ *մենք առանձնացրել և առաջարկում ենք ձայնի պահպանման և զարգացման հետևյալ վաժնայինները*, որոնք կան երաժշտագիտական գրականության մեջ:

1-ին վաժնային. Խողովակով ձայնարկում Straw Phonation (Straw Phonation – SOVT) Խողովակ ասելով նկատի ունեն հյուր խմելու ձողիկը (Verdolini, K., Druker, D. G., Palmer, P. M., & Samawi, H., 1998): Այս վաժնային *նպատակը ձայնարկերի վրա ճնշման նվազեցումն է և կայուն հնչյունարտաբերության զարգացումը:*

Ինչպես կատարել վաժնայինները՝ վերցնել բարակ խողովակ /ձողիկ/, տեղադրել ջրի մեջ կամ պահել օդում, մեղմ արտաբերելով «ուուու...» հնչյունը՝ դուրս բերելով օդը, առանց ձայնի ուժգնացման: Կրկնել այն 5–7 անգամ, յուրաքանչյուրը 10–15 վայրկյան: Կարևոր է այն անել հանգստանալով, առանց ծանրաբեռնվածության

2-րդ վարժություն. շրթունքների թրթռացում (Lip Trill).
Այս վարժության նպատակն է **օդի հսկողությունը/ օդի հավասարաչափ բաշխում/ և ձայնալարերի լարվածության նվազեցումը (Boone, D. R., & McFarlane, S. C., 2005):**

Ինչպես անել՝ փակ շուրթերով արտաշնչել «բոբոբոբո...», սա կարելի է ձայնարկել կիսատոնային հնչյուններով, օր.՝ *դո, դո դիեզ, ռե, ռե դիեզ* և նման շարունակությամբ կամ սկսել ձայնավարժությունը շուրթերի թրթռոցով, վերջում ավելացնելով ի կամ ա հնչյունը:

3-րդ՝ Ռեզոնանսային վարժություն/Humming (Հմմոց)/կամ ռեզային վարժություն (Titze, I. R., 1994): Այս վարժության նպատակն է **դիմային ռեզոնատորների և ձայնալարերի նուրբ ակտիվացումը/ ձայնալարերի մերսում/:**

Ինչպես անել՝ փակ բերանով երգել «մմմմ» հնչյունը՝ կենտրոնանալով քթի, շուրթերի և ճակատի վրա. հնչյունը արտաբերել մեղմ, առանց հավելյալ ճնշման: Տևողությունը 3–5 րոպե՝ ցածր և միջին ռեզիստորում:

4-րդ՝ Վոկալ ֆունկցիոնալ վարժություն/ Vocal Function Exercises (VFE) (Stemple, J. C., 2000): *Նպատակն է ձայնալարերի ճկունության և մկանային հավասարակշռության պահպանումը:*

Այս վարժությունը 4 փուլից բաղկացած համակարգ է հետևյալ հերթագայությամբ.

1-ին փուլ. Շնչառության վերահսկում՝ հնչյունի արտաբերում՝ «ա..ա..ա..ա..ա..», առանց լարվածության:

2-րդ փուլ. Փոքր բարձրացումներ՝ «ի–է–ա–օ–ու» ձայնավոր հնչյուններով:

3-րդ փուլ. Գամմաներ՝ մեղմ երգել «մի–մի–մի», «նա–նա–նա», «մու–մու–մու»:

4-րդ փուլ. Ձգված հնչյուններ՝ նվազող ու բարձրացող ինտոնացիայով:

5-րդ վարժություն. Ռեզոնանսային թերապիա/Resonant Voice Therapy (RVT) (Verdolini-Marston, K., 1995): *Նպատակն է ռեզոնանսի օպտիմալացում՝ ձայնալարերի նվազագույն ճնշումով: Իրականացվում է վարժությունների հետևյալ շարքով.*

- «մու–մու–մու», «մա–մա–մա», «մի–մի–մի»,
- հնչյունները արտաբերում ես այնպես, որ զգաս թեթև թրթռում վերին շրթունքին կամ քթոսկրին՝ աշխատելով խոսակցական ձայնարկությամբ՝ ոչ բարձր տոնով:

6-րդ՝ ձայնալարերը հանգստացնելու և մկանների լարվածության նվազեցման տեխնիկա/Yawn-Sigh Technique/ (Boone, D. R., & McFarlane, S. C., 2005).

Նպատակն է՝ ձայնալարերի հանգստացումը, լարվածության նվազեցումը և փափուկ ներշնչումը:

Ինչպես անել՝ աստաբերել մեղմ «համամ» հնչյունը՝ կարծես հորանջելով և իջեցված ռեզիստորում արտաբերել «ահաաա..» ձայնարկումը:

Այս վարժությունը օգնում է հանգստացնել ձայնը և չվնասել մկանները:

Մենք առաջարկում ենք երգչական ձայնի զարգացման և պահպանման հետևյալ վարժությունները.

7-րդ վարժություն. Վերցնում ենք որովայնով շունչ, փակ բերանով արտաբերում ենք «մ» հնչյունը, և սկսում կիսատոներով բարձրանալ: Օրինակ՝ դո, դո դիեզ, դո... ռե, ռե դիեզ, ռե... և նույն հաջորդականությամբ երգում ենք շատ դանդաղ շունչը աշխատացնելու և առանց հավելյալ ճնշումների ձայնավարերն ակտիվացնելու համար: Ինչքան երկար երգենք այդքան կօգնենք շնչառությանը լավանալ և իհարկե կմարզենք կոկորդի մկանները:

8-րդ վարժությունը. նույն փակ բերանով արտաբերում ենք «մ» հնչյունը և ավելացնում նոտաների քանակը, վարժությունը սկսելով բարձր նոտաներից դեպի ցածր հնչող հաջորդականությամբ՝ մի, ռե, դո... և հետևյալ հաջորդականությամբ դարձյալ դեպի վերև բարձրանալով: Սա օգնում է միանգամից երգել նոտան առանց ավելորդ մկանային լարվածությամբ՝ ամբողջությամբ արտաբերելով հնչյունը առանց ձայնի «լայնացման»:

9-րդ վարժությունը. կատարում ենք նույն «մ» հնչյունով վարժությունը՝ գամմաները երգելով կվինտա թռիչքով: Այսինքն՝ դո, սոլ, դո,... դո դիեզ, սոլ դիեզ, դո... և այսպես թռիչներով բարձրանում ենք մի քանի հնչյուն կիսատոներով, առանց ձայնը հավելյալ ձանրաբեռնելու:

Առաջարկվող վարժություններն օգնում են և՛ զարգացնել շնչառությունը, և՛ երգել հնչյուններն առանց մկանային ծանրաբեռման՝ միաժամանակ օգնելով երգչին ճիշտ երգել բարձր թռիչքային նոտաները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդու օրգանիզմի ֆիզիոլոգիական հարմարվողականությունը վոկալ ակտիվության ընթացքում հանդիսանում է երգիչների մասնագիտական աշխատանքի կարևոր հիմք: Շնչառական մեխանիզմների, հատկապես որովայնային շնչառության ճիշտ կիրառումը ոչ միայն բարելավում է ձայնի հզորությունն ու կայունությունը, այլև առաջացնում է համալիր ֆիզիոլոգիական փոփոխություններ, որոնցից որոշները կարող են արտահայտվել արյան ճնշման տատանումներով և վեստիբուլյար համակարգի զգայունությամբ: Այս երևույթները սովորաբար նորմալ են համարվում և ուղեկցում են մարմնի ադապտացիային նոր վոկալ տեխնիկայի ընդունման ժամանակ:

Կանանց ձայնային կատարողականության վրա հորմոնալ ֆոնի փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունենում դաշտանային ցիկլի ընթացքում, կարևոր դեր են խաղում ձայնի որակի, հնչելիության և կայունության վրա: Դաշտանային փուլերում, հատկապես մենստրուալ և պրեմենստրուալ շրջանում, հորմոնների՝ էստրոգենի և պրոգեստերոնի անկման պատճառով ձայնավարերը կարող են դառնալ ավելի զգայուն և հակում ունենալ այտուցման, ինչը արտահայտվում է ձայնային հոգնածությամբ,

անկայունությամբ և հնչողության կորուստով: Ընդհակառակը՝ օվուլյացիայի շրջանում՝ Լյուտեինիզացնող հորմոնի և էստրոգենի բարձր մակարդակների շնորհիվ, ձայնը հասնում է առավելագույն ճկունության և վառ հնչեցման:

Այսպիսով, երգչուհիների համար կարևոր է հասկանալ և հաշվի առնել դաշտանային ցիկլի ֆիզիոլոգիական ազդեցությունները՝ ձայնային առողջությունը պահպանելու և արդյունավետ վոկալ գործունեություն իրականացնելու նպատակով: Ընդգծվում է, որ հորմոնալ տատանումներն անհատական են, ուստի վոկալ մարզումների և կատարողականի պլանավորումն անհրաժեշտ է կատարել ըստ անհատական առանձնահատկությունների՝ ապահովելով ձայնի կայունություն և նվազեցնելով վնասվելու ռիսկերը:

Քննարկված երկու ֆիզիոլոգիական երևույթները՝ որովայնային շնչառության մեջ և դաշտանային ցիկլի ընթացքում տեղի ունեցող հորմոնալ փոփոխությունները, համատեղ արտացոլում են մարդու մարմնի ճկունությունը և հարմարվողականությունը՝ թույլ տալով երգչին պահպանել բարձր մակարդակի վոկալ կատարողականություն՝ պահպանելով առողջությունը:

Մենք այն համոզմանն ենք, որ գիտականորեն հիմնավորված ձայնային վարժությունները կօգնեն պահպանել կամ մարզել երգչի ձայնը, առանց հավելյալ ծանրաբեռնվածության:

REFERENCE LIST

- Abitbol, J., Abitbol, P., & Abitbol, B.** (1999). Sex hormones and the female voice. *Journal of Voice*, 13(3), 424–446. [https://doi.org/10.1016/S0892-1997\(99\)80048-2](https://doi.org/10.1016/S0892-1997(99)80048-2)
- Amir, O., & Rabin, J.** (2004). Female sex hormones and the voice. *Journal of Voice*, 18(3), 363–370.
- Baker, J.** (1992). Premenstrual vocal syndrome: A real entity. *Journal of Voice*, 6(3), 198–203.
- Boone, D. R., & McFarlane, S. C.** (2005). *The voice and voice therapy* (7th ed.). Pearson Education.
- Cotter, L. A., Arendt, H. E., Cass, S. P., & Yates, B. J.** (2004). Role of the vestibular system in regulation of respiratory muscle activity during movement. *Brain Research*, 1023(1), 104–117. <https://doi.org/10.1016/j.brainres.2004.07.052>
- Grape, C., Sandgren, M., Hansson, L. O., Ericson, M., & Theorell, T.** (2003). Does singing promote well-being? An empirical study of professional and amateur singers during a singing lesson. *Integrative Physiological and Behavioral Science*, 38(1), 65–74. <https://doi.org/10.1007/BF02734261>

- Hixon, T. J., Hoit, J. D., & Weismer, G.** (2020). *Preclinical speech science: Anatomy, physiology, acoustics, and perception* (3rd ed.). Plural Publishing.
- Hunter, E. J., Smith, M. E., & Tanner, K.** (2011). Gender differences affecting vocal health of women in vocally demanding careers. *Logopedics Phoniatrics Vocology*, 36(3), 128–136.
- Lessac, A.** (1997). *The use and training of the human voice: A bio-dynamic approach to vocal life*. Mayfield Publishing Company.
- Luo, H., Zhou, Y., Lin, H., Li, Y., & Li, Y.** (2022). Acute effects of singing on cardiovascular biomarkers. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(15), 9526. <https://doi.org/10.3390/ijerph19159526>
- Ma, X., Yue, Z. Q., Gong, Z. Q., Zhang, H., Duan, N. Y., Shi, Y. T., Wei, G. X., & Li, Y. F.** (2017). The effect of diaphragmatic breathing on attention, negative affect and stress in healthy adults. *Frontiers in Psychology*, 8, 874. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00874>
- Russo, M. A., Santarelli, D. M., & O'Rourke, D.** (2017). The physiological effects of slow breathing in the healthy human. *Breathe*, 13(4), 298–309. <https://doi.org/10.1183/20734735.009817>
- Stemple, J. C.** (1994). *Voice therapy: Clinical studies*. Mosby.
- Stemple, J. C.** (2000). *Voice therapy: Clinical case studies* (2nd ed.). Singular Publishing Group.
- Titze, I. R.** (1994). *Principles of voice production*. Prentice Hall (currently available from NCVS.org).
- Titze, I. R.** (2006). Voice training and therapy with a semi-occluded vocal tract: Rationale and scientific underpinnings. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 49(2), 448–459.
- Verdolini, K., Druker, D. G., Palmer, P. M., & Samawi, H.** (1998). Laryngeal adduction in resonant voice. *Journal of Voice*, 12(3), 315–327.
- Verdolini-Marston, K.** (1995). Vocal efficiency and voice training. In D. A. Berry (Ed.), *Voice: Normal and disordered function* (pp. 110–130). Singular Publishing Group.
- Weibel, E. R.** (1963). *Morphometry of the human lung*. Springer-Verlag.
- Yates, B. J., & Miller, A. D.** (1998). Integration of nonlabyrinthine inputs by the vestibular system: Role in compensatory responses to blood loss. *Journal of Vestibular Research*, 8(1), 41–47. <https://content.iospress.com/articles/journal-of-vestibular-research/ves00127>

РЕЗЮМЕ

УЧЁТ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЕТОДИКЕ СОХРАНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЕВЧЕСКОГО ГОЛОСА

МАНЕ БАРЕГАМЯН

В статье рассматривается проблема учета физиологических явлений в педагогической методике сохранения и развития певческого голоса. Обосновывается, что вокально-исполнительское искусство оказывает значительное влияние на физиологию певца. На протяжении всей своей профессиональной деятельности певец стремится познать свое тело и особенности организма, адаптируя их к профессиональной деятельности. Некоторые изменения, происходящие в течение жизни, могут повлиять на качество, звучание, тембр и силу голоса, поэтому певец должен быть информирован, чтобы правильно обеспечивать развитие своего голоса. С этой точки зрения отмечается, что во время вокальных занятий певцы должны следить за своим телом, рационом питания, режимом сна и отдыха, так как это важнейшие составляющие, обеспечивающие здоровый и певучий голос. Вокальное искусство похоже на спорт: оно требует продуманного питания, сна и отдыха, тренировки мышц и подготовки тела к интенсивным нагрузкам, поскольку при пении задействуются не только голосовые связки и гортань, но и всё тело в целом.

Ключевые слова: певческие занятия, вокальное исполнительское искусство, физиологическое явление, брюшное дыхание, развитие голоса, быстрое дыхание, вокальные упражнения, методика.

ABSTRACT

INCORPORATING PHYSIOLOGICAL FACTORS IN THE PEDAGOGICAL METHODOLOGY FOR THE PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF THE SINGING VOICE

MANE BAREGHAMYAN

The article addresses the issue of accounting for physiological phenomena in the pedagogical methodology of maintaining and developing the singing voice. It substantiates that vocal performance art has a significant impact on the singer's physiology. Throughout their career, singers strive to understand their body and the peculiarities of their organism, adapting them to their professional activity. Certain changes that occur over a lifetime can influence the quality, resonance, brightness, and power of the voice; therefore, singers must be informed in order to ensure the proper development of their voice. From this perspective, it is noted that during vocal training, singers should monitor their body, diet, sleep, and rest regimen, as these are essential

components that ensure a healthy and melodious voice. Vocal art is similar to sports: it requires mindful nutrition, proper rest and sleep, muscle training, and physical preparation for intense rehearsals. This is because not only the vocal cords and larynx are engaged during singing, but the entire body participates in the process.

Keywords: singing lessons, vocal performing art, physiological phenomenon, abdominal breathing, voice development, rapid breathing, vocal exercises, methodology.

Հոդվածը ստացվել է՝ 02.07. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 05.07. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 30.08.2025

**«ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ՄՈՏ և ՆՐԱՆՑ
ՄՈՏԻՎԱՑԻԱՆ ԴԱՍԻՆ**

ՌԱՅԱ ՄԵԼԲՈՄՅԱՆ

Մեծ Այրումի միջնակարգ դպրոց, ՀՀ

Էլ *hуսոցե՝* melkomyanraya@gmail.com

DOI: DOI: 10.24234/scientific.v2i49.220

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ժամանակակից կրթական համակարգի կարևորագույն խնդիրներից մեկը դեռահասների մոտիվացիայի բարձրացումն է՝ հատկապես «Տեխնոլոգիա» առարկայի դասավանդման գործընթացում: Այս առարկան, որը համալիր գիտություն է և իր բովանդակային շերտում ներառում է ոչ միայն միջառարկայական կապեր, այլև ինտեգրում եզրույթը, կարևոր խթան է սովորողի համար: Հոդվածի նպատակն է բացահայտել «Տեխնոլոգիա» առարկայի ուսումնառության առանձնահատկությունները դեռահասների տարիքային և հոգեբանական առանձնահատկությունների համատեքստում:

Հոդվածում դիտարկվում են դասի արդյունավետությունը բարձրացնող մեթոդներն ու ուսուցման կազմակերպման ձևերը՝ նախագծային ուսուցում, գեյմիֆիկացիա և խմբային աշխատանք: Վերլուծել ենք այն արտաքին և ներքին գործոնները, որոնք ազդում են սովորողների մոտիվացիայի փոփոխության վրա: Կատարված հետազոտության և երկարամյա փորձի հիման վրա հանգեցինք այն եզրահանգման, որ մոտիվացված և ներգրավված դեռահասները ոչ միայն հաջողության կհասնեն ուսման մեջ, այլև կզարգացնեն 21-րդ դարի համար անհրաժեշտ քննադատական մտածողության, ստեղծագործականության և թիմային աշխատանքի կարողություններ և առավել մրցունակ կլինեն:

Բանալի բառեր՝ Տեխնոլոգիա, դեռահասներ, ուսումնառություն, մոտիվացիա, նախագծային ուսուցում, գեյմիֆիկացիա, կիրառական գործունեություն, միջառարկայական կապեր, ինտեգրում, ստեղծագործական մտածողություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից աշխարհում փոփոխություններն աննախադեպ արագությամբ են կատարվում՝ պահանջելով անհատներից ճկունություն, արագ կողմնորոշվելու ունակություն, երևակայություն, մտքի թռիչք և վարպետություն: Այս դինամիկ

միջավայրում կրթական համակարգի դերը չափազանց կարևոր է՝ ապահովելով սովորողներին այն գիտելիքներով և հմտություններով, որոնք անհրաժեշտ են ապագայի մարտահրավերներին դիմակայելու համար: Մասնավորապես, «Տեխնոլոգիա» առարկան, որը հենքում համալիր գիտություն է, և այն իր մեջ ներառում է միջառարկայական կապեր, և կարևոր խթան է սովորողների համար: Այն համատեղում է գիտական, ինժեներական, մաթեմատիկական և ստեղծագործական տարրեր՝ նպատակ ունենալով նոր արդյունքներ ստեղծել: Առարկան ընդգրկում է ինտեգրված, ինչպես նաև նախագծային մտածողություն՝ նպաստելով ինչպես արդյունաբերական, այնպես էլ առօրյա կյանքի զարգացմանը:

Դեռահասությունը անցումային շրջան է մանկական մտածողությունից դեպի հասուն մտածողություն: Այս փուլում ձևավորվում է անհատի ինքնությունը, սոցիալական ճանաչման և ինքնություն որոշումներ կայացնելու կարողությունները: Դեռահասակներն ավելի լավ են արձագանքում այն ուսուցման ձևերին, որոնք խթանում են քննադատական և ստեղծագործական մտածողությունը, ձևավորում ու զարգացնում են ինքնությունություն և նախաձեռնողականություն, շեշտադրում են աշխատանքի արդյունքները և ապահովում տեսանելիություն: Այս առանձնահատկությունները հնարավորություն են տալիս «Տեխնոլոգիա» առարկայի ուսուցումը դարձնել առավել արդյունավետ, եթե այն հարմարեցվում է դեռահասի տարիքային, հոգեբանական առանձնահատկություններին և ընկալմանը:

Սույն հոդվածի նպատակն է բացահայտել «Տեխնոլոգիա» առարկայի դասավանդման առանձնահատկությունները դեռահասակների շրջանում և վերլուծել, ուղիներ առաջադրել նրանց ուսումնառության մոտիվացիան զարգացնելու համար: Հոդվածում կքննարկվեն այն գործոնները, որոնք ազդում են դեռահասակների ներգրավվածության և հետաքրքրության վրա՝ հիմնվելով ինչպես տեսական գիտելիքների, հմտությունների, արժեքների, վերաբերմունքի, այնպես էլ գործնական փորձի վրա:

Դեռահասության շրջանը բնութագրվում է զգալի հոգեբանական և ճանաչողական փոփոխություններով, որոնք ուղղակիորեն ազդում են ուսումնական գործընթացի արդյունավետության վրա: Այս տարիքում սկսվում է վերացական մտածողության զարգացումը, ինչը թույլ է տալիս դեռահասակներին վերլուծել բարդ հասկացություններ և լուծել առավել բարդ խնդիրներ: Նրանք ձգտում են ինքնությունության և անկախության, ինչն արտահայտվում է իրենց կարծիքն ազատ արտահայտելու և սեփական որոշումներ կայացնելու ցանկությամբ: Սոցիալական փոխազդեցությունները դառնում են առանցքային, հասակակիցների կարծիքը մեծ ազդեցություն է ունենում նրանց ինքնագնահատականի և մոտիվացիայի վրա:

Դեռահասակները հատկապես զգայուն են իրենց աշխատանքի արդյունքների տեսանելիության և գործնական կիրառելիության նկատմամբ: Նրանք ավելի շատ են

մոտիվացվում, երբ տեսնում են իրենց ջանքերի կոնկրետ պտուղները և հասկանում են, թե ինչպես է ձեռք բերված գիտելիքը կամ հմտությունը օգտակար դառնում իրական կյանքում: Այս տարիքում սկսվում է նաև մասնագիտական կողմնորոշման գործընթացը, և այն ուսումնական առարկաները, որոնք հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրել փորձել տարբեր ոլորտներ, առավել գրավչություն են ձեռք բերում:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Տեխնոլոգիա» առարկան իր բնույթով ներառում է փորձառություն, ստեղծագործական խնդիրների լուծում և կիրառական գործունեություն: Այդ համադրությունը հնարավորություն է սովորողներին դրսևորվելու նախագծային աշխատանքների միջոցով (օրինակ՝ մոդելներ ստեղծելը), թվային տեխնոլոգիաների օգտագործմամբ (մուլտիմեդիա նախագծեր) և իրական խնդիրների լուծմամբ՝ կենցաղային ու հանրօգուտ նպատակներով:

1. Գործնական կիրառություն և տեսանելի արդյունքներ.

Գեոահասաները նախընտրում են գործնական կիրառություն ունեցող խնդիրներ: «Տեխնոլոգիա» առարկան հնարավորություն է տալիս տեսնել սեփական նախագծի արդյունքը մոդելների, տեխնիկական լուծումների կամ այլ շոշափելի արտադրանքների տեսքով: Տեխնոլոգիական նախագծերը, որոնք ունեն հստակ նպատակ և արդյունք, բարձրացնում են մոտիվացիան՝ դասերն ընկալվում են որպես հետաքրքիր և կիրառելի: Օրինակ, երբ աշակերտը ստեղծում է կիրառելի արդյունք (մոդել), ավելի ոգևորված է մասնակցում դասապրոցեսին, քանի որ բոլոր օրինակներն առարկայական են դառնում իր համար, և նախագծի պատշաճ իրականացումը սովորողի նպատակն է լինում: Իրականացրած նախագծերը երեխային ոգևորում են սահմանել նորերը և ավելի գրագետ մոտեցմամբ իրականացնել:

2. Նախագծային ուսուցում. Ն. Միրոնովայի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ նախագծային ուսուցումը, հատկապես «Տեխնոլոգիա» առարկայի շրջանակում, մեծացնում է աշակերտների հետաքրքրվածությունը, ստեղծագործական հմտությունները և պատասխանատվությունը սեփական նախագծի նկատմամբ: Սա համահունչ է դեռահասների ինքնուրույնության և անկախության ձգտումին (Миронова Н. А., 2023):

3. Թիմային աշխատանք և համագործակցություն. Այս տարիքում մեծանում է հասակակիցների ազդեցությունը: Խմբային նախագծերը նպաստում են ներգրավվածությանը և թիմային աշխատանքի հմտությունների զարգացմանը: Խմբային աշխատանքի դեպքում աշակերտները զարգացնում են թիմային մտածողությունը, կարևորում են խմբային հաջողությունը, կատարում են

աշխատանքի բաժանում և ցուցաբերում պատասխանատու մոտեցում՝ ելնելով ոչ միայն անձնական մոտիվացիայից:

4. **Ստեղծագործականություն և ինքնադրսևորում.** Դեռահասները հակված են փորձել նորը, ստեղծել յուրօրինակ լուծումներ: Դասապրոցեսի նպատակը պետք է լինի ոգևորել ստեղծագործ և յուրօրինակ մոտեցումները, տալ ժամանակ և ազատություն ինքնադրսևորվելու համար, ինչպես նաև ապահովել համապատասխան միջավայր և պայմաններ: Հաշվի առնելով արհեստական բանականության թռիչքային զարգացումը, որն ուղղակիորեն ազդում է կրեատիվ լուծումների նվազմանը՝ առաջարկելով տարածված կարծիքներ, անհրաժեշտ է նպաստել աշակերտների մտքի զարգացմանը՝ խրախուսելով օրիգինալ գաղափարներ:

5. **Միջառարկայական կապեր և ինտեգրում.** «Տեխնոլոգիա» առարկան, լինելով համալիր գիտություն, հնարավորություն է տալիս ստեղծել միջառարկայական կապեր մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի, քիմիայի, արվեստի և համարյա բոլոր ուսումնական առարկաների հետ, ինչը խորացնում է սովորողների ընկալումը և ցույց է տալիս գիտելիքների փոխկապակցվածությունը:

Մոտիվացիան կախված է ուսուցման մեթոդաբանությունից: Դասի ընթացքում ժամանակակից, ինտերակտիվ մեթոդների կիրառումը ակնհայտորեն մեծացնում է դեռահասների ներգրավվածությունը և հետաքրքրությունը:

1. **Գեյմիֆիկացիա (Gamification).** Ա. Պոլյակովայի կատարած հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ գեյմիֆիկացիան ուսուցման գործընթացին նպաստում է արտաքին մոտիվացիայի ձևավորմանը: Խաղային տարրեր՝ միավորներ, առաջադրանքներ, պարգևներ, մրցույթներ, ցուցահանդեսներ հատկապես լավ են գործում դեռահասների մոտ: Սակայն, երկարաժամկետ արդյունքի հասնելու համար, այն պետք է զուգակցվի ներքին խթանող մեխանիզմների հետ (Полякова А. В., 2024):

2. **Գործնական ուղղվածություն և տեսականություն.** Ա. Չոլոտարևի և Ս. Սերաֆիմովիչի ուսումնասիրությունը պնդում է, որ դեռահասների մոտիվացիան նվազում է, երբ դասը չափից շատ է տեսական կամ ձևական: Սովորողները պահանջում են վառ, ինտերակտիվ միջավայր, ուսուցիչների հետ համագործակցային մոտեցում և գործողությունների իրական իմաստ, այլ ոչ միայն գնահատականների ձգտում: Քանի որ «Տեխնոլոգիա» առարկան գործնական պարապմունքների վրա է հենված, դպրոցում տեխնիկական ռեսուրսների հասանելիությունն ուղղակիորեն ազդում է սովորողի հետաքրքրության վրա (Золотарева А. А., Серафимович С. А., 2021):

3. Անհատական և խմբային նախագծերի հավասարակշռում.

Կրթական համակարգի վերջին փոփոխությունները դրական ազդեցություն են ունեցել առարկայի հանդեպ մոտիվացիայի աճին: Դասընթացում երեխաները հնարավորություն են ունենում ներկայացնել նախագծային աշխատանքներ, որոնք կարող են իրականացվել խմբային և անհատական տարբերակներով: Անհատական նախագծերի դեպքում աշակերտը հնարավորություն է ունենում բարձրաձայնել սեփական գաղափարները և ինքնուրույն քայլ առ քայլ իրականացնել այն՝ առերեսվելով իրական խնդիրներին, իսկ խմբայինի դեպքում՝ երեխան այսպես ասած թիմային խաղացող է դառնում: Երկու դեպքում ամեն հաջորդ նախագիծ աշակերտը ավելի սիրով ու ոգևորությամբ է հանձն առնում, ինչը նրան ինքնավստահություն է տալիս: Շատ դեպքերում երեխաներն առաջարկում են գաղափարներ, որոնք արդյունավետ են ոչ միայն անհատական, այլև համայնքի տեսանկյունից:

4. «Ինչու»-ի բացատրությունը. 5-6-րդ դասարանների աշակերտների

հետաքրքրությունների շրջանակը վերջին 2-3 տարիների ընթացքում ներառում է այն ամենը, ինչը ենթադրում է ձեռքի աշխատանք (մոդելավորում, ուլունքներով և թելերով աշխատանքներ, պլաստիլինով կամ թղթով աշխատանքներ, օրիգամի, խոհարարություն ևն): Այդ տարիքային խմբում կարևոր է նաև բացատրել «ինչու»-ն, թե ինչու պետք է հենց այդ մոդելը պատրաստել, ինչու այդպես անել, ոչ թե ուղղակի ասել՝ «այսպես արա»: Այսինքն, խուսափել անգիր սովորելու մոտեցումից և խրախուսել նյութը հասկանալով ու գիտակցված սովորելը:

«Տեխնոլոգիա» առարկան դպրոցական ծրագրում ունի բազմանշանակ դեր: Այն նպաստում է աշակերտների հմտությունների զարգացմանը, բարելավելով մտածողությունը, ստեղծարար կարողունակությունը նպաստելով անձնային աճին: Դեռահասների շրջանում արդյունավետ ուսումնառությունը կախված է ինչպես նրանց հոգեբանական առանձնահատկություններից, այնպես էլ դասավանդման մեթոդներից:

Ելնելով կատարված հետազոտությունից և ոլորտում երեք տասնամյակի աշխատանքային փորձից՝ կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես դասավանդման հնարքներն են կարիք ունենում թարմացման, այնպես էլ աշակերտների ցանկություններն են փոփոխվում տարբեր արտաքին և ներքին գործոնների հաշվին:

Արտաքին գործոններ	Ներքին գործոններ
Մեդիայի ազդեցություն (սոցիալական ցանցեր, հեռուստատեսություն)	Տարիքային առանձնահատկություններ

Ընտանեկան արժեքներ և դաստիարակություն	Անհատական հետաքրքրություններ և ձգտումներ
Դասարանի և ընկերների միջավայր	Հոգեբանական վիճակ (ինքնագնահատական, տրամադրություն)
Ուսուցիչների մոտեցումը և դպրոցի միջավայրը	Գեներտիկ հակումներ և բնավորության գծեր
Տեխնոլոգիական զարգացումներ	Զարգացման մակարդակ, փորձի առկայություն
Մշակութային ու հասարակական իրադարձություններ	

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսուցիչը ժամանակակից աշխարհում սահմանափակումներ չունի ցանկացած ուղի գտնելու, մեթոդներ կիրառելու և առարկայի մեջ նորը ինտեգրելու հմտությունների հարցում: Մերօրյա սովորողի համար հետաքրքիր է նորամուծությունը:

Առարկայի հանդեպ մոտիվացիայի բարձրացման համար անհրաժեշտ է.

- Շարունակաբար ուսուցման գործընթացում ներդնել նորարարական և ինտերակտիվ մեթոդներ:
- Առավելագույնս շեշտը դնել ինտեգրման, նախագծային և գործնական աշխատանքների վրա, որոնք թույլ կտան տեսանելի արդյունքներ ստանալ:
- Խրախուսել թիմային աշխատանքը և համագործակցությունը՝ հաշվի առնելով դեռահասների սոցիալական զարգացման կարիքները:
- Աջակցել սովորողների ստեղծագործական մտածողությանը և օրիգինալ լուծումներին:
- Ապահովել բավարար տեխնիկական ռեսուրսներ՝ գործնական պարապմունքներն արդյունավետ կազմակերպելու համար:
- Միշտ բացատրել «ինչու»-ն՝ խորը ըմբռնում ձևավորելու համար:

Այս առանձնահատկությունները հնարավորություն են տալիս «Տեխնոլոգիա» առարկայի ուսուցումը դարձնել առավել արդյունավետ, եթե այն հարմարեցված է դեռահասի տարիքային, հոգեբանական առանձնահատկություններին և ընկալմանը: Մոտիվացված և ներգրավված դեռահասները ոչ միայն հաջողության կհասնեն ուսման մեջ, այլև կզարգացնեն այն կարողությունները, որոնք անհրաժեշտ են 21-րդ դարի մարտահրավերներին դիմակայելու և առավել մրցունակ լինելու համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Պապիկյան Վ. Մ.** (2012). Տեխնոլոգիայի դասավանդման մեթոդիկա պրակտիկումով, Երևան, Հեղինակային հրատ.
- Полякова А. В.** (2024). Геймификация в образовании: обзор проблем и исследований. https://humancapital.su/wp-content/uploads/2024/05/202405_p216-221.pdf. 25.05.2025.
- Миронова Н. А.** (2023). Повышение учебной мотиваций школьников к Технологии на основе проектной деятельности. <https://elar.uspu.ru/handle/ru-uspu/58897>. 28.05.2025.
- Золотарева А. А. Серафимович С. А.** (2021). Мотивация к учебной деятельности у современных подростков. https://psyjournals.ru/journals/pse/archive/2021_n6/Zolotareva_Serafimovich. 29.05.202

REFERENCE LIST

- Papikyan, K. M.** (2012). *Tekhnologii dasavandman metodika praktikumov* [Methodology of teaching technology with practice]. Yerevan: Author's publication.
- Polyakova, A. V.** (2024). *Geimifikatsiya v obrazovanii: obzor problem i issledovaniy* [Gamification in education: A review of problems and research]. Retrieved May 25, 2025, from https://humancapital.su/wp-content/uploads/2024/05/202405_p216-221.pdf
- Mironova, N. A.** (2023). *Povyshenie uchebnoy motivatsii shkolnikov k tekhnologii na osnove proektnoy deyatel'nosti* [Increasing students' learning motivation for technology through project-based activities]. Retrieved May 28, 2025, from <https://elar.uspu.ru/handle/ru-uspu/58897>
- Zolotareva, A. A., & Serafimovich, S. A.** (2021). *Motivatsiya k uchebnoy deyatel'nosti u sovremennykh podrostkov* [Motivation for learning activity among modern adolescents]. Retrieved May 29, 2025, from https://psyjournals.ru/journals/pse/archive/2021_n6/Zolotareva_Serafimovich

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТА «ТЕХНОЛОГИЯ» У ПОДРОСТКОВ И ИХ МОТИВАЦИЯ НА УРОКЕ

РАЙЯ МЕЛКОМЯН

Одной из важнейших задач современной системы образования является повышение мотивации подростков, особенно в процессе преподавания предмета «Технология». Этот предмет представляет собой комплексную науку, в содержательном аспекте которой заложены не только межпредметные связи, но и термин «интеграция», что делает его

важным стимулом для учащихся. Цель статьи — выявить особенности изучения предмета «Технология» в контексте возрастных и психологических характеристик подростков.

В статье рассматриваются методы и формы организации обучения, способствующие повышению эффективности урока: проектное обучение, геймификация и групповая работа. Анализируются внешние и внутренние факторы, влияющие на изменение мотивации учащихся. На основе проведённых исследований и многолетнего педагогического опыта сделан вывод о том, что мотивированные и вовлечённые подростки не только добиваются успехов в обучении, но и развивают навыки критического мышления, креативности и командной работы, необходимые в XXI веке, что делает их более конкурентоспособными.

Ключевые слова: Технология, подростки, обучение, мотивация, проектное обучение, геймификация, прикладная деятельность, межпредметные связи, интеграция, креативное мышление.

ABSTRACT

FEATURES OF STUDYING THE SUBJECT "TECHNOLOGY" AMONG ADOLESCENTS AND THEIR MOTIVATION IN THE CLASSROOM

RAYA MELKOMYAN

One of the most pressing issues in the modern educational system is increasing adolescents' motivation, particularly in the teaching process of the "Technology" subject. This subject, which is an integrated science, encompasses not only interdisciplinary connections but also the concept of integration within its content layers, serving as a significant stimulus for learners. The purpose of this article is to explore the specific features of studying the subject "Technology" in the context of adolescents' age-related and psychological features.

The article examines the methods and forms of teaching organization that enhance lesson effectiveness, including project-based learning, gamification, and teamwork. It analyzes the external and internal factors that influence changes in students' motivation. Based on the conducted research and long-standing experience, we conclude that motivated and engaged adolescents not only achieve academic success but also develop critical thinking, creativity, and teamwork skills—key competencies for the 21st century—making them more competitive.

Key words: Technology, adolescents, learning, motivation, project-based learning, gamification, applied activity, interdisciplinary connections, integration, creative thinking.

Հոդվածը ստացվել է՝ 08.07. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 15.07. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 14.09.2025

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В УСЛОВИЯХ ВУЗА**

МАРИАМ ИСПИРЯН

Армянский государственный педагогический университет имени Х.Абовяна, Ереван,
Республика Армения

E-mail: ispiryanmariam@aspu.am

ВЛАДИМИР КАРАПЕТЯН

Армянский государственный педагогический университет имени Х.Абовяна, Ереван,
Республика Армения

E-mail: karapetyanvladimir54@aspu.am

DOI: 10.24234/scientific.v2i49.221

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена значению социально-перцептивной компетентности в профессиональном становлении будущих педагогов. В настоящее время особое внимание уделяется модернизации содержания образования, его ориентации на новые подходы к общеобразовательной и профессиональной подготовке, определяются задачи становления и развития личности будущего учителя. В контексте нашего исследования гуманистическая направленность личности педагога, активные методы и формы профессиональной подготовки рассматриваются как система ценностей, определяющая структуру доминирующих мотивов будущих педагогов и их реализацию в педагогической деятельности. По результатам проведенного исследования было сформировано следующее заключение: педагогическое взаимодействие в системе "преподаватель - студент" представляет собой систему взаимных воздействий субъектов, включенных в совместную деятельность на основе общих целей профессионального образования.

Ключевые слова: *социально-перцептивная компетентность, педагогическое взаимодействие, высшее образование, активные формы профессиональной подготовки, гуманизм.*

ВВЕДЕНИЕ

В связи с развитием науки, культуры, экономики и других областей общественной жизни образование играет ключевую роль в достижении целей устойчивого развития общества, ибо это развитие определяется качеством обучения самого человека. Поэтому проблема поиска путей повышения качества образования в вузе приобретает первостепенное значение.

XXI век предъявил новые требования к качеству подготовки специалиста с высшим образованием, его личностным и профессиональным качествам. Общество сегодня становится всё более специализированным, технологически ориентированным, перегруженным информацией, оно требует обеспечения специалистов надёжными, пользующимися на рынке труда умениями.

Современное развитие общества, экономики, изменение ценностной основы образования вызывают необходимость введения нового понятия, которое отражало бы способность индивида решать появившиеся задачи, требующие наличия багажа знаний, умений, опыта, активного участия в социокультурной деятельности, самостоятельно и ответственно принимать решения в постоянно меняющихся условиях.

Это понятие получило название **компетентность**, то есть наличие знаний и опыта, необходимых для эффективной деятельности в заданной предметной области.

Социально-экономические преобразования в стране необычайно актуализировали потребность в гуманизации системы образования. В этой связи формирование личности, способной к активному утверждению своей позиции в процессе педагогической деятельности, к эффективному педагогически целесообразному взаимодействию, является неотъемлемым условием совершенствования системы профессиональной подготовки будущих педагогов.

Этим во многом и определяется **актуальность** выбранной темы: изучение теоретических, методических, технологических аспектов по формированию социально-перцептивной компетентности будущего педагога.

Целью статьи является выявление содержательных характеристик социально-перцептивной компетентности как составной части профессиональной компетентности, обоснование психолого-педагогических условий эффективности формирования социально-перцептивной компетентности студентов - будущих педагогов в процессе подготовки в вузе.

Весьма полезными оказались работы отечественных и зарубежных ученых, на основе которых были выявлены особенности профессиональной компетентности в высшей школе

(Б.Г. Ананьев, Л.И. Берестова, А. С. Белкин, М.Г. Аствацатрян, Е.А. Воротникова, М.Н. Карапетова, А.А. Леонтьев, А.К. Маркова, Юдин и др.).

Методологической базой исследования послужили психолого-педагогические концепции о человеке как субъекте, единства теоретического и эмпирического, методы беседы и интервьюирования, самозаполнения опросника.

Сегодня все более востребованными становятся компетентные специалисты, способные эффективно функционировать в новых, динамичных социально-экономических условиях. В психолого-педагогической литературе единого определения категории «компетентность» нет: большинство авторов в понятии компетентности выделяют совокупность личностных качеств, выражающих способность личности к успешной деятельности с учетом ее социальной значимости.

В *толково-словообразовательном словаре Т.Ф. Ефремовой компетентность* определяется как наличие знаний и опыта, необходимых для эффективной деятельности в заданной предметной области (Ефремова Т. Ф., 2000).

С профессионально-педагогических позиций компетентность, по мнению В.Д. Шадрикова, трактуется как «владение, обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности» (Шадриков В.Д., 2008).

К областям развития компетентности отнесены учеба, работа, забота о здоровье, культура, политика, охрана окружающей среды, движение за мир и взаимопонимание и т. д. А в качестве средства формирования компетенции выступают общее образование, профессиональная подготовка, различные виды обучения, семейное воспитание, культурно-просветительная деятельность (Зеер Э.Ф., 2005).

Можно сказать, что компетентность – это сплав знаний, умений, навыков, поведение человека на основе определенных установок, базовых ценностных ориентаций, поведение, которое оптимально соответствует сложившейся ситуации, т.е. продуктивное поведение в какой-либо деятельности, приводящее к успешному решению актуальных задач.

Важной основой жизнедеятельности человека в обществе как существа социального и личности является его социальная компетентность. Если учесть, что эта жизнедеятельность неразрывно связана с общением (человек-человек, человек-общество, общество-общество), определяет способность успешно взаимодействовать с другими людьми, адаптироваться к социальным ситуациям и достигать целей в социуме. *то следует говорить о социально-психологической, социально-перцептивной компетентности.*

Значение общения в жизни и развитии человека трудно переоценить. Это не раз подчёркивали в своих работах К.А. Абульханова-Славская (Абульханова-Славская К.А., 1991), В.М. Бехтерев (Бехтерев В.М., 1994). Они же подчёркивали, что каждому исследователю при разработке проблем общения необходимо иметь в виду три компонента: 1) познание людьми друг друга (перцептивная сторона общения); 2) эмоциональное отношение их друг к другу; 3) взаимопонимание партнёров по общению.

Но процесс общения чрезвычайно затруднен, а временами и просто невозможен, без грамотного, адекватного восприятия, понимания и оценки партнеров по общению, что составляет сущность социально-перцептивной компетентности.

В этой связи особую актуальность приобретает проблема развития социально-перцептивной компетентности будущих педагогов в процессе высшего профессионального образования. Для разработки данной проблемы необходимо изучение сущности отдельных ее составляющих, коими являются: во-первых, изучение самого явления социально-перцептивной компетентности, во-вторых, ее развитие в процессе высшего профессионального образования.

Перцепция - теоретическое понятие, характеризующее искусственно выделенный фрагмент целостного процесса познания и субъективного осмысления человеком мира.

Социальная перцепция - восприятие, понимание и оценка людьми социальных объектов: других людей, самих себя, групп, социальных общностей и др. Термин «социальная перцепция» был введен Дж. Брунером в 1947 г. в ходе разработки нового взгляда на восприятие.

Термин "**социально-перцептивная компетентность**" в психолого-педагогический тезаурус введен Н.В. Кузьминой, которая в структуре социально-психологической компетентности в области общения выделила коммуникативную и социально-перцептивную компетентность (Кузьмина Н.В., 1970).

К проблеме формирования социально-перцептивной компетентности педагога, как одной из основных задач профессионального образования, в своих трудах обращались Н.Н. Ершова, Л.А. Петровская, А.Б. Добрович, А. А. Реан и др.

Система формирования социально-перцептивной компетентности будущего педагога предусматривает использование личностно-развивающих педагогических технологий, отслеживание динамики этого процесса и, наконец, обоснование психолого-педагогических условий, ведущих тенденций формирования исследуемой компетентности.

Актуальной задачей подготовки студентов педагогического образования в настоящее время остается перевод научно-теоретических знаний в плоскость практической деятельности.

Формирование социально-перцептивной компетентности будущего педагога происходит прежде всего через саморазвитие, самоконтроль, преодоление стереотипов мышления, рассчитанных лишь на использование готовых стандартных решений, то есть центральным звеном должна стать активная творческая деятельность. Безусловно, каждый человек обладает определенным уровнем общей перцептивности, которая зависит от интеллекта, возраста, образования, однако формирование профессиональной компетентности - это длительный, многоступенчатый процесс, требующий особого внимания. Наличие теоретических знаний, умений и навыков, полученных бакалавром педагогического образования в вузе, еще не показатель сформированности социально-перцептивной компетентности.

Успешность учебного процесса, жизнедеятельность в высшем учебном заведении во многом определяется характером межличностных отношений между преподавателем и студентами. От контактов между ними зависит мотивация к познанию и самосовершенствованию, мера самооценки, самоуважения, ответственности студентов. Используя активные формы и методы обучения, приемы и методы психорегуляции, педагогическую технику общения, *педагогические технологии* выполняют задачу организации эффективного взаимодействия педагога и обучаемого.

Наиболее эффективными в развитии технологий обучения в системе высшего образования являются такие методы активного обучения, как игровое проектирование, анализ конкретных ситуаций, решение ситуационных проблем, групповая дискуссия, ситуационно-ролевая игра и др..

Однако ни один из активных методов нельзя считать универсальным. Проведение занятий с применением одних и тех же методов (например, решение педагогических задач или «круглый стол») делает их слишком традиционными, в результате будет снижена их эффективность. Чтобы этого не произошло, необходимо постоянно обновлять не только содержание занятий, но и методику их проведения, вводить новые элементы, т.е. стремиться реализовать принцип непрерывного обновления.

Таким образом, содержание работы по формированию социально-перцептивной компетентности предусматривает изучение теоретических, методических, технологических аспектов, при этом используются различные активные методы, виды и формы: лекции-диалоги, групповые дискуссии, тренинги, тесты, организационно-деятельностные и ролевые игры, защита индивидуальных проектов, моделей, программ профессионального и личностного роста, «домашние задания» и др. Данные формы и методы способствуют развитию интеллектуально-коммуникативного потенциала личности: развивают самоанализ, самоконтроль, самокоррекцию поведения, способствуют

развитию качеств и черт характера, необходимых в будущей профессиональной деятельности.

Кроме того, при активном обучении, в учебно-воспитательном процессе воссоздается та среда, в которой предстоит трудиться студенту, и, возникшие проблемы, связанные с будущей деятельностью студентов, приводят к развитию у них способности решать практические задачи.

В современной педагогике остро встает вопрос о новом стиле взаимоотношений между преподавателями и студентами, основными характеристиками которого являются гуманизм, творчество, сотрудничество, доверие, партнерство.

Ориентация педагогических дисциплин на развитие *гуманистической направленности личности будущего учителя* и мотивирование их перцептивного саморазвития являются эффективными условиями развития социально-перцептивной компетентности студентов. В условиях вуза особое значение приобретает создание у будущего учителя не просто „образа взаимодействия”, а именно „образа гуманистического взаимодействия”. Одним из факторов, влияющих на успешность развития социально-перцептивной компетентности будущих учителей, является реальная практика взаимодействия преподавателя и студентов. Для эффективного педагога характерна ориентация на человека как на высшую ценность, осознание и принятие его самоценности, неповторимой индивидуальности и творческой сущности.

В законе Республики Армения „Об образовании” в описываемых принципах государственной политики в области образования указывается приоритетность гуманизации образования: „Гуманистический характер образования, приоритет общечеловеческих ценностей, жизни и здоровья человека, свободного и всестороннего развития личности, воспитание гражданственности, национального достоинства, патриотизма, законности и экологического мировоззрения” (*Закон Республики Армения, 1999*).

По определению Б.Б. Коссова, гуманизация современного высшего образования заключается в том, «чтобы поставить в центр образования человека, удовлетворение его потребностей и развитие способностей. Основными направлениями гуманизации образования являются развитие личности обучающихся и их интеллектуальное развитие» (Коссов Б.Б., 2020).

В связи с этим представлялось интересным изучение субъектно-гуманистического подхода в процессе обучения, определения предпочитаемого стиля взаимодействия между преподавателями и студентами в ряде вузов города Еревана. В качестве опрашиваемых

респондентов были выбраны студенты 3-4 курсов, имеющие наибольший опыт вузовской жизни.

Методологической базой исследования послужили психолого-педагогические концепции о человеке как субъекте, единства теоретического и эмпирического, методы анкетирования, интервьюирования, тестирования, самозаполнения опросника, в том числе опросники Дж. Холланда и А.А. Поляковой «Педагогика: тесты и задания». В составленный опросник вошли вопросы, касающиеся в основном профессиональных и личностных качеств педагога, роли учителя на современном этапе развития общества и др. (Приложение 1.)

Как показали результаты, на современном этапе развития высшего образования желательным для студентов является субъект-субъектное взаимодействие с преподавателями, они испытывают потребность в гуманистическом взаимодействии. Больше всего студенту импонирует интерес к нему как к человеку, доброжелательное и дружелюбное отношение, умение найти общий язык с любым из студентов, а также располагающая манера общения со стороны преподавателя. По результатам опроса были получены следующие данные: 73% студентов отмечают, что в основном, преподаватель и студенты связаны функциональными отношениями. Больше половины будущих учителей (54%) считают, что преподаватель уделяет им столько внимания, сколько обязывает их положение. 34% считают, что преподавателю все равно, что они чувствуют, и только 12% считают, что преподаватель понимает и сопереживает студентам (рис.1).

мысль о детерминировании социально-перцептивной компетентности студента особенностями социальной перцепции преподавателя, как его референтного лица, и

доказало необходимость гуманизации взаимодействия преподавателя и студентов, поскольку последние испытывают в этом потребность.

Основными компонентами гуманистической направленности личности будущего учителя являются его направленность на самого себя и на другого, как субъектов педагогического взаимодействия, и диалог, как способ его организации, а в качестве основного показателя - образ педагогической деятельности в сознании будущего учителя.

Сам аспект общения с преподавателем интеллектуализируется, одухотворяется, одновременно приобретая всю большую эмоционально-позитивную окраску. Эта концепция перекликается с понятием диалога, разрабатываемого психологами и педагогами в русле концепции (Бахтин М. И Библер В., 2015).

Реализация на практике диалогического общения способствует развитию социально-перцептивной компетентности (прежде всего, системы ценностей) будущего учителя, поскольку он на себе может убедиться в действенности именно таких форм взаимодействия и увидеть особенности их практической реализации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Педагогическое взаимодействие в системе "преподаватель - студент" представляет собой систему взаимных воздействий субъектов, включенных в совместную деятельность на основе общих целей профессионального образования. Это взаимодействие между преподавателем и студентом влияет на формирование системы ценностей будущего специалиста, таких как человек, истина, образование, профессия и другие. Эффективность педагогического взаимодействия на учебных занятиях зависит от множества факторов (успешного определения целей совместной деятельности, соответствия педагогической тактики конкретной задаче данного взаимодействия, активности самих студентов и т.д.).

Активные методы и формы профессиональной подготовки не только выступают надежным методом превращения теоретических знаний в практические умения, но и одновременно актуализируют процессы самопознания, самоанализа, самокоррекции личности обучающегося.

В контексте нашего исследования гуманистическая направленность личности педагога рассматривается в широком смысле, как система ценностей, определяющая структуру доминирующих мотивов личности педагога и их реализацию в педагогической деятельности. Именно гуманные взаимоотношения между преподавателем и студентами в полной мере позволяют испытать радость общения.

ЛИТЕРАТУРА

- Абульханова-Славская К.А.** (1991). Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991.
- Бахтин М. И., Библер В.** (2015). Современные проблемы науки и образования. 1-2
- Бехтерев В.М.** (1994). Избранные работы по социальной психологии. М.
- Ефремова Т. Ф.** (2000). *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный.* – М.: Русский язык.
- Закон Республики Армения.** «Об образовании», ст.6 п.2 принят 14.04.1999
- Зеер Э.Ф.** (2005). Модернизация профессионального образования. Компетентностный подход: учебное пособие для вузов по специальности “Профессиональное обучение.”, М.:МПСИ.
- Коссов Б.Б.** (2020). 2-е изд., испр. и доп. - М.: Академический Проект.
- Кузьмина Н.В.** (1970). Методы исследования педагогической деятельности. Л.: Изд-во ЛГУ.
- Шадриков В.Д.** (2008). Базовые компетенции педагогической деятельности. М.

REFERENCE LIST

- Abulkhanova-Slavskaya, K. A.** (1991). *Strategiya zhizni (Life strategy)*. Moscow: Mysl.
- Bakhtin, M., & Bibler, V.** (2015). *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya (Modern problems of science and education)*, 1–2.
- Bekhterev, V. M.** (1994). *Izbrannye raboty po sotsial'noy psikhologii (Selected works on social psychology)*. Moscow.
- Efremova, T. F.** (2000). *Novyy slovar' russkogo yazyka: Tolkovoye slovoobrazovatel'nyy (New dictionary of Russian language: Explanatory word-formation)*. Moscow: Russkiy yazyk.
- Zakon Respubliki Armeniya** (1999). *Ob obrazovanii (Law on Education)*, Article 6, Paragraph 2. Adopted April 14, 1999.
- Zeer, E. F.** (2005). *Modernizatsiya professional'nogo obrazovaniya: Kompetentnostnyy podkhod (Modernization of professional education: Competence-based approach)*. Moscow: MPSI.
- Kossov, B. B.** (2020). (2nd ed., rev. and suppl.). Moscow: Akademicheskiiy Proekt.
- Kuzmina, N. V.** (1970). *Metody issledovaniya pedagogicheskoy deyatelnosti (Methods of studying pedagogical activity)*. Leningrad: LGU Publishing.
- Shadrikov, V. D.** (2008). *Bazovye kompetentsii pedagogicheskoy deyatelnosti (Basic competencies of pedagogical activity)*. Moscow.

ABSTRACT

FEATURES OF THE FORMATION OF SOCIAL-PERCEPTIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION

MARIAM ISPIRYAN, VIADIMIR KARAPETYAN

The article is devoted to the importance of social-perceptive competence in the professional development of future teachers. At present, special attention is paid to the modernization of the content of education, its orientation to new approaches to general educational and professional training, the tasks of the formation and development of the personality of the future teacher are determined. In the context of our research, the humanistic orientation of the teacher's personality, active methods and forms of professional training are considered as a system of values that determines the structure of the dominant motives of the teacher's personality and their implementation in pedagogical activity. As a result of the study, the following conclusion was formed: pedagogical interaction in the "teacher - student" system is a system of mutual influences of subjects involved in joint activities based on the common goals of professional education.

Key words: social-perceptive competence, pedagogical interaction, higher education, active forms of professional training, humanism.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԱՊԱԳԱ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԸՆԿԱԼՈՂԱԿԱՆ ԿՈՄՊԵՏԵՆՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ՄԱՐԻԱՄ ԻՍՊԻՐՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Հոդվածը նվիրված է ապագա ուսուցիչների մասնագիտական զարգացման գործում սոցիալ-ընկալողական կոմպետենտության կարևորությանը: Ներկայումս հատուկ ուշադրություն է դարձվում կրթության բովանդակության արդիականացմանը, դրա կողմնորոշմանը ընդհանուր կրթական և մասնագիտական պատրաստվածության նոր մոտեցումներին, որոշվում են ապագա ուսուցչի անձի ձևավորման և զարգացման խնդիրները: Մեր հետազոտության համատեքստում ուսուցչի անձի հումանիստական կողմնորոշումը, մասնագիտական պատրաստման ակտիվ մեթոդներն ու ձևերը դիտարկվում են որպես արժեքների համակարգ, որը որոշում է ապագա ուսուցչի անհատականության գերիշխող դրդապատճառների կառուցվածքը և դրանց իրականացումը մանկավարժական գործունեության մեջ:

Հետազոտության արդյունքների հիման վրա ձևավորվել է հետևյալ եզրակացությունը. «ուսուցիչ-աշակերտ» համակարգում մանկավարժական փոխազդեցությունը մասնագիտական կրթության ընդհանուր նպատակների հիման վրա համատեղ գործունեության մեջ ներգրավված սուբյեկտների փոխադարձ ազդեցությունների համակարգ է:

Բանալի բառեր՝ սոցիալ-ընկալողական կոմպետենտություն, մանկավարժական փոխազդեցություն, բարձրագույն կրթություն, մասնագիտական պատրաստման ակտիվ ձևեր, հումանիզմ:

ПРИЛОЖЕНИЕ 1.

Опросник (составлен по монографии А.А. Поляковой «Педагогика: тесты и задания», опросник Дж. Холланда).

1.Как Вы оцениваете роль учителя на современном этапе развития общества
2. Какие профессиональные и личностные качества должны быть присущи педагогу
3. Как вы думаете, чего ждет общество от современного учителя
4. Берет ли учитель часть вины на себя за плохую успеваемость, поведение учащихся
5. Слишком ли часто педагог пользуется местоимением «Я» вместо «мы»?
6. Раскройте типичные барьеры педагогического общения. Перечислите факторы, мешающие правильно воспринимать и оценивать студентов (коллег)
7. Назовите и проанализируйте причины, в силу которых у преподавателя могут складываться не вполне благоприятные взаимоотношения со студентами
8. Почему для педагога , вступающего во взаимодействие с о студентами так важен процесс восприятия?
9.Почему так важно слышать студентов ? Перечислите приемы слушания.
10. Что является барьером в самовоспитании студентов как будущих учителей?
11.Охотно ли вы идете к учителю со своими проблемами?
12. Назовите особенностях профессиональной деятельности преподавателя вуза
13.Каковы подходы к формированию педагогического мастерства

14.Опишите как вы используете умения и навыки наблюдения за личностным и профессиональным развитием.
15.Составьте свой портрет педагога: самодиагностика и самоанализ.
16. Что такое педагогическая компетентность?
17. В чём состоит психологическая структура деятельности преподавателя?
18. Существуют ли различия в профессиональных способностях учителя школы и преподавателя вуза
19. Какие существуют проблемы общения преподавателя и студента?
20. Оказывает ли влияние личность преподавателя на мотивы учебной деятельности?
21.Назовите наиболее перспективные пути активизации процесса диалогического общения преподавателей и студентов.
22.Что предполагает гуманизация во взаимоотношениях преподаватель-студент.

Հոդվածը ստացվել է՝ 28.07. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 30.07. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 24.09.2025

Գիտություն 1992

Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
АРМЯНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х. АБОВЯНА
ARMENIAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY AFTER KH. ABOVIAN

<http://scientificnews.aspu.am/>